

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

İRADƏ MƏMMƏDOVA

XVIII-XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

BAKİ – 2021

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

Tofiq Mustafazadə

tarix elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı

Rəyçilər:

Həcər Verdiyeva

tarix elmləri doktoru

Güntəkin Nəcəfli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Dövlət Mükafatı laureatı

Məmmədova İradə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi. “İdeal – Print” MMC, Bakı: 2021, -328 səh.

Monoqrafiyada XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi problemi ilk dəfə kompleks şəkildə araşdırılır, çoxsaylı mənbə və arxiv sənədləri əsasında mövzu üzrə müqayisəli təhlillər aparılır. Kitaba Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair müəllif tərəfindən tərtib olunmuş müxtəlif cədvəllər daxil edilmişdir.

Kitabdan Azərbaycan tarixi və əhali tarixi üzrə mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri və geniş oxucu auditoriyası istifadə edə bilər.

ISBN – 978-9952-8440-3-0

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2021

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	5
I FƏSİL. XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏN XANLIQLAR DÖV- RÜNƏDƏK AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ	
1.1. Səfəvi dövlətinin son dövründən Əfşarlar dövlətinin yaranma- sınadək Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi	17
1.1.1. Ərdəbil sancağı	
1.1.2. Xalxal və Urmiya sancağı	26
1.1.3. Marağa sancağı	30
1.1.4. Xoy sancağının Xoy şəhəri	33
1.1.5. Maku sancağı	35
1.1.6. Təbriz sancağının Təbriz şəhəri	37
1.1.7. Gəncə-Qarabağ əyaləti	38
1.1.8. Naxçıvan sancağı	49
1.1.9. İrəvan əyaləti	52
1.1.10. Tiflis əyalətinə daxil olan Borçalı və Qazax	62
1.1.11. Azərbaycanın digər ərazilərinin etnik tərkibi	64
1.2. Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti illərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi	66
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ YARANMASINDAN XVIII ƏSRİN SONUNADƏK AZƏRBAYCANDA ƏHA- LİNİN ETNİK TƏRKİBİ	
2.1. Ərdəbil xanlığı	63
2.2. Sərab xanlığı	70
2.3. Urmiya xanlığı	71
2.4. Marağa və Xoy xanlıqları	72
2.5. Maku xanlığı	74
2.6. Təbriz xanlığı	74
2.7. Qaradağ xanlığı	74
2.8. Qarabağ xanlığı	75
2.9. Naxçıvan xanlığı	76
2.10. İrəvan xanlığı	80
2.11. Şəki xanlığı	82
2.12. Quba xanlığı	87
2.13. Bakı xanlığı	94

2.14. Dərbənd xanlığı	96
2.15. Gəncə xanlığı	99
2.16. Şamaxı xanlığı	100
2.17. Lənkəran xanlığı	103

III FƏSİL. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

3.1. Ərdəbil vilayəti	105
3.2. Sərab xanlığı	110
3.3. Urmiya xanlığı	111
3.4. Marağa xanlığı	114
3.5. Xoy xanlığı	115
3.6. Maku xanlığı	121
3.7. Təbriz xanlığı	121
3.8. Qaradağ xanlığı	124
3.9. Qarabağ xanlığı	125
3.10. Naxçıvan xanlığı	130
3.11. İrəvan xanlığı	145
3.11.1. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının erməniləri köçürmə siyasətinin İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibinə təsiri	158
3.12. Şəki xanlığı	174
3.13. Cəbrayıl xanlığı	183
3.14. İlisu sultanlığı	191
3.15. Quba xanlığı	193
3.16. Bakı xanlığı	196
3.17. Dərbənd xanlığı	199
3.18. Gəncə xanlığı	204
3.19. Şəmşəddil, Qazax və Borçalı distansiyaları	211
3.20. Şamaxı xanlığı	216
3.21. Lənkəran xanlığı	219
NƏTİCƏ	226
SUMMARY	235
ƏLAVƏLƏR	237
MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT	251
ŞƏXS ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ	275
COĞRAFİ ADLARIN GÖSTƏRİCİSİ	283
TAYFA, XALQ VƏ MİLLƏT ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ	320

GİRİŞ

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibinin araşdırılması günümüzdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan tarixinin digər aktual məsələləri kimi Azərbaycanda əhalinin araşdırılması, xüsusilə də əhalinin etnik tərkibinin tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Azərbaycanın itirilmiş torpaqları ilə həmsərhəd olan yeganə dövlətin, eyni zamanda qonşu dövlətlərin Azərbaycana olan ərazi iddialarının gündəmdə olduğu nəzərə alınarsa, mövzunun araşdırılmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi məlum olur. 44 günlük Vətən müharibəsində işğal edilmiş torpaqlarımızın geri qaytarılması, yeni inzibati ərazi quruluşunun tətbiq edilməsi tədqiqatlar üçün imkan yaradır.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan inzibati cəhətdən Təbriz, Çuxursəəd, Qarabağ və Şirvan olmaqla dörd bəylərbəyliyə bölünürdü¹. Bununla bağlı əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi bu inzibati-ərazi bölgüsü daxilində aparılır.

Osmanlı dövlətinin XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin zəifləməsi ilə bağlı Azərbaycana yürüşü və bunun nəticəsində Xəzər dənizinin qərb sahilləri istisna olmaqla Azərbaycan vilayətlərinin 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə əsasən osmanlıların idarəsinə verilməsi və osmanlıların bu müqavilənin şərtlərində göstərilən əraziləri tutması ilə Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündə dəyişiklik baş verir. Bu dəyişikliklər və əhali haqqında məlumatlar Osmanlı dövlətinin vergi toplanmasını nəzarətdə saxlamaq və gəlir gətirən bütün sahələrin vergiyə cəlb edilməsi üçün bu torpaqlarda vilayət/əyalət –

¹ Tadjirat al-muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or.9496), Translated and explained by V.Minorsky, Professor of Persian in the University of London, Printed and Bound in Great Britain at the Works of W.Heffer&Sons LTD., Cambridge, England, 1943, p.218; Təzkirət-ül-mülük (fars dilindən tərcümə Rəhmanindir) // AMEA Tİ EA, inv. 3614.

sancaq/liva-nahiyyə – qəza/mahal və kənd (karye) şəklində inzibati idarəetmə sistemi yaradılır. Əmək qabiliyyətli əhalinin və qazanc təmin edən ərazilərin siyahıyaalınmasını aparan Osmanlı dövləti zəbt etdiyi ərazilər üzrə 1727 və 1728-ci illərdə icmal və müfəssəl dəftərlər tərtib edir ki, bunlarda əhalinin etnik tərkibi deyil, dini mənsubiyyətləri qeyd olunurdu. Buna baxmayaraq osmanlıların yaratmış olduğu inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan yaşayış məskənlərinin adı, eyni zamanda bu məskənlərdə yaşayan vergi mükəlləfiyyətli əhalini təşkil edən sakinlərinin adbaad verilməsi, bu dövrdə Azərbaycan əhalisinin say və etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

1736-1747-ci illərdə Nadir şah tərəfindən qurulan Əfşar imperiyası dövründə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinin aradan qaldırılması ilə Təbriz, Çuxursəəd, Qarabağ və Şirvan bəylərbəylikləri ləğv olunaraq vahid Azərbaycan vilayəti yaradılsa da, bu dövr üçün əhalinin siyahıyaalınması aparılmadığı və ümumiyyətlə bu dövrlə bağlı əhaliyə dair məlumatların çox kasad olması Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində böyük çətinliklər ortaya çıxarır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqların kameral təsvirinin olmaması Azərbaycan xanlıqları əhalisinin etnik tərkibinin tədqiqində çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün xanlıqlar dövründən əvvəlki və yaxud xanlıqların işğalı prosesi və işğalından sonra rus məmurları tərəfindən keçirilmiş siyahıyaalmalara müraciət, müqayisə və analiz edilməklə Azərbaycan xanlıqlarının əhalisinin etnik tərkibi haqqında təsəvvür yaradılmasına çalışılmışdır. Bunun üçün ilk növbədə yuxarıda toxunmuş olduğumuz osmanlıların XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir sıra vilayətlərini tutması və 1724-1735-ci illərdə bu ərazilərin Osmanlı hakimiyyətinə təbə olması ilə əlaqədar tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlərdə ayrı-ayrı xanlıqların ərazisinə dair qeyd olunan məlumatlara müraciət etməklə təxmini də olsa Azərbaycan xanlıqlarının əhalisinin etnik tərkibi haqqında təsəvvür yaratmaq mümkün olur. Lakin bu məlumatların təxminiliyini və bu müfəssəl dəftərlərin əsrin əvvəlinə aid olduğunu da unutmamaq lazımdır. Dəftərlərin tərtib edildiyi vaxtdan xanlıqlar dövrünə qədər olan müd-

dətdə baş verən hərbi əməliyyatlar, əhali miqrasiyaları, təbii fəlakət və digər səbəblər Azərbaycan xanlıqlarının əhalisinin etnik tərkibinə təsir edə bilərdi. Buna baxmayaraq tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda olmuş səyyahların və yaxud hərbi əməliyyatların iştirakçısı olaraq zəbt etdikləri Azərbaycan ərazilərinin coğrafi, hərbi-statistik, iqtisadi, etnoqrafik və statistik təsvir, icmal və məlumatlarından araşdırılan dövrdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi və buradakı tayfalar haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra rus məmur və hərbiçilərinin tərtib etdiyi kameral təsvirlər, hərbi-statistik icmallar, bu və ya digər məsələlərlə bağlı demoqrafik məlumatlar bir sıra hallarda qüsurlu olsa da, əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi prosesində bəzi hallarda müqayisə aparılması, əhalinin etnik tərkibinin XIX əsrin ikinci yarısında hansı şəkildə dəyişdiyini göstərmək, bəzi hallarda isə məsələn, 1860-cı ilə qədər Cənubi Azərbaycan əhalisinin siyahıyaalınması aparılmadığına, 1860-cı ildə başlayan ilk siyahıyaalmanın isə yarımçıq qaldığına görə 1870-1890-cı illərin statistik məlumatlarından Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin əhalisinin etnik tərkibinə dair müəyyən bir təsəvvür formalaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir.

Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin xronoloji ardıcılığı XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycan xanlıqlarının yaranmasınadək, xanlıqların yaranmasından XVIII əsrin sonunadək və XIX əsrin əvvəlləri üzrə verilmişdir.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibini özündə əks etdirən bütün qaynaqlara nəzər saldıqda, bu dövrdə müsəlman türk əhalinin şəksiz üstünlük təşkil etdiyini görmək olar. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan ərazisində xristian ünsürü yad element olmuş, Rusiya imperiyasının Azərbaycanda özünə dayaq yaratmaq məqsədilə I Pyotrun hakimiyyət illərindən başlayaraq xristianların, xüsusilə də ermənilərin torpaqlarımıza süni surətdə yerləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu proses

sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmiş, 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi kütləvi xarakter almağa başlamışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan ərazisində alman və rus koloniyaları da yaradılmışdı.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi müxtəlif dillərdə olan çoxsaylı arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda araşdırılan dövrün tarixçilərinin, bu ərazilərdə olan səyyahların, hərbcilərin qeydləri də qarşılıqlı müqayisə, analiz, sintez metodu ilə tədqiq edilmişdir. Bir sıra hallarda Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində etnonim və toponimlərdən istifadə edilmişdir. Bundan başqa tədqiq edilən ərazilərin daha əvvəlki dövrlərə məxsus yer adları və burada yerləşən mədəniyyət abidələrinin hansı xalqa, tayfa və boylara aid olduğu aydınlaşdırılaraq araşdırılan dövrdə sadəcə qeyrimüsəlman adı ilə qeydə alınmış əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır.

Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsində önəmli mənbələrdən olan etnonimika, qəbilə və tayfa adlarını, onların etimologiyasını müəyyən etmək yolu ilə etnik tərkibinin daha müfəssəl araşdırılmasına imkan yaradır. Əksəriyyətinin yer adlarında əks olunduğu nəzərə alınarsa, etnonimlərin coğrafiyasının əhalinin etnocoğrafiyasını da izləməyə kömək etdiyini demək olar. Bununla bağlı indiki Ermənistanda, yəni Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Gürcüstanda qeydə alınan türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsi, bu torpaqlarda yaşayan əhalinin etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.²

Araşdırılan dövrə aid mənbə və arxiv materialları çox zəngindir, lakin yorucu olmaması üçün monoqrafiyanın giriş hissəsində sadəcə mövzu ilə bağlı olan əhali sayımları, hərbcilərin təsvir, icmal, qeydləri və kameral təsvirlərin yer aldığı arxiv sənədlərinin adı çəkilmişdir.

² Şükürov K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı, Elm, 2004, s. 321-322.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibinin öyrənilməsində osmanlıların Azərbaycanın bir sıra vilayətlərini ələ keçirməsi ilə bağlı olaraq tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlərin əhəmiyyəti böyükdür. Monoqrafiyada osmanlılar tərəfindən hazırlanan bu dəftərlərin həm BOA arxivində saxlanılan sənədlərdən³, həm də Azərbaycan dilində tərtib edilmiş variantlarından istifadə edilmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin müəyyən edilməsində Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov tərəfindən hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”⁴, “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”⁵, “Naxçıvan

³ TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 902, Erdebil livasının neufs-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyeleri karyelerinin nüfus ve hasilatının havi mufassal defteri, v.1-405; BOA, TTD, No. 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v.1-409; BOA, TTD, No. 909, Merga livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v.1-528; BOA, TTD, No. 911, Hoy livasının neufs-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasilatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v.1-452; BOA, TTD, No. 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v.1-41; BOA, TTD, No. 904, Tebriz livasının nüfus ve hasilatını havi defterin 1. cildi, v.1-428; BOA, TTD, No. 908, Tebriz livasının nüfus ve hasilatını havi defterin 2. cildi, v.1-326 (*bax: əlavə1*); BOA, TTD, No. 903, Gence eyaletinin kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını havi mufassal tahrir defteri, v.1-640; BOA, TTD, No. 913, Revan Valisi Vezir İbrahim Paşa tərəfindən Gence, Berda ve Halhana sancaklarında tevcih olunan timarları havi mufassal tahrir defteri, v.1-298; BOA, TTD, No. 914, Gence eyaletində Muhafız Hacı İbrahim və Hacı Ali Paşalar tərəfindən tercih olunan timarlar havi mufassal tahrir defteri, v.1-53; BOA, TTD, No. 905, Nahcivan livasının nüfus ve hasilatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri, v.1-306; BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardakı has, timar və zəəmetləri havi icmal defteri, v.1-171; BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal defter, v.1-585.

⁴ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi

sancağının müfəssəl dəftəri”⁶, Şahin Mustafayevin hazırladığı “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax. (1728-ci il)”⁷, Erhan Arıqlının hazırladığı “Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri”⁸ böyük əhəmiyyətə malikdir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin tədqiq edilməsində bir çox qaynaqlarla yanaşı arxivlərdə yer alan rus hərbiçilərinin tərtib etdikləri tarixi, coğrafi, hərbi-statistik, etnoqrafik təsvirlər, icmallar, məlumatlar, qeydlər, jurnallar, eləcə də əhaliyə dair siyahılar xüsusi önəm daşıyır⁹. Burada adını

Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, Elm, 1996, 184 s.

⁵ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H.Məmmədov). Bakı, Şuşa, 2000, 576 s.

⁶ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (qeydlərin müəllifi H.Məmmədov, tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov, H.Məmmədov). Bakı, Elm, 2001, 367 s.

⁷ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, Pedaqogika, 2001, 256 s.

⁸ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıqlı). Bakı, 2004, 857 s.

⁹ Дело Талышского ханства // Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф.77 (СРП), оп.6, д.474; О внутреннем устройении Кубинской провинции // АВПРИ, оп. 7, д. 158, д. 159; Василей Чирикеев. Ведомость сколько и чего и в которых местах в Персии берется пошлин или вместо оных радаров // АВПРИ, ф. Сношении России с Персией, 1745, д. 18; АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп.2, 1767-1774 гг., д. 17; О владениях в Дагестане с показанием их положения пределов городов и деревень числа домов. Звания народов и прочее // Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.1; Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г., Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.2; Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской // РГВИА, ф.846, оп.16, д. 18479; Краткое историческое описание

vermədiyimiz, istifadə etdiyimiz müxtəlif dillərdə olan digər qaynaqlarla monoqrafiyanın fəsiləri üzrə və yaxud mənbə və ədəbiyyat siyahısında tanış olmaq olar.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin tədqiq edilməsində rus məmurlarının tərtib etdiyi kəşfiyyat məlumatları, raportlar, hərbi-statistik təsvirlər, icmallar, coğrafi, statistik, etnoqrafik, topoqrafik və hərbi təsvir və məlumatlar, eləcə də kameral təsvirlər böyük əhəmiyyətə malikdir.¹⁰ Eyni zamanda

северной и южной части Дагестанской Персии // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18486.

¹⁰ Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь, РГВИА, ф.ВУА, д.19229; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494; О подчинении татар населяющих Кавказский край некоторому военному устройству. Рапорт графа Чернышева главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса от июля 1830 года. Санкт-Петербург // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1030; Два рапорта о Дагестанских делах. 1802 // РГВИА, ф.ВУА, д.6164, ч.23; Статистические сведения о Чарских владениях, собранные на месте полковником Коцебу в 1826 г. // РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 19481; Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498; Карта владений Чарских обществ, глазомерно снятая квартирам. части полковником Коцебу в 1826 году, // РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 18498, приложение; Статистическое описание Борчалинской дистанции (составил Коцебу) // РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506; Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу) // РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506; Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году. (Составил капитан ген-штаба Котцебу 1827 г.). // РГВИА, Ф. 446, оп. 1, д. 171; Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 174; Записки о народах и способах провинции Ардебильской. Составлено 1828 году во время пребывания в сей провинции Российского отряда // РГВИА. ВУА, ф. 446, оп. 1, д. 172; Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 173; Список армянских селений в Персии (составил Лазар Мелик Нубаров) // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 4; Опись армянским городам и

селениям, находящемуся в Персии, учиненная оной около 10-х годах Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 г. // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170; Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году // РГВИА, ф.446, оп. 1, д.177; Обзор политического состояния Грузино-Имеретинской губернии, Каспийской области и Дербентского военно-окружного управления. Составил генерального штаба генерал-майор Меид // РГВИА, ф.ВУА, д.56828; Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı (ARDTA), f. 24, lis. 1, d. 21; Краткое камеральное описание г. Гянджи, сост. 8 марта 1804 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 10; Камеральное описание Елизаветпольского округа (копия), сост. в феврале 1804 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 10; Переписка по рапорту Елизаветпольского комитета о возвращении бежавших за границу жителей Елизаветпольской провинции и о составлении камерального описания на них. 1813-1814 гг. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 43; Камеральное описание г. Елизаветполя и его уезда за 1817 г., составленное подполковником Понаморовым // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 60; Камеральное описание Клисагентского армянского общества Елизаветпольского округа, составленное в 1821 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 93; Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составлен капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 162; Отношение Шекинского комитета о внесении в камеральное описание жителей селения Саламчах Шекинской провинции, ранее невнесенные по бедности и обложении его податью. 1827-1829 гг. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 251; Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис 1866; Описание Ширванской провинции составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, ген-май. Князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским, Тифлис 1867; Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 362; Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м // ARDTA, f.24, siy.1, iş 143 və s.

Azərbaycan və digər ölkələrin arxivlərində saxlanılan kameral təsvirlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında tərtib edilmiş variantlarından da istifadə olunmuşdur. Bunların arasında görkəmli tarixçi Tofiq Mustafazadənin tərcümə və tərtib etdiyi “Quba əyalətinin kameral təsviri”¹¹, Zemfira Hacıyevanın hazırladığı “Qarabağ əyalətinin təsviri”¹², Ermənistan dövlət arxivində İrəvan əyaləti ilə bağlı kameral təsvirləri gətirərək Azərbaycan dilinə tərcümə və tərtib edən Nazir Əhmədlinin 5 cilddən ibarət “İrəvan əyalətinin kameral təsvir”lərini¹³ və s. qeyd etmək olar.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibinin öyrənilməsi ilə bağlı birbaşa yazılmış və yaxud dolayısı ilə toxunulmuş əsərlər, eyni zamanda əhali ilə bağlı kameral təsvirlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq tərtib və nəşr edilmiş kitablar vardır. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda əhaliyə dair yazılmış və yaxud da ayrı-ayrı xanlıqların əhalisinə həsr edilmiş əsərlərdə əhalinin etnik tərkibinə yaxud da əhali tarixinin araşdırılması metodlarına toxunulmuşdur. Bunların arasında H.Ə.Dəlilinin

¹¹ Mustafazadə T.T. Quba əyalətinin kameral təsviri (1831-ci ildə kollec registratoru Xotyanovski tərəfindən tərtib edilmişdir). Tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllərin müəllifi T. Mustafazadə. Bakı, Sabah, 2008.

¹² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова. Тифлис 1866. Подготовка ко второму переизданию и автор предисловия Земфира Гаджиева. Баку, Нурлан, 2003.

¹³ Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild: İrəvan şəhərinin kameral təsviri. (Layihə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Y. Mahmudov; tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli; məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, “Turxan” NPB, 2018; İrəvan əyalətinin kameral təsviri. II cild. Vedibasar və Şəhur mahallarının kameral təsviri. Bakı, “Turxan” NPB 2019; İrəvan əyalətinin kameral təsviri. III cild. Zəngibasar, Gərnibasar, Qırxbulaq mahalları. Elatlar. Bakı, Skye, 2020; İrəvan əyalətinin kameral təsviri, IV cild. Göyçə və Dərəçiçək mahalları. Bakı, Elm və təhsil, 2021; İrəvan əyalətinin kameral təsviri. V cild, Sürməli mahalı, Dərəkənd-Parçenis mahalı, Səədli mahalı, Talın mahalı, Seyidli-Axsaxlı mahalı, Sərdərabad mahalı, Qərbibasar mahalı, Abaran mahalı. Bakı, Elm və təhsil, 2022.

“Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında”¹⁴, H.Verdiyevanın “XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi” və “Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasəti”¹⁵, K.Şükürovun “Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək)”¹⁶, T.Mustafazadənin “Qarabağ xanlığı”¹⁷ və “Quba xanlığı”¹⁸, “İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”¹⁹ adlı kollektiv monoqrafiya, S.İbişovun “Quba xanlığının əhalisi”²⁰, N.Quliyevin “Naxçıvan xanlığının əhalisi”²¹, İ.Məmmədovanın “İrəvan xanlığının əhalisi”²², yenə də onun “Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri”²³ adlı namizədlik dissertasiyası, A.Məmmədovanın “Car-Balakən camaatlığı”²⁴, E.Lətifovanın “Şimal-qərbi Azərbaycan: İlisu sul-

¹⁴ Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979.

¹⁵ Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi, Bakı, 1993; Вердиева Г. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане: XIX – начало XX вв.: историко-демографическое исследование. Баку, Алтай, 1999.

¹⁶ Şükürov K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, Elm, 2004.

¹⁷ Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı”. Bakı, Sabah, 2010.

¹⁸ Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, Elm, 2005.

¹⁹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və digərləri). Bakı, CBS, 2010.

²⁰ İbişov S. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2004.

²¹ Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi. (tarixi demoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2006.

²² Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2017; Мамедова И. Население Иреванского ханства. Баку, Общественное объединение историков Азербайджана, 2017.

²³ Məmmədova İ. Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri, namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005.

²⁴ Məmmədova A. Car-Balakən camaatlığı, (XVII əsrin sonu-XIX əsrin 30-cu illəri), Bakı, UniPrint, 2009.

tanlığı”²⁵, A.Hacıyevin “Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində”²⁶, M.İsgəndərovanın “Bakı xanlığı”²⁷, E.Babazadənin “Gəncə xanlığının tarixindən”²⁸, Y.Hüseynovun “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi”²⁹, Z.Hacıyevanın “Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu”³⁰, N.Bayramovanın “Şamaxı xanlığı”³¹, Y.Mahmudov və K.Kərimovun “Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər”³², Y.Mahmudov, C.Mustafayevin “Şuşa-Pənahabad”³³, Y.Mahmudov, G.Nəcəflinin “Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin regional təhlükəsizlik üçün nəticələri”³⁴, “Şəki. Ən qədim zamanlardan günümüzədək”³⁵ adlı kollektiv monoqrafiya və digər əsərlərdən istifadə olunmuşdur.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq göstərilən zaman çərçivəsində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi çoxsaylı mənbə və arxiv sənəd-

²⁵ Летинова Э. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Баку, Алтай, 1999.

²⁶ Hacıyev A. “Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, “Turxan” NPB, 2017.

²⁷ Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыоглу, 1999.

²⁸ Babazadə E. Gəncə xanlığının tarixindən (rus dilindən tərcümə, 2-ci nəşr), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2012.

²⁹ Hüseynov Y. “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, Elm, 2007.

³⁰ Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, Təhsil, 2007; Гаджиева З. Гарабагское ханство: социально-экономические отношения и государственное устройство, Баку, Тахсил, 2008.

³¹ Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı, Təhsil, 2009.

³² Mahmudov Y., Kərimov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər, Bakı, Təhsil, 2005.

³³ Mahmudov Y., Mustafayev C., Şuşa-Pənahabad. Bakı, Təhsil, 2012.

³⁴ Mahmudov Y., Nəcəfli G. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin regional təhlükəsizlik üçün nəticələri. Bakı, 2020.

³⁵ Şəki. Ən qədim zamanlardan günümüzədək (Layihə rəhbəri, elmi redaktor və ön sözün müəllifi Yağub Mahmudov, məsul redaktor Güntəkin Nəcəfli). Bakı, “Turxan” NPB nəşriyyatı, 2020.

lərinə əsaslanaraq kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bəzi qaynaqlar mövzunun araşdırılmasına ilk dəfə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibini özündə əks etdirən çoxsaylı cədvəllər tərtib edilmişdir.

I FƏSİL

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏN XANLIQLAR DÖVRÜNƏDƏK AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

1.1. Səfəvi dövlətinin son dövründən Əfşar dövlətinin yaran- masınadək Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi

Səfəvilər dövlətinin son dövründən Əfşar imperiyasının yaran-
masınadək olan dövrdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında
məlumatlar əsasən Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın bəzi vilayət-
lərini tutması ilə tərtib edilən müfəssəl və icmal dəftərlərində vardır.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin zəifləməsini fürsət
bilən Osmanlı dövləti hərbi əməliyyatlara başladı. Van valisi
Abdullah Paşa Köprülüzadənin başçılıq etdiyi bu yürüş nəticəsində
Xəzər dənizinin qərb sahilləri istisna olmaqla Azərbaycan vilayətləri
1724-cü il İstanbul müqaviləsinə əsasən Osmanlı dövlətinin idarəçi-
liyinə verildi³⁶. 13 (24) iyun 1724-cü ildə imzalanmış bu müqaviləyə
görə Dərbənd, Bakı qalası və Dağıstan, yəni Dərbənddən tutmuş
Astrabada qədər ensiz Xəzəryanı zolaq Rusiyaya verildi,
müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən Şərqi Gürcüstan, Azərbaycanın
əksər əraziləri, eləcə də Gəncə-Qarabağ, Tiflis, Təbriz, Mərənd,
Marağa, Urmiya, Çors, Salmas, İrəvan, Naxçıvan, Bərdə, həmçinin
Həmədan, Qum və Kirmanşah Osmanlı dövlətinə keçdi. Bundan
başqa, Səfəvi hökmdarı II Təhmasib adı çəkilən əraziləri Osmanlı
dövlətinə könüllü olaraq verəcəyi təqdirdə, Osmanlı dövləti və
Rusiya imperiyası əfqanları Səfəvi dövlətinin ərazisindən çıxarmağa
yardım edəcəkdə. İstanbul müqaviləsinin beşinci bəndinə əsasən
dənizkənarı hissəsi Rusiyaya verilən Şirvanın qalan ərazisi xüsusi
statusla Türkiyənin himayəsi altına keçirdi. Belə ki, müqavilənin
ikinci bəndinə əsasən Şirvan xanlığı iqamətgahı Şamaxı olmaqla

³⁶ Ferah Hüseyn. 1728 Tarihli Revân Livâsı Mufasssal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler // XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara (IV. Cilt-VI. Kısım), s. 2280.

“xüsusi xanlıq” hesab edilirdi. Şəki, Qax və Car hakimləri də Osmanlı vassalları hesab olunurdu³⁷.

1725-ci ilin fevralında İrəvanda yerləşən Osmanlı silahlı qüvvələri Təbriz istiqamətində hərəkətə başlayaraq Xoy şəhərini tutdu. Səfəvi dövlətinin silahlı qüvvələri çox yaxşı təşkil olunmuş Osmanlı qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə uğur qazana və torpaqlarını qoruya bilmədilər. 1725-ci ilin sonuna doğru Osmanlı qüvvələri Zunuz qalasını, əhalisi tərk edilmiş Mərənd şəhərini, Təbriz, Urmiya, Gəncə, Ərdəbil, Astara (Astara əhalisinin bir hissəsi özü türkləri ora dəvət etmişdi) və Gərgənrudu tutdular. Beləliklə, Osmanlı dövləti başladığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində Luristan dağ silsiləsindən şimala doğru İrəvan, Gəncə və Muğan çölünə qədər təxminən 20 coğrafi mil və 30-50 mil enində bir ərazini fəth etdi. Beləliklə, 1723-1725-ci illər ərzində Osmanlı dövləti Səfəvilərə məxsus ərazilərin bir hissəsini və Azərbaycanın Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Marağa, Salmas, Xoy, Mərənd, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərini ələ keçirməyə nail oldu³⁸.

Osmanlı dövləti vergi toplanmasını nəzarətdə saxlamaq üçün zəbt etdiyi torpaqlarda özünün idarə sistemini və maliyyə prinsiplərini tətbiq etdi. Gəlir gətirən bütün sahələrin vergiyə cəlb edilməsinə yönələn tədbirlər o dövrün mükəmməl maliyyə və vergi sisteminə malik olan Osmanlı dövlətinin yeni işğal edilmiş torpaqlarda tətbiq etdiyi inzibati bölgü idi və nahiyyə – sancaq/livaya/vilayət/əyalət üçlüyü prinsipi əsasında qurulurdu. Əvvəlcə əyalət/vilayət, sancaq (liva), nahiyyə, qəza/mahal və kəndə (karye) bölünərək inzibati idarəetmə prinsipləri əsasında yeni fəth edilmiş ərazilər idarə olunurdu. Dövlət xəzinəsindən pul xərcləmədən ordunun təchizatının davamlı olmasını nəzərdə tutan timar sistemi həyata keçirilirdi. Sistem hərbi qulluqçuların əmək haqqının onlara verilmiş torpaqların verdiyi gəlirə uyğun ödənilməsindən ibarət idi. Bu məqsədlə Osmanlı sarayının bölgəyə göndərdiyi məmurlar

³⁷ Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002, s. 61-62; Y.Mahmudov, Mustafazadə T. Nadir şah Əfşar. Bakı, “Turxan” NPB, 2019.

³⁸ Мустафазаде Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, Элм, 1993, с. 92-96.

torpaqda yaşayan müvafiq şəxslərin köməyi ilə əmək qabiliyyətli əhalinin və qazanc təmin edən ərazilərin siyahıyaalınmasını (təhririni) aparırdılar. Siyahıyaalma nəticəsində sözügedən bölgənin sosial və iqtisadi mənzərəsi və ödəniləcək vergilər müəyyən edilirdi.³⁹

Osmanlı dövləti yeni zəbt edilmiş ərazilərdəki vergi təcrübəsinə əsasən iki dəftər – icmal və müfəssəl dəftər tərtib edirdi. Müfəssəl dəftərlərdə yaradılan inzibati vahidin daxili bölgüsü və sərhədlərini, həmin ərazidə mövcud olan yaşayış məskənlərinin adlarını, vergi mükəlləfiyyətli əhalinin hər birinin adı və sayı, mülkiyyət statusu və dini tərkibi, vergilərin növü və miqdarı, sosial vəziyyəti və s. qeyd olunduğu üçün Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi baxımından daha önəmlidir.

1.1.1. Ərdəbil sancağı. Yuxarıda bəhs etdiyimiz prinsip əsasında tərtib edilən müfəssəl dəftərlərdən biri də 1728-ci il “Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri”dir⁴⁰. Osmanlılar 1725-ci ildə Ərdəbil şəhərini ələ keçirdikdən sonra müfəssəl dəftərinin hazırlanmasına başlamışdılar. Bu dəftərə əsasən Ərdəbil sancağına iki şəhər, 644 kənd və 19 məzrəə daxil idi. Müfəssəl dəftərdə Ərdəbil sancağının Ərdəbil nahiyyəsi Ərdəbil şəhəri, 169 kənd və 7 məzrəədən, Sərab nahiyyəsi Sərab şəhəri, 118 kənd və 1 məzrəədən, Həştərud nahiyyəsi 106 kənddən, Taftab nahiyyəsi 15 kənddən, Miyanə nahiyyəsi 101 kənd və 9 məzrəədən, Pərvanə nahiyyəsi 69 kənd və 1 məzrəədən, Kəndivan nahiyyəsi 41 kənddən, Kərəm nahiyyəsi 25 kənd və 1 məzrəədən ibarət olmuşdur. Ərdəbil sancağında olan 644 kəndin 344-ü məskun, 300-ü isə boş idi. Qeydə alınmış kəndlərin yalnız 53,4 %-nin məskun olması, boş qalmış kəndlərin (46,6%) əhalisinin digər

³⁹ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax. (1728-ci il), Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, Pedaqogika, 2001, s. 3; Yahşihanım Nesirova, Osmanlı Yönetimi Döneminde Urmiya’da Yaşamış Aşiretler: Afşarlar, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, s. 174.

⁴⁰ BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 902, Erdebil livasının neufs-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Həştərud, Taftab nahiyyələri karyelerinin nüfus və hasilatının havi mufassal defteri, v. 1-405.

yerlərə köç etməsi burada baş verən ağır hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi problemlərlə bağlı idi. Erhan Arıklının fikrincə, boş qalmış kəndlərin əhalisinin bir qismi Osmanlı hakimiyyətindən əvvəl, bir qismi isə Osmanlı hakimiyyətini qəbul etmədikləri üçün yurdlarını tərk etmişdilər⁴¹. Erhan Arıklının bu məntiqli fikri ilə tamamilə razıyıq.

Digər məlumata görə 1728-ci ildə Ərdəbil sancağında 62 min əhali yaşayırdı. Burada boş qalmış kəndlərin sayı 319 göstərilir. Bu kəndlərin əhalisi Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan edən şahsevən, şəqaqi və digər türkmən tayfaları idilər. Bu tayfalar üsyandan sonra öz yerlərini tərk etmiş, bir qismi isə dövlət tərəfindən köçürülmüşdü. Üsyan edənlərin sayının 30-40 min nəfər olduğu nəzərə alınarsa, Ərdəbil sancağının əhalisinin 100-120 min nəfər olduğunu təxmin etmək olar⁴².

Osmanlı dövründə, yəni Osmanlı üsul-idarəsinin tətbiq edildiyi 1725-1730-cu illərdə Ərdəbil sancağının ərazisi inzibati baxımdan Ərdəbil və Sərab nahiyələrindən ibarət Ərdəbil qəzasına, Həştud və Tabtab nahiyələrindən ibarət Həştud qəzasına, həmçinin Miyanə, Pərvanə, Kəndivan və Kərəm nahiyələrini birləşdirən Gərmrud qəzasına bölünmüşdü⁴³.

Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftərinə görə, livada 159 vergi mükəlləfiyyətli erməni yaşayırdı. Ermənilərdən 53 vergiödəyici Ərdəbil şəhərində, 64 vergiödəyici Sərab nahiyəsində, 42 vergiödəyici isə Pərvanə nahiyəsində qeydə alınmışdır. Xristian olduqlarına görə ermənilərdən vergi evli və ya subay olduqlarına fərq qoyulmadan eyni həcmdə alındığı üçün dəftərdə onların ailə vəziyyəti öz əksini tapmamışdır⁴⁴. Ermənilərin Ərdəbil sancağında

⁴¹ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı). Bakı, Nurlan, 2004, s.34-35.

⁴² Bilgili A.S. Osmanlı İran ve Azerbaycanı (16. ve 18. yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih). Erzurum, Bozkır yayınları, 2004, s. 151-152.

⁴³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD) 902, v.2, 128, 224, 263, 290, 305, 314, 395; BOA. Mühimme defteri h134, v.98; Bilgili, s.70; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s.38.

⁴⁴ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s.52.

nə zamandan başlayaraq yaşamaları barəsində mənbələrdə məlumat yoxdur. Lakin ermənilərin Ərdəbil sancağında Osmanlı işğalı ərəfəsində yerləşdirildiyini ehtimal etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Ərdəbil sancağının siyahıya alınmış əhalisinin yalnız 1 %-ni təşkil edirdilər. Bu da Ərdəbil livasında yaşayan türk⁴⁵ əhalinin 99% təşkil etdiyinin göstəricisidir.

Osmanlılar tərəfindən Sərab nahiyyəsinin işğalından sonra tərtib edilən 1728-ci il “Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri”nə görə, Sərab şəhəri də daxil olmaqla Sərab nahiyyəsi Ərdəbil sancağına daxil edilmişdi. Sərab nahiyyəsində cəmi 64 xristian erməni qeydə alınmışdı⁴⁶.

Sərab nahiyyəsinə məxsus 118 kənddə 2915 evli (14.575 nəfər), 570 subay türk, 64 erməni qeydə alınmışdı⁴⁷. Sərab şəhəri də daxil olmaqla Sərab nahiyyəsində yaşayan 17.093 nəfərin 17.029-u türklərdən, 64-ü isə ermənilərdən ibarət idi⁴⁸. Deməli, Sərab şəhəri də daxil olmaqla nahiyyə üzrə Azərbaycan türkləri 99,6%, ermənilər isə 0,4% təşkil edirdilər.

1728-ci il “Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftəri”nə əsasən Ərdəbil livasına iki şəhər – Ərdəbil və Sərab daxil idi. Ərdəbil şəhərində 2854 vergi mükəlləfiyyətli türk, 53 ailə vergiödəyici erməni, Sərab şəhərində isə 313 ev türk vergiödəyici var idi⁴⁹.

1728-ci ildə Ərdəbil şəhərinin beş məhəlləsi vardı. Ə.S.Bilgili 1728-ci il “Ərdəbil livasının müfəssəl dəftərinə” əsaslanaraq Ərdəbil şəhərində beş məhəllənin: Tabar, Niyardəbir, Gərzəküçə, Gumbalan və Darvazanın adını çəkir. Darvaza məhəlləsi qərbdə, Gumbalan şimal-qərbdə, Tabar cənubda, Niyardəbir cənub-şərqdə, Gərzəküçə isə şimal-şərqdə yerləşirdi. Onun məlumatına görə Tabar məhəl-

⁴⁵ Müfəssəl dəftərlərdə Türk yazıldığı üçün orijinal şəklində olduğu kimi saxlanıldı, Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur.

⁴⁶ BOA, TTD, 902, Erdebil li-vasının neft-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyyələri karyelerinin nüfus və hasilatının havi mufassal defteri, v.1-405; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s. 52.

⁴⁷ BOA TTD 902, 125-221; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s.340-527.

⁴⁸ Memmedova İ., 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı. // Yeni Türkiyə, sayı 76, 2015, s.133.

⁴⁹ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s.49, 81, 83.

ləsində 293, Niyardəbirdə 1061, Gərzəküçədə 293, Gumbalanda 423, Darvazada isə 789 ailə olmaqla ümumilikdə 2859 ailə Azərbaycan türkü yaşayırdı, erməni ailələrinin sayı isə 53-dək idi. Bilgili Ərdəbil şəhərində 2859 türk, 53 erməni ailəsi olmaqla ümumilikdə 2912 ailə yaşadığı, şəhərin təxmini əhalisinin 14-15 min nəfər arasında olduğu, şəhər əhalisini 98,1%-ni türklərin, 1,9%-i isə ermənilərin təşkil etməsi qənaətinə gəlir⁵⁰. Bilgilinin verdiyi rəqəmləri Erhan Arıqlının eyni mənbəyə istinad edərək verdiyi rəqəmlərlə müqayisə etdikdə, onların məlumatları arasında bir çox fərqlər ortaya çıxır. Bu fərqlər aşağıda göstərilmişdir:

* Birinci fərq Arıqlının məhəllələrin adlarını fərqli şəkildə – Niyaz, Niyazdəbil, Karrah-i küçə, Kamilan və Darvaza – yazmasındadır;

* İkinci fərq Erhan Arıqlının Niyazdəbil məhəlləsində 1066 nəfərin, Əli Sinan Bilgilinin isə 1061 evin (hane) olduğunu bildirməsidir;

* Üçüncü fərq Erhan Arıqlının Darvaza məhəlləsində 834 nəfərin yaşamasını, Bilgilinin isə 789 evdən ibarət olmasını yazmasıdır. Hesablamalarımıza görə isə Darvaza məhəlləsində vergi ödəyicilərinin sayı 819 (784 türk+35 erməni) olmuşdur.

* Dördüncü fərq E.Arıqlının Kamilanda 430 nəfərin yaşadığını, Ə.S.Bilgilinin isə 423 evdən ibarət olduğunu qeyd etməsidir;

* Beşinci fərq Arıqlının Niyaz məhəlləsində 388 nəfərin yaşamasını, Ə.S.Bilgilinin isə məhəllənin adını Tabar yazaraq 293 evdən ibarət olduğunu göstərməsidir;

* Altıncı fərq Arıqlının Karrah-i küçədə 314 nəfərin məskun olduğunu, Bilgilinin isə 293 ev vergiödəyicinin olduğunu yazmasıdır. Hesablamalarımıza görə isə 304 vergiödəyici vardı;

* Yeddinci fərq Arıqlının şəhərdə 53 nəfər erməni, Bilgilinin isə 53 ev erməni vergiödəyicinin olduğunu bildirməsidir;

* Səkkizinci fərq – E.Arıqlıda vergi mükəlləfiyyəti daşıyan türklərin ümumi sayı 3032 nəfər, Ə.S.Bilgilidə isə 2859 evdir.

⁵⁰ BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TTD) 902, b. 6-40; Bilgili A.S. Osmanlı İran ve Azerbaycanı (16. ve 18. yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih), Erzurum, Bozkır yayınları, 2004, s. 151.

Hesablamalarımıza görə isə 2854-dür.

Göründüyü kimi eyni mənbəyə istinad etmələrinə baxmayaraq hər iki müəllifin verdiyi rəqəm (E.Arıqlıda ümumi şəhər əhalisinin sayı 3032 nəfər, Ə.S.Bilgilidə isə 2912 ev)⁵¹ və məhəllə adları fərqlidir. Fikrimizcə, üstünlüyü E.Arıqlıya vermək doğru olardı, çünki tərtib etdiyi kitabda bu mahalların adını və oraya daxil olan vergiödəyicilərinin adını bir-bir yazır. Bu rəqəmləri hesabladıqda müəllifin verdiyi rəqəmlərin doğru olduğu üzə çıxır. Digər tərəfdən E.Arıqlı bir çox məhəllələrin adının izahını verir. Məsələn, Karrah-i küçə işlək yol mənasını verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, E.Arıqlı vergiödəyən şəhər əhalisinin sayını yazarkən diqqətsizliyə yol vermiş, vergiödəyən türk əhalisinin sayını şəhər əhalisinin ümumi sayı ilə dəyişik salmışdır. Əslində E.Arıqlının vermiş olduğu rəqəmləri hesabladıqda şəhərdə vergiödəyən əhalinin sayı 3085 (1066+834+430+388+314+53=3085) olur⁵².

Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftərində verilən rəqəmlərin tərəfimizdən hesablanması isə yuxarıda hər iki müəllifin vermiş olduğu bəzi rəqəmlərdən fərqli oldu. Belə ki hesablamamıza görə 1728-ci ildə Ərdəbil şəhərində Niyazdəbil məhəlləsində 1066 (5330 nəfər) türk (Azərbaycan türkü – İ.M.), Darvaza məhəlləsində 784 (3920 nəfər) türk, 35 erməni, Kamilan məhəlləsində 423 (2115 nəfər) türk, 7 erməni, Karrah-i küçə məhəlləsində 293 (1465 nəfər) türk, 11 erməni, Niyaz məhəlləsində 288 (1440 nəfər) türk vergiödəyici qeydə alınmışdır⁵³.

⁵¹ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s. 81-83; Bilgili A.S. a.g.ə, s. 151.

⁵² Məmmədova İ., Ərdəbil şəhərinin əhalisi // Tarix və Gerçəklik, 1(5), 2009, s. 25-26.

⁵³ BOA, TTD 902, s. 6-41; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s.129-195; Memmedova İ., 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı. // Yeni Türkiye, sayı 76, 2015, s.132.

Cədvəl 1.

**1728-ci il Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftərinə görə
Ərdəbil və Sərab şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi**

Ərdəbil və Sərab şəhərlərinin etnik və say tərkibi										
Məhəllələr	Türk vergiödəyəci				Erməni vergiödəyəci				Cəmi	
	ev	%	nəfər*	%	ailə	%	nəfər	%	ev	nəfər
Ərdəbil şəhəri										
Niyaz (Tabar)	288	100	1440	100	-	-	-	-	288	1440
Niyazdəbil (Niyardəbir)	1066	100	5330	100	-	-	-	-	1066	5330
Karrah-i küçə (Gərzəküçə)	293	96,4	1465	96,4	11	3,6	55	3,6	304	1520
Kamilan (Gumbalan)	423	98,4	2115	98,4	7	1,6	35	1,6	430	2150
Darvaza	784	95,7	3920	95,7	35	4,3	175	4,3	819	4095
Cəmi:	2854	98,2	14270	98,2	53	1,8	265	1,8	2907	14535
Sərab şəhəri										
Heydərxanlı	182	100	910	100	-	-	-	-	182	910
Nemətullah-xana	131	100	655	100	-	-	-	-	131	655
Sərab şəhəri üzrə cəmi	313	100	1565	100	-	-	-	-	313	1565
Cəmi (hər iki şəhər üzrə)	3167	98,4	15835	98,4	53	1,6	265	1,6	3220	16100

Mənbə: BOA, TTD, 902, v. 6-40; Ərdəbil əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 129-195, 344-356; Ə.S.Bilgili, a.g.ə, s.151; İrade Memmedova, 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı. // Yeni Türkiyə, sayı 76, 2015, s. 132.

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, Ərdəbil şəhərində cəmi 2854

* Hər evə və ailəyə düşənlərin sayı tərəfimizdən minimum 5 nəfər olmaqla hesablanmışdır. Nəzərə alaq ki, evlərdə bəzən bir neçə ailə yaşaya bilərdi, bu baxımdan təxmini hesablama aparılmışdır.

vergi mükəlləfiyyətli (14.270 nəfər/ 98,2%) Azərbaycan türkü, cəmi 53 (265 nəfər/ 1,8%) vergiödəyici erməni yaşayırdı. Ərdəbil və Sərab şəhərlərində cəmi 3167 ev (15835 nəfər/ 98,4%) vergi mükəlləfiyyətli Azərbaycan türkü, 53 (265 nəfər/ 1,6%) vergi mükəlləfiyyətli erməni yaşayırdı. Ərdəbil şəhərinin Niyaz və Niyazdəbil məhəllələrində və Sərab şəhərində erməni yaşamırdı. Azərbaycan türkləri say etibarı ilə daha çox Ərdəbil şəhərinin Niyazdəbil məhəlləsində qeydə alınmışdır.

Ərdəbil şəhərində ermənilər xristian olduqları üçün evli və ya subay olması nəzərə alınmayıb. Vergi alınması səbəbindən onların ailə vəziyyəti müfəssəl dəftərdə göstərilməmişdir. Amma ermənilərin 53 ailə hesab edilərək təxmini hesablanmış sayı 265 nəfərdən də az ola bilərdi. 1728-ci ildən əvvəl Ərdəbil şəhərində olmuş avropalı səyyahların yol qeydlərində şəhərdə ermənilərin yaşamasına aid heç bir məlumata rast gəlinmədiyi üçün onların Ərdəbil şəhərinə ticarət məqsədilə gəlib yerləşməsi qənaətinə gəlmək olar.

Ərdəbil şəhərinin Darvaza məhəlləsində məskun olan 35 erməni vergiödəyicisinin içərisində bir nəfərin adı diqqəti cəlb edir: Tatar vələd-i Arslan. Göründüyü kimi bu adın ermənilərə məxsus olması şübhə doğurur. Ehtimal ki, bu xristianlığı qəbul etmiş türk olmuşdur.

Beləliklə, mənbələrin tədqiqi araşdırılan dövrdə Ərdəbil vilayətinin əhalisinin demək olar ki, Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu, burada yaşayan cüzi sayda ermənilərin isə buranın yerli əhalisi olmayıb, sonradan gələrək vilayətin ərazisində yerləşdiyini göstərir.

1728-ci il “Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Sərab şəhərində 1565 nəfər Azərbaycan türkü qeydə alınmışdır. Dəftərin məlumatına görə Sərab şəhərinin Heydərخانlı məhəlləsində 182, Nemətullahxana məhəlləsində 131 vergi mükəlləfiyyətli Azərbaycan türkü olmaqla cəmi 313 vergiödəyici qeydə alınmışdı.⁵⁴ Mənbədən də göründüyü kimi XVIII əsrin əvvəllərində Sərab şəhərində

⁵⁴ BOA, TTD, 902, 902, Erdebil livasının neft-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştud, Tabtab nahiyyələri karyelerinin nüfus və hasilatının havi mufassal defteri, v.1-405; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, s. 344-356.

Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil etmişdir.

1.1.2. Xalxal və Urmiya sancağı. “Xalxal və Urmiya sancaqlarının müfəssəl dəftəri”⁵⁵ (*bax: əlavə 2*) XVIII əsrin əvvəllərində Xalxal və Urmiya sancaqlarına daxil olan nahiyə və şəhərlərin, eləcə də Salmas qəzasının⁵⁶ əhalisi və onların dini və etnik tərkibi haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edir. Müfəssəl dəftərdə Xalxal və Urmiya sancaqlarının əhalisinin etnik tərkibi birbaşa qeyd olunmamışdır. Dəftərdə əhali müsəlman və gebrani, yəni qeyri-müsəlman olaraq siyahıya alınsa da, buradakı kənd, tayfa və vergiödəyənlərin adları əhalinin etnik tərkibi barədə müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir.

“Xalxal və Urmiya sancaqlarının müfəssəl dəftəri”nin tədqiqatçısı Yaxşixanım Nəsirovaya görə Osmanlı idarəçiliyi dövründə Urmiya sancağının əhalisi sancağın 329 kəndi və 1 sancaq mərkəzi olan Urmiya şəhərində, Xalxal sancağının əhalisi sancağın 328 kəndində, Salmas qəzasının əhalisi isə qəzanın 77 kəndi və qəza mərkəzi olan Salmas şəhərində qeydə alınmışdır. Xalxal sancağında yaşayan əhalinin tərkibi sancağın vergi mükəlləfiyyəti daşımış şəxslərinin ödəmiş olduqları vergilərə, həmçinin ad və ata adlarına görə dini cəhətdən müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Urmiya sancağı və Salmas qəzasında isə müsəlmanlarla yanaşı qeyri-müsəlman əhali də yaşamışdır⁵⁷. Bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Xalxal sancağı yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Urmiya sancağı və Salmas qəzasında isə müsəlman Azərbaycan türkləri ilə yanaşı az da olsa yəhudi, aysor və erməni yaşayırdı. Bunu sonrakı dövrlərin qaynaqlarında verilən məlumatlara əsaslanaraq da demək

⁵⁵ BOA, TTD, No. 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyyələri kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v.1-409.

⁵⁶ 1827-ci ilə aid arxiv sənədində artıq Salmas Xoy əyalətinə daxil idi [Описание мағала Гюней или Анзап, провинции Хойской и мағалов Хойского и Салмаского в 1827 году (Составил капитан ген-штаба Котцебу 1827 г.) // РГВИА, Ф. 446, оп. 1, д. 171].

⁵⁷ Nəsirova Yaxşixanım. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya və Xalxal bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri). Bakı, Elm, 2021, s. 59.

mümkündür. Bu barədə kitabın digər fəslində məlumat veriləcəkdir.

1725-1726-cı illərinə Osmanlı dövlətinin Urmiyada həyata keçirmiş olduğu siyahıyaalmaya görə, Urmiya sancağı inzibati cəhətdən mərkəzi Urmiya şəhəri olmaqla Bənapərvazə, Bəldə, Səhrabad, Döl, Mərgəvər, Tərgəvər və Üşni adlanan yeddi nahiyədən ibarət olub. “Xalxal və Urmiya sancaqlarının müfəssəl dəftəri”nin məlumatları Urmiya sancağının 6 min hektara yaxın ərazini əhatə etdiyini deməyə əsas verir⁵⁸.

“Xalxal və Urmiya sancaqlarının müfəssəl dəftəri”nə görə, Urmiya sancağına daxil olan kəndlərdə 1971 nəfər evli və 1013 nəfəri subay olmaqla cəmi 4374 vergi mükəlləfiyyəti ödəyən qeydə alınmışdır. Y.Nəsirova, 520 gebrani və adları siyahıya daxil edilsə də, bu və ya digər səbəbdən vergi mükəlləfiyyətinə cəlb edilməyənləri də nəzərə almaqla, bu dövrdə Urmiya sancağında təxminən 12 minə yaxın əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlir. Urmiya sancağında 3854 ev vergi mükəlləfiyyətli müsəlman (türk – İ.M.), 520 ev xristian (yəhudi və aysor – İ.M.) yaşamışdır. Tədqiqatçıya görə, vergiödəyicilərinin sayı Bənapərvazə nahiyəsi və Urmiya şəhərində əhalinin daha sıx yaşadığını deməyə imkan verir. Belə ki, Urmiya sancağının 30,4%-i Bənapərvazə nahiyəsində, 36,3%-i isə Urmiya şəhərində yaşamışdır. Urmiya sancağı türkmən tayfa və camaatlarının sıx yaşadığı bölgələrdən olmuşdur⁵⁹.

Bu dövrdə Xalxal sancağı Əzdəkin, Səncəbəd, Xanəndbil, Xuruş – Rüstəm və Şahrud nahiyələrindən ibarət idi. Tədqiq edilən mənbənin məlumatına görə Osmanlı hakimiyyəti dövründə Xalxal sancağının nahiyə və kəndlərində 3864 ev vergiödəyici, yəni 15600 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin yalnız müsəlmanlardan ibarət olduğu, əsasən, oturaq həyat təzi keçirdiyi və etnik-dini tərkibinin nisbətən sabit olduğunu söyləmək mümkündür.⁶⁰

Salmas qəzası inzibati quruluş baxımından Salmas şəhəri,

⁵⁸ Nəsirova Yahşihanım, Osmanlı Yönetimi Döneminde Urmiya'da Yaşamış Aşiretler: Afşarlar, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, s. 175.

⁵⁹ Nəsirova Yaxşıxanım. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya və Xalxal bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri), s. 59-61, 71.

⁶⁰ Nəsirova Y., a.g.ə., s. 71, 154, 157.

Salmas, Ənzəl, Qarabağ və Kürdqıran nahiyyələrindən təşkil olunmuşdu. Salmas qəzasında 5 min nəfər qeydə alınmışdır. Qəza üzrə qeydə alınan 1642 vergi mükəlləfiyyətli əhalinin 1057 nəfəri türk, 585 nəfəri erməni olmuşdur.⁶¹ Göründüyü kimi, Salmas qəzası əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş, lakin burada az sayda erməni də yaşamışdır.

Y.Nəsirova Urmiya, Xalxal sancaqları və Salmas qəzasında yaşayan əhalinin etnik tərkibini dəftərdə mövcud olan bir sıra göstəricilərə, xüsusilə də toponimik və onomastik məlumatlara əsaslanaraq, vergiödəyicilərinin şəxs adlarını təhlil etmiş, tədqiq edilən bölgələrdə əhalinin, xüsusilə, Xalxal sancağında yaşayanların böyük əksəriyyətinin, əsasən türk⁶², yəni Azərbaycan türkü olduğu qənaətinə gəlmişdir. Fikrimizcə, bu çox doğru bir qənaətdir.

Urmiya şəhərinin etnik tərkibi. 1728-ci il “Urmiya və Xalxal livasının müfəssəl dəftəri”nə görə Urmiya şəhərində Bazarbaşı, Hızıran, Kürdşəhər, Əli Kürkü, Hindu və Çarşı adlı altı məhəllə var idi. Urmiya şəhərinin məhəllələri və bura daxil olan evlərin sayı və etnik tərkibi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 2

Urmiya şəhərinin etnik və say tərkibi						
Məhəllələr	Türk	Türk	Yəhudi	Yəhudi	Cəmi	
	ev	nəfər*	ailə	nəfər*	nəfər*	%
Bazarbaşı	199 + 1 subay	995+1 (100%)	-	-	996	14,4
Hızıran	205	1025 (100%)	-	-	1025	14,8
Kürdşəhər	114	570 (100%)	-	-	570	8,2
Əli Kürkü	198	990 (100%)	-	-	990	14,3

⁶¹ Nəsirova Y., a.g.ə., s. 71, 154, 157.

⁶² Nəsirova Y., a.g.ə., s.158.

* Hər evə və ailəyə düşənlərin sayı minimum 5 nəfər olmaqla tərəfimizdən hesablanmışdır. Nəzərə alaq ki, evlərdə bəzən bir neçə ailə yaşaya bilərdi. Bu baxımdan təxmini hesablama aparılmışdır.

Hindu	258	1290 (100%)	-	-	1290	18,6
Çarşı	368	1840 (89,1%)	45	225 (10,9%)	2065	29,7
Cəmi: 6	1342 ev +1 nəfər	6711 (96,8%)	45	225 (3,2%)	6936	100

Mənbə: BOA, TTD, 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 179-196; Əli Sinan Bilgili, a.g.ə, s.172.

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, Urmiya şəhərində ermənilər yaşamırdılar, yəhudilər isə sadəcə Çarşı məhəlləsində yaşayırdılar. Aparılan hesablamalar Urmiya şəhərinin əhalisinin təxminən 6-7 min nəfər olduğunu, bunlardan da 96,8%-nin türk, 3,2%-nin isə yəhudi olduğunu deməyə əsas verir.

Müsəlmanlarla, o cümlədən “əşirət” və “camaat” kateqoriyasına aid edilən insanlarla yanaşı yəhudilərin Çarşı məhəlləsində şəhər əhalisinin təxminən $\frac{1}{3}$ hissəsi məskunlaşmışdı⁶³.

Adı çəkilən müfəssəl dəftərin məlumatına görə, şəhərdə iki cür türk əhalisi diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri yerli əhali, ikincisi isə türkmənlərdir. Əfşar, qaramanlı, ərəbli və digər türkmən qruplarına aid olan ailələr tərəkmə həyat təzi sürürdülər və şəhərdə tam məskunlaşmamışdılar, yəni hər zaman əvvəlki həyat təzlərinə dönə bilərdilər. Şəhərə gələn tərəkmələrin çoxu əfşarlar* idi. Əfşarların İmanlı qoluna mənsub Qasımlı-İmanlılar 92 ev, Qalamən-İmanlı qolu 35 ev, Qaralı-İmanlı qolu 16 ev və Bor-İmanlı qolu 36 ev olmaqla cəmi 179 ev təşkil edirdi. Bu ailələr Çarşı məhəlləsində

⁶³ Nəsirova Y., a.g.ə., s. 154.

* 1837-1840-cı illərdə Qacarlar dövlətində olmuş podpolkovnik Blaramberg türk mənşəli elat Əfşar tayfalarının Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə Urmiya ətrafında yaşadıklarını qeyd edirdi [Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году // РГВИА, ф.446, оп. 1, д.177; Бларамберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии, составленное подполковником И.Ф.Бларамбергом в 1841 году, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук, 1853, s.14-15].

yerləşmişdilər. Bununla yanaşı Çarşı məhəlləsində 7 ev Quzdun, 8 ev Ərəbli, 5 ev İsa-Musalı, 6 ev Fakidəkli, 7 ev Qarahəsənli, 4 ev Ərəşli-Əlibəyli, 3 ev Səidli, 4 ev Üzərli, 9 ev Qızılhacılı, 3 ev Heydərli, 3 ev Zirmanlı, 3 ev Güngülü, 3 ev Sarıbəyli, 3 ev Mircanlı, 2 ev Ağlamışlı, 1 ev Gürgüzlü, 1 ev Mansur, 1 ev Gəncəli, 1 ev Qahirli, 1 ev Qaramanlı və 1 ev Xoylu tayfasına mənsub idi. Türkmən tayfasına mənsub olan əhəlinin sayı 255 ev idi, onlar şəhər əhalisinin 18,3 %-ni təşkil edirdilər⁶⁴.

Salmas qəzasının mərkəzi olan Salmas şəhərində 59 ev evli və 32 subay türk, 41 ev vergi mükəlləfiyyətli erməni yaşayırdı⁶⁵. Buradan məlum olur ki, 532 nəfərlik şəhər əhalisinin 327-i türk, 205-i ermənidən ibarət idi. Deməli, Salmas şəhərinin əhalisinin 61,5%-ni Azərbaycan türkləri, 38,5% ermənilər təşkil etmişdir. Osmanlıların Salmas şəhərini zəbt etməsi ilə bağlı Azərbaycan türklərinin şəhəri tərk etdiyini nəzərə alsaq, o zaman buraya osmanlıların gəlməsindən öncə şəhərdə Azərbaycan türklərinin sayının daha çox olması qənaətinə gəlmək olar.

1.1.3. Marağa sancağı. Osmanlı dövləti fəth etdiyi əraziləri İrəvan, Tiflis, Gəncə-Qarabağ, Təbriz, Urmiya, Marağa və Həmədan əyalətlərinə bölmüş, sonra bu bölgünü bir daha nəzərdən keçirərək Marağa və Urmiya əyalətlərinin statusunu dəyişərək onları “liva” (sancaq) adlandırmışdı⁶⁶.

Marağa, Soyuqbulaq, Urmiya, Xalxal sancaqları və Salmas qəzası Təbriz əyalətinin tabeliyinə verilmişdi⁶⁷.

Yeni inzibati-ərazi quruluşuna əsasən Marağa sancağı Benacu, Səracu, Bukan, Gavdul, Miyandoab (Qoşaçay), Əcri, Leylan və

⁶⁴ BOA, TTD, 910, İran'da Halhal və Urmiye livaları nahiyyələri kurasının nüfus və hasilatını mübəyyin mufassal tahrir defteri, v. 179-196; Bilgili Ə.S., a.g.ə., s.172-173.

⁶⁵ BOA, TTD 911, v. 35; Bilgili A.S., a.g.ə., s. 149.

⁶⁶ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifi Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, Elm, 1996, s. 8.

⁶⁷ Qafqazlı G., Osmanlı hakimiyyəti dövründə Marağa və Soyuqbulaq bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri), Bakı, Elm, 2021, s. 50.

Əkərtü adlı 8 nahiyəyə, Soyuqbulaq sancağı isə Şəhri-viran, Dəryaz, Yıltimeur, Gilas, Mirabad, Tərkeş, Telyuş, Alan, Turcan, Axtaçı, Sulduz, Lacan, Qıpçaq adlı 13 nahiyəyə ayrılmışdı⁶⁸.

Marağa və Soyuqbulaq bölgələrinin tədqiqatçısı Gülər Qafqazlı bu dövrdə Marağa və Soyuqbulaq sancaqlarında 824 məskun və 117 qeyri-məskun kəndin qeydə alındığını, bu kəndlərdə 2919 nəfəri çift, 137 nəfəri nim çift, 4079 nəfəri bennak, 1628 nəfəri caba və 1031 nəfəri mücərrəd olmaqla, cəmi 9774 nəfər türk vergi mükəlləfiyyəti daşıyan əhalinin yaşadığını yazır. Deməli adı çəkilən sancaqlarda 44846 müsəlman türk, bundan əlavə ispəncə vergisi ödəyən 327 nəfər qeyri-müsəlman (erməni və yəhudi-İ.M.) qeydə alınmışdır. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Soyuqbulaq qəsəbəsinin əhalisinin 87,7%-i müsəlman türk, 12,3%-i isə yəhudi olmuşdur⁶⁹.

Deməli, Marağa və Soyuqbulaq sancaqları üzrə Azərbaycan türkləri 99,3%, yəhudilər isə 0,7% təşkil etmişdir.

Marağa şəhərinin etnik tərkibi. Marağa şəhəri Elxanilərin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycanın paytaxtı olmuş⁷⁰, Hülakü xanın dövründə daha da abadlaşmış, burada bir sıra əhəmiyyətli binalar, o cümlədən 1274-cü ildə uzunluğu 356 və eni 136 metr olan rəsədxana da tikilmişdi⁷¹.

Elxanilərin süqutundan sonra Marağada müvafiq olaraq Cəlayir, Teymuri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər hakim olmuşdur. 1534 və 1585 illərdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı iki dəfə osmanlılar tərəfindən tutulan şəhər bir müddət bu dövlətə bağlı qaldı. I şah Abbasın dövründə (1587-1629) yenidən Səfəvilərin tərkibinə daxil oldu. 1725-ci ildə Marağa osmanlı qüvvələri tərəfindən zəbt edildi və Əbdüləziz paşaya verildi⁷².

Osmanlı dövləti bu əraziləri öz idarəçiliyinə keçirdikdən sonra Marağa sancağının təhrir dəftəri tərtib edildi. 1727-ci il ilin təhrir

⁶⁸ Qafqazlı, a.g.ə., s.149.

⁶⁹ Qafqazlı, a.g.ə., s.146, 150, 152.

⁷⁰ Çernozubov S., a.g.ə., s. 178.

⁷¹ Rəzmara Ə., a.g.ə, 4 c., s, 490; Kitab və kitabxana-ye İran, Tehran, 1347, s.84-88; Dəlili, a.g.ə., s. 64.

⁷² Minorski, Merağa, s. 737.

dəftərinə görə, Marağa sancağının əhalisinin əksəriyyəti türk, yəni Azərbaycan türkü olmuşdur. Marağa əhalisinin bir qismi Müqəddəm türkməni idi və oturaq həyata keçmək üçün şəhərə yerləşmişdilər. Türklərdən başqa şəhərdə az miqdarda erməni və yəhudi də vardı. Azərbaycan türkləri və gebranilər, yəni qeyri-müsəlmanlar (yəhudi və ermənilər) ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşayırdılar. 1727-ci ildə Marağa şəhərinin Meydan, Sərxanə, Atabəy, Darvaza və Ermənilər adlanan beş məhəlləsi vardı. Azərbaycan türkləri Meydan, Sərxanə, Atabəy və Darvaza məhəllələrində, erməni (cemaatı gebran) və yəhudilər (cemaatı yahudiyan) isə Erməni məhəlləsində yaşayırdılar. Azərbaycan türklərindən 325 ailə Meydan məhəlləsində, 373 ailə Sərxanədə, 460 ailə Atabəydə, 395 ailə Darvaza məhəlləsində məskun idi. Erməni məhəlləsində 65 erməni ailəsi və 63 yəhudi ailəsi vardı⁷³.

Cədvəl 3

1727-ci il təhriir dəftərinə görə Marağa şəhərinin əhalisi

Marağa şəhərinin əhalisi (ailə hesabı ilə)									
Məhəllələr	Türk		Ermənilər		Yəhudilər		Cəmi	Şəhər üzrə ümumi payı	
Meydan	325	100 %	—	—	—	—	325	19,3%	
Sərxanə	373	100 %	—	—	—	—	373	22,2%	
Atabəy	460	100 %	—	—	—	—	460	27,4%	
Darvaza	395	100 %	—	—	—	—	395	23,5%	
Erməni	—	—	65	50,8%	63	49,2%	128	7,6%	
Cəmi	1553	92,4%	65	3,9%	63	3,7%	1681	100%	

Mənbə: BOA, TTD 909, Merga livasının nüfus və hasilatını mübəyyin mufassal təhriir dəftəri, s. 5-25; Bilgili, a.g.ə., s.158-159.

Beləliklə, Marağa şəhərində Azərbaycan türkləri 1553 ailə, qeyri-müsəlmanlar (yəhudi və erməni) 128 ailə olmaqla cəmi 1681 ailə yaşa-

⁷³ BOA, TTD 909, Merga livasının nüfus və hasilatını mübəyyin mufassal təhriir dəftəri, s. 5-25; Bilgili, a.g.ə., s. 158-159.

mışdır. Şəhər üzrə Azərbaycan türklərinin faiz etibarilə ilə ən sıx yaşadığı məhəllə Atabəy (27,4%) məhəlləsidir, azalan sıra ilə isə Darvaza (23,5%), Sərxanə (22,2%), Meydan (19,3%) məhəlləri gəlməkdədir.

Cədvəl 3-dən də göründüyü kimi, Marağa şəhərində Azərbaycan türkləri 92,4%, sadəcə Erməni məhəlləsində yaşayan ermənilər (3,9%) və yəhudilər (3,7%) isə cəmi 7,6% təşkil edirdilər. Şəhərdə erməni və yəhudi ailələrin sayı demək olar ki, bərabər olmasına baxmayaraq, nədənsə məhəllə məhz erməni məhəlləsi adlanmışdır. Məhəllənin erməni adlanması ermənilərin şəhərdə sonradan gələrək məskən salmalarının göstəricisidir.

Əli Sinan Bilgiliyə görə, Marağa şəhərindəki əhalinin təxmini sayı 8405 nəfər olmuşdur. Onun hesablamalarına görə türklərin təxmini sayı 7765 nəfər, ermənilərin sayı 325 nəfər, yəhudilərin sayı isə 315 nəfər idi. 1727-ci ilin icmal dəftərinə əsaslanan Ə.S.Bilgili Marağa şəhərinin əhalisinin təxmini sayının 8-9 min arasında olduğunu, şəhər əhalisinin 92,4%-nin türk, 3,8 %-ini erməni, 3,7%-nin isə yəhudi olduğunu bildirir⁷⁴. Ə.S.Bilgili hesablamada cüzü yanlışlığa $(92,4\%+3,8\%+3,7\%=99,9\%)$ yol vermişdir. Yuxarıda Marağa şəhərinə dair hazırladığımız cədvəldən də göründüyü kimi ermənilər 3,9% və yəhudilər 3,8% $(92,4\%+3,9\%+3,7\%=100\%)$ təşkil etmişlər.

1729-cu ildə Nadir şah Miyandoabda osmanlılara qalib gəldi və Dimdim, Savucbulaq (Soyuqbulaq-İ.M), Marağa və Deyləqəmi tutdu. Nadir şah Marağa sakinlərindən 3 min nəfəri Qalata köçürmüşdü⁷⁵.

1.1.4. Xoy sancağının Xoy şəhəri. 1727-ci il təhrir dəftərinə (bax: *alavə* 3) görə, Xoy şəhərində 1595 ev vardı. Bu evlərdən 1150-si müsəlman türklərə, 445-si isə gebranilərə (qeyri-müsəlmanlara, yəni ermənilərə) aid idi. Həşt məhəlləsində 86 türk, Rəbatda 301 türk, Sivanədə 83 türk, 8 gebrani, Güllüdə 77 türk, 37 gebrani, Dərədə 33 türk, Bayandırbəydə 32 türk, Söyüdlüdə 77 türk, Kadıda 80 türk, 46 gebrani, Avehcədə 13 türk, 26 gebrani, Timarcan-Çuxur

⁷⁴ BOA, TTD 909, s. 5-25; Bilgili, a.g.ə., s. 159.

⁷⁵ Mehdi xan. Tarixi Nadiri, Təbriz, 1284, s. 66; Minorski, Marağa, s. 737.

Nohurda 287 türk, 214 gebrani, Qabadda 17 türk, 29 gebrani, Kilisədə 18 türk, 76 gebrani, Ərami-Kəbirlidə 46 türk və 9 gebrani yaşayırdı⁷⁶. Xoy şəhərinin təhrir dəftərində gebran-i nasaran adı ilə qeydə alınan qeyri müsəlmanların etnik tərkibi tam olaraq bilinmir, lakin, bir qisminin erməni olduğu məhəllə adından məlum olur. Şəhərdə yaşayan ermənilərin əksəriyyəti şəhərin yerli əhalisi olmayıb, 1724-cü ildə osmanlı qüvvələrinin Xoy şəhərinə yürüşü zamanı ətraf kəndlərdən qaçaraq şəhərə sığınanlardır⁷⁷. Şəhərdə yaşayan 445 gebranın nə qədərini aysor və yaxud erməni olduğu məlum olmadığı üçün cədvəldə erməni və aysorlar gebrani başlığı ilə birlikdə verilmişdir.

Cədvəl 4

1727-ci il təhrir dəftərinə görə Xoy şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi

Xoy şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi (ev hesabı ilə)						
Məhəllələr	Türk		Gebrani (erməni və aysor)		Cəmi	Şəhər üzrə ümumi payı
Həşt	86	100%	–	–	86	5,4%
Rəbat	301	100 %	–	–	301	18,9%
Sivanə	83	91,2 %	8	8,8%	91	5,7%
Güllü	77	67,5 %	37	32,5%	114	7,1%
Dərə	33	100%	–	–	33	2,1%
Bayandırbəy	32	100%	–	–	32	2%
Söyüdlü	77	100%	–	–	77	4,8%

⁷⁶ BOA, TTD, 911, Hoy livasının nefts-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasilatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-452.

⁷⁷ Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak, (tercümə edən və yayına hazırlayan Hrand D. Andreasyan), İstanbul, Edebiyat fakültesi matbaası, 1974, s.65.

Kadı	80	63,5%	46	36,5%	126	7,9%
Avehcə	13	33,3%	26	66,7%	39	2,4%
Timarcan-Çuxur Nohur	287	57,3%	214	42,7%	501	31,4%
Qabad	17	37%	29	63%	46	2,9%
Kilisə	18	19,2%	76	80,8%	94	5,9%
Ərami-Kəbirli	46	83,6%	9	16,4%	55	3,5%
Cəmi	1150	72,1%	445	27,9%	1595	100%

Mənbə: BOA, TTD, 911, Hoy livasının neufs-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasılatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 6-33.

Cədvəl 4-dən də göründüyü kimi, aysor və ermənilər üç məhəllədə: Aveycə (66,7%), Qabad (63%) və Kilisədə (80,8%) üstünlük təşkil edirdilər, qalan məhəllələrdə isə əksəriyyət Azərbaycan türkləri idi. Həşt, Rəbat, Dərə, Bayandərbəy və Söyüdlü məhəllələrində sadəcə Azərbaycan türkləri yaşayırdı.

Xoy şəhərinin sadəcə Ərami-Kəbirli məhəlləsində köhnə ermənilər yaşayırdı, qalanları sonradan gəlib şəhərə yerləşmişdilər⁷⁸. Xoy şəhəri üzrə Azərbaycan türkləri 72,1%, erməni və aysorlar isə 27,9% təşkil edirdilər.

Xoy sancağına daxil olan Çors şəhərində 191 ev evli və 60 subay vergi mükəlləfiyyətli türk vardı. Təxmini əhalisi 1015 olan Çors şəhərində sadəcə Azərbaycan türkləri yaşayırdılar⁷⁹.

1.1.5. Maku sancağı. XVIII əsrin əvvəllərində Maku vilayətində Bayat tayfalarının xüsusi çəkisi vardı. Səfəvi şahı Maku qalasının müdafiəsini Bayat tayfasından olan döyüşçülərə tapşırırmışdı. Bayat döyüşçüləri Mahmudu kürdlərinə qarşı effektiv müqavimət göstərirdilər. Məhz buna görə Şah Sultan Hüseyn Mahmudi kürdlərinin yürüşlərinə son qoymaq və yerli hakimin mövqeyini möhkəmləndirmək qərarına gəlir. 1705-1706-cı illərdə İrəvan ətrafında yaşayan

⁷⁸ Bilgili, a.g.ə., s. 157.

⁷⁹ BOA, TTD, 911, Hoy livasının neufs-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasılatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 34-50.

300-ə yaxın Bayat ailəsini Makuya köçürür⁸⁰.

“İrəvan əyalətinə daxil edilmiş Maku sancağının təhrir dəftəri”nə görə, İrəvan əyalətinə daxil edildikdən sonra Maku mahalı nahiyyə statusu almışdı. 85 kənd və qışlaqdan ibarət Maku mahalı Abdulfəttah bin Mahmut paşaya “yurdluq və ocaqlıq olaraq” verilmişdi⁸¹. Maku nahiyyəsinin 28 kəndi boş idi. Maku nahiyyəsində qeydə alınan 904 vergiödəyicinin 825-i kəndlərdə, 79-u isə Maku qalasında yaşayırdı. Maku qalasında yaşayan vergiödəyicilərin hamısı müsəlman idi və qalada qeyri-müsəlman, eləcə də erməni qeydə alınmamışdı.⁸² Yuxarıda Bayat tayfası haqqında verilən məlumata əsaslanaraq, Maku sancağının müfəssəl dəftərində qeydə alınan 79 vergiödəyicinin məhz Bayat tayfasına məxsus olması qənaətinə gəlmək olar.

A.S.Bilgili Narıncalada, qalanı idarə edənləri və qala müdafiəçilərini çıxmaqla təxminən 395 nəfərin yaşadığını yazır⁸³.

Maku nahiyyəsinin 7 kəndində yalnız qeyri-müsəlmanlar yaşayırdı, bir kənddə isə qeyri-müsəlmanlar əhalinin 1/3-ni təşkil edirdilər⁸⁴. Maku nahiyyəsində qeydə alınan qeyri-müsəlmanların erməni olduğunu ehtimal etmək olar. Maku nahiyyəsinə daxil olan 85 kənd və qışlaqdan sadəcə 7 kəndin ermənilərə məxsus və bir kəndin əhalisinin müsəlman və qeyri-müsəlmanlar olaraq qarışıq yaşadığı nəzərə alınarsa, qalan 77 kəndin hamısının və 1 kəndin yarısının Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu qənaətinə gəlmək olar. Azərbaycan türklərinə məxsus 77 kəndin 90,5%, ermənilərə məxsus 7 kəndin 8,2% etdiyini nəzərə alaraq, bunların üzərinə 1 kəndi təşkil edən 1,2%-də hər ikisinə aid olan faizləri gələrsək (ermənilər kəndin 1/3 təşkil etdiyi üçün 0,4%, Azərbaycan türkləri 0,8%) o zaman Azərbaycan türkləri 91,3%-lə Maku nahiyyəsi əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edəcək, ermənilər isə 8,6%-lə çox azlıqda qalmış olacaqlar.

⁸⁰ Dəlili, a.g.ə., s. 24-25.

⁸¹ BOA, TTD 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v. 2.

⁸² BOA, TTD 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v.3-41; Bilgili, a.g.ə., s. 149.

⁸³ Bilgili, a.g.ə., s. 158.

⁸⁴ BOA, TTD 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v.3-41.

1.1.6. Təbriz sancağının Təbriz şəhəri. 1728-ci il “Təbriz livasının təhrir dəftəri”nə görə, Təbriz şəhərinin 13 məhəlləsində 5696 ev türk (Azərbaycan türkü – İ.M.), 610 ev erməni, 54 ev yəhudi vergi mükəlləfiyyətçisi kimi qeydə alınmışdır. Yəhudilər Təbriz şəhərinin Sürxab məhəlləsində, ermənilər, Dərvaze-i Sərd məhəlləsində yaşayırdılar⁸⁵.

Cədvəl 5

1728-ci il təhrir dəftərinə görə Təbriz şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi

Təbriz şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi (ev hesabı ilə)							
Məhəllələr	Türk	%	erməni	%	Yəhudi	%	Cəmi
Navbar	440	100	–	–	–	–	440
Xiyaban	608	100	–	–	–	–	608
Darvaza-i Dik	279	100	–	–	–	–	279
Saşgilan	20	100	–	–	–	–	20
Dolusəng	72	100	–	–	–	–	72
Sürxab	152	73,8	–	–	54	26,2	206
Üçağac	14	100	–	–	–	–	14
Miyar-miyar	420	100	–	–	–	–	420
Dəvəci	279	100	–	–	–	–	279
Sancaran	415	100	–	–	–	–	415
Vicuyu	1422	100	–	–	–	–	1422
Çarminar	55	100	–	–	–	–	55
Darvaza-i Sərd	1520	71,4	610	28,6	–	–	2130
Cəmi	5696	89,6	610	9,6	54	0,8	6360

Mənbə: BOA, TTD 904, Tebriz livasının nüfus və hasilatını havi dəfterin 1. cildi, v. 3-58; Bilgili, a.g.ə., s. 168-169.

Cədvəl 5-dən də göründüyü kimi Təbriz şəhər əhalisinin 89,6% Azərbaycan türklərindən, 9,6% ermənilərdən, 0,8% isə yəhudilərdən ibarət idi. Əgər hərbi əməliyyatlar zamanı şəhərdən köçənləri və

⁸⁵BOA, TTD 904, Tebriz livasının nüfus və hasilatını havi dəfterin I cildi, v. 3-58; Bilgili, a.g.ə., s. 168-169.

1727-ci ildəki zəlzələ zamanı ölənləri bu məlumatlara əlavə etsək, o zaman şəhər əhalisinin sayı göstərilən rəqəmdən çox olar. Bu məlumatdan da göründüyü kimi Təbriz şəhərinin əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1727, 1740 və 1787-ci illərdə zəlzələlər və digər təbii fəlakətlər nəticəsində Təbrizdə şəhər əhalisinin çoxu həyatını itirmiş, bir qismi isə şəhəri tərk etmişdi. Hərbi əməliyyatlar da şəhər əhalisinin azalmasına səbəb olmuşdur.

1.1.7. Gəncə-Qarabağ əyaləti. 1723-cü ildə Osmanlı dövləti Gəncə-Qarabağ əyalətini tutması ilə əyalətə aid müfəssəl dəftər tərtib etdirdi. 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə əyalət 37 nahiyyəni birləşdirən 6 sancaqdan və iki qəzadan* ibarət olmuşdur. Gəncə əyalətinə aşağıdakı sancaqlar (liva) daxil idi:

1. Gəncə sancağı – Gəncə şəhəri və Gəncə yaxınlığındakı Kilsə kəndi və Yenikənd, Gəncəbasan qəzası və ona tabe olan Sunqurabad nahiyyəsi⁸⁶, Şəmkirbasan, Kürəkbasan, Böyük Kürəkbasan, Kiçik Kürəkbasan, Şütürbasan, Talış, Gülistan, Yevlax Qaramanlı (müfəssəl dəftərdə s. 23-də Yevlaxbasan şəklində, s.180-də Yevlax Qaramanlı olaraq), Danqı nahiyyələri;

2. Xılxına sancağına –Xılxına şəhərinin də daxil olduğu Xılxına, Həsənsuyu, Tavus, Axıncı, Əsrək, Qaraqaya, Türkənlər, Yuxarı Zəyəm, Aşağı Zəyəm nahiyyələri;

3. Bərdə sancağı – Bərdə şəhərinin də daxil olduğu Bərdə, İncərud, Sir, Bayat nahiyyələri;

* Qaramanlı H. Giriş mətnində 5 sancaq və iki qəza yazmışdır, ancaq dəftərdən 6 sancaq (Gəncə, Xılxına, Bərdə, Arasbar, Bərgüşad və Çuləndər) və iki qəza (Gəncəbasan və Lori) olduğu anlaşılır [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H.Məmmədov). Bakı, Şuşa, 2000, s.23-24, 30-32, 75-76]. Müfəssəl dəftərinin 23-cü səhifəsində Gəncəbasan nahiyyə kimi yazılmasına baxmayaraq, 71-78-ci səhifələrdə Gəncəbasan qəzasına tabe olan Sunqurabad nahiyyəsi şəklində işlədilmişdir. Nahiyyənin nahiyyəyə tabe olması düzgün olmazdı, buna görə də qəza yazılmasının doğru olması qənaətinə gəldi.

⁸⁶ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H.Məmmədov). Bakı, Şuşa, 2000, s.30-32, 76.

4. Arasbar sancağı- Arasbar və Həkəri nahiyələri;
 5. Bərgüşad sancağına – Bərgüşad, Dizaq, Köçəz, Zarıs, və Keştəsf nahiyələri daxil edilmişdi.

6. Çuləndər livasının nahiyəsi yox idi.

7. Lori qəzasına- Güney və Quzey nahiyələri⁸⁷ daxil idi.

Xaçın Sığnaq, Çiləbörd, Keştək və Vərəndə Sığnaq nahiyələrinin hansı livaya daxil olduğu göstərilməmişdir. “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə üç – Gəncə, Bərdə, Xılıxına şəhərləri və Lori qalası qeydə alınmışdır⁸⁸.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərinə görə 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətində qeydə alınan 18858 (94290 nəfər) vergi-ödəyicinin 10858-i (54290 nəfər) türk, 7559-u (37795 nəfəri) alban əsilli yerli xristianlar və buraya müxtəlif vaxtlarda köç etmiş ermənilər, 441-i (2205 nəfəri) isə kürd olmuşdur.

Cədvəl 6

1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin əhalisinin etnik tərkibi⁸⁹

Gəncə-Qarabağ əyalətindəki vergiödəyicilərin sayı və etnik tərkibi								
Gəncə-Qarabağ əyaləti	Türk		Alban əsilli xristian, qıpçaq və erməni		Kürd		Cəmi	
	v.ö.	nəfər ⁹⁰	v.ö.	nəfər	v.ö.	nəfər	v.ö.	nəfər
Gəncə sancağı üzrə şəhər və nahiyələr								
<i>Gəncə şəhəri</i>	–	–	–	–	–	–	–	–
Gəncə şəhəri yaxınlığındakı kəndlər üzrə								
Kilsəkənd	8	40	564	2820	–	–	572	2860
%	1,4		98,6		–		100	
Yenikənd	–	–	116	580			116	580
%	–		100		–		100	

⁸⁷ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 23-24.

⁸⁸ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 6, 23-570.

⁸⁹ Hesablamalar tərəfimizdən aparılmışdır.

⁹⁰ Vergiödəyicilərinin sayını 5 nəfərə vurmaqla.

Gəncəbasan	1071	5355	553	2765	—	—	1624	8120
%	66		34		—		100	
Sunqurabad	26	130	270	500	—	—	296	1480
%	8,8		91,2		—		100	
Şəmkirbasan	1316	6580	648	3240	—	—	1964	9820
%	67		33		—		100	
Kürəkbasan ⁹¹	637	3185	360	1800	—	—	997	4985
%	63,9		36,1		—		100	
Böyük Kürəkbasan ⁹²	157	785	—	—	—	—	157	785
%	100		—		—		100	
Kiçik Kürəkbasan	166	1615	27	135	—	—	193	965
%	86		14		—		100	
Şütürbasan	541	2705	—	—	—	—	541	2705
%	100		—		—		—	
Talış	—	—	476	2380	—	—	476	2380
%	—		100		—		100	
Gülüstan	—	—	181	905	—	—	181	905
%	—		—		—		100	
Yevlax Qaramanlı	569	2845	67	335	—		—	3180
%	89,5		10,5		—		100	
Danqı	326	1630	—	—	—	—	326	1630
%	100		—		—		—	
Gəncə sancağı üzrə cəmi	4817	24085	3262	16310	—	—	8079	40395
%	59,6		40,4		—		100	
Xılıxna sancağının nahiyyələri üzrə								
Xılıxna şəhəri də daxil olmaqla Xılıxna nahiyyəsi üzrə								
Xılıxna şəhəri	153	765	—	—	—	—	153	765

⁹¹ Kiçik Kürəkbasan nahiyyəsində göstərilmiş, lakin Kürəkbasan nahiyyəsinə tabe olduğu qeyd olunmuş [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.152-155] kəndlərin etnik tərkibi də tərəfimizdən buraya əlavə edilmişdir.

⁹² Böyük Kürəkbasan nahiyyəsinin adı ayrıca deyil, Kiçik Kürəkbasan nahiyyəsinin içində, Əli məzrəəsi, Faxralı camaatı (157 v.ö.) və Yuxarı və Aşağı Günyan kəndlərindən bəhs edilərkən qeyd olunmuşdur. Yuxarı və Aşağı Günyan kəndlərində heç kim yaşamırdı [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.149-152].

%	100		–		–		–	
Xılına nahiyəsinin kəndləri üzrə ⁹³	544	2720	–	–	–	–	544	2720
%	100		–		–		100	
Xılına nahiyyəsi üzrə cəmi	697	3485	–	–	–	–	697	3485
%	100		–		–		100	
Həsənsuyu	283	1415	65	325	–	–	348	1740
%	81,3		18,7		–		100	
Tavus	347	1735	225	1125	–	–	572	2860
%	60,7		39,3		–		–	
Axıncı ⁹⁴	40	200	–	–	–	–	98	490
%	40,8		59,2		–		–	
Əsrək	39	195	–	–	–	–	105	525
%	37,1		62,9		–		–	
Qaraqaya	–	–	–	–	–	–	240	1200
%	–		–		–		–	
Türkənlər ⁹⁵	13	65	–	–	–	–	130	650
%	10		90		–		–	
Yuxarı Zəyəm ⁹⁶	–	–	–	–	–	–	23	115
%	–		–		–		–	
Aşağı Zəyəm	–	–	–	–	–	–	139	695
%	–		–		–		–	
Xılına sancağı üzrə cəmi	1419	7095	–	–	–	–	2352	11760
%	60,3		39,7		–		–	

⁹³ Bunların içində 28 v.ö Cavanşir camaatı və 24 v.ö. Arıqlı camaatına aiddir [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.222-223].

⁹⁴ Tavus nahiyyəsində Axıncı nahiyyəsinə tabe olan Fərzəli və Qəlbiməli kəndlərinin Öksüzlü camaatından olan sakinlərini Axıncı nahiyyəsinə aid etməyi uyğun görüldü [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.242].

⁹⁵ Müfəssəl dəftərdə Türkənlər və Yuxarı Zəyəm nahiyyələri şəklində yazılıb, lakin dəftərdə Türkənlər nahiyyəsinə daxil olan kəndlərin əhalisi göstərilmiş, Yuxarı Zəyəmə daxil olan sadəcə Avankəndin adı çəkilmiş və burada heç kimin yaşamadığı qeyd olunmuşdur [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.267, 271].

⁹⁶ Yuxarı Zəyəm ayrıca deyil, Aşağı Zəyəm nahiyyəsində sadəcə bir – Keşiş-kəndlə bağlı qeyd olunmuşdur [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.273].

Bərdə sancağının nahiyyələri üzrə								
Bərdə şəhəri də daxil olmaqla Bərdə nahiyyəsi üzrə								
<i>Bərdə şəhərinin məhəlləri</i>								
Şeyxoglu	68	340	–	–	–	–	68	340
%	100		–		–			
Abbasqulu və Rzaqulubəy	99	495	–	–	–	–	99	495
%	100		–		–		100	
Qocabəy	23	115	–	–	–	–	23	115
%	100		–		–		100	
Zərgər Əbülqasım	23	115	–	–	–	–	23	115
%	100		–		–		100	
Özdək oğlu Əlirza	260	1300	–	–	–	–	260	1300
%	100		–		–		100	
Bərdə şəhəri üzrə cəmi	473	2365	–	–	–	–	473	2365
%	100		–		–		100	
Bərdə nahiyyəsinin kəndləri üzrə	570	2850	63	315	–	–	633	3165
%	90,1		9,9		–		100	
Lənbəran və ona tabe olan Qırğıllı* kəndi	127	635	–	–	–	–	127	635
%	100		–		–		100	
Bərdə nahiyyəsi üzrə cəmi	1170	5850	63	315	–	–	1233	6165
%	94,9		5,1		–		100	
İncərud	129	645	18	90	–	–	147	735
%	87,8		12,2		–		100	
Sir	592	2960	13	65	–	–	605	3025

* 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində Sir nahiyyəsində göstərilən Lənbəran kəndi və ona tabe ola Qırğıllı kəndinin Bərdə nahiyyəsinə tabe olduğu [Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.333] qeyd olunduğu üçün bu kəndlər üzrə əhalinin etnik tərkibi Bərdə nahiyyəsində hesablamaq uyğun görüldü. Lənbəran kəndində 46, Qırğıllı kəndində isə 81 müsəlman türk vergi mükəlləfiyyətçisi vardı.

%	97,9		2,1		—		100	
Bayat	88	440	—	—	—	—	88	440
%	100		—		—		100	
Bərdə sancağı üzrə cəmi	1979	9895	94	470	—	—	2073	10365
%	95,5		4,5		—		100	
Arasbar sancağı nahiyələri üzrə								
Arasbar	78	390	—	—	—	—	78	390
%	100		—		—		100	
Həkəri	26	130	7	35	—	—	33	165
%	78,8		21,2		—		100	
Arasbar sancağı üzrə cəmi	104	520	7	35	—	—	111	555
%	93,7		6,3		—		100	
Bərgüşad sancağı nahiyələri üzrə								
Bərgüşad	869	4345	154	770	—	—	1023	5115
%	85		15		—		100	
Zarıs	əhalisi tərk edib						---	---
Köçəz	—	—	43	215	—	—	43	215
%	—		100		—		100	
Dizaq	336	1680	635	3175	—	—	971	4855
%	34,6		65,4		—		100	
Keştəsf	əhalisi tərk edib						----	----
Bərgüşad san- cağı üzrə cəmi	1205	6060	832	4160	—	—	2037	10185
%	59,2		40,8		—		100	
Çuləndər sancağı üzrə								
Nahiyyəsi yoxdur	115	575	32	160	—	—	147	735
%	78,2		21,8		—		100	
Hansı sancağa daxil olduğu bilinməyən nahiyələr								
Xaçın Sığnaq	9	45	563	2815	—	—	572	2860
%	1,6		98,4		—		100	
Çiləbörd	11	55	564	2820	—	—	575	2875

%	1,9		98,1		—		100	
Keştek	19	95	39	195	—	—	58	290
%	32,8		67,2		—		100	
Vərəndə Sığnaq	19	95	640	3200	—	—	659	3295
%	2,9		97,1		—		100	
Cəmi	58	290	1806	9030	—	—	1864	9320
%	3,1		96,9		—		100	
Qarabağa aid elatlar								
Cavanşir	539	2695	—	—	—	—	539	2695
%	100		—		—		100	
Otuziki	407	2035	—	—	—	—	407	2035
%	100		—		—		100	
Kəbirli camaatı	25	125	—	—	—	—	25	125
%	100		—		—		100	
Kəngərli camaatı	29	145	—	—	—	—	29	145
%	100		—		—		100	
Ətyemərli camaatı	42	210	—	—	—	—	42	210
%	100		—		—		100	
Püsyən kürdləri	—	—	—	—	41	205	41	205
%	—		—		—		100	
Qaraçorlu kürdləri	—	—	—	—	400	2000	400	2000
%	—		—		—		100	
Elatlar üzrə cəmi	1042	5210	—	—	441	2205	1483	7415
%	70,3		—		29,7		100	
Lori qəzasının nahiyyələri üzrə								
Güney	33	165	229	1145	—	—	262	1310
%	12,6		87,4		—		100	
Quzey	18	90	170	850	—	—	188	940
%	9,6		90,4		—		100	
Birbaşə qəzaya aid olanlar	68		194	970	—	—	262	1310
%	26		74		—		100	
Lori qəzası üzrə cəmi	119	595	593	2965	—	—	712	3560

%	16,7		83,3		–		100	
Əyalət üzrə Cəmi	10858	54290	7559	37795	441	2205	18858	94290
%	57,6		40,1		2,3		100	

Mənbə: Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H.Məmmədov). Bakı, 2000, s. 12-13, 23-570.

Cədvəl 6-dan Gəncə-Qarabağ əyaləti üzrə Bərdə və Xılxına şəhərlərində, Xılxına, Danqı, Bayat, Arasbar, Şütürbasan və Böyük Kürəkbasan nahiyələri üzrə qeyri-müsəlmanların qeydə alınmadığı, adı çəkilən ərazilərdə yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı, Gəncə şəhərində isə heç kimin yaşamadığı məlum olur.

Cədvəl 6-da əks olunan hesablamalarımıza görə, Qarabağa aid elat və camaatların içində isə yalnız 441 vergiödəyən kürd qeydə alınmış, Azərbaycan türkləri Bərdə (95,5%), Arazbar (93,7%) və Çuləndər (78,2%) sancaqlarında və elatlar üzrə (70,3%) əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etmişdilər. Bundan başqa yuxarıdan aşağı azalan sıra ilə Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyi sancaqlar isə Xılxına (60,3%), Gəncə (59,6%), Bərgüşad (59,2%) sancaqları olmuşdur.

Hesablamalarımıza görə, Azərbaycan türkləri ayrı-ayrı nahiyələrdə də – Bərdə sancağının Sir nahiyəsində 97,9%, eyni sancağın Bərdə nahiyəsində 94,9%, Gəncə sancağının Yevlax Qaramanlı nahiyəsində 89,5%, Bərdə sancağının İncərud nahiyəsində 87,8%, Gəncə sancağının Kiçik Kürəkbasan nahiyəsində 86%, Bərgüşad sancağının Bərgüşad nahiyəsində 85%, Xılxına sancağının Həsənsuyu nahiyəsində 81,3%, Arasbar sancağının Həkəri nahiyəsində 78,8%, Gəncə sancağının Şəmkirbasan nahiyəsində 67%, Gəncə sancağının Gəncəbasan qəzasında 66%, Gəncə sancağının Kürəkbasan nahiyəsində 63,9% və Xılxına sancağının Tavus nahiyəsində 60,7% olmaqla böyük əksəriyyəti təşkil edirdilər.

Cədvəl 6-dan göründüyü kimi, 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Gəncə-Qarabağ əyalətində qeydə alınan 18858 (94290 nəfər) vergiödəyicinin 10858-i (54290 nəfəri) Azər-

baycan türkü, 7559-u (37795 nəfəri) alban əsilli xristian və erməni, 441-i (2205) kürd olmuşdur. Gəncə-Qarabağ əyalətində yaşayan əhalinin 57,6%-ni Azərbaycan türkləri, 40,1%-ni alban əsilli xristianlar, xristian qıpcaqlar və əyalətə müxtəlif vaxtlarda köçərək yerləşmiş ermənilər, 2,3%-ni kürdlər təşkil etmişdir. Nəzərə alsaq ki, Gəncə-Qarabağ əyalətinin boş qalmış kəndlərinin sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur, o zaman osmanlı işğalından əvvəl əyalətdə Azərbaycan türklərinin sayının osmanlı işğalından sonraya nisbətən daha çox olduğunu söyləmək mümkündür.

Bundan başqa, H.Qaramanlının da qeyd etdiyi kimi, 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə yalnız Şəmkirbasan və Böyük Kürəkbasan nahiyələrində qeyri-müsəlmanlara aid 25 kənd “erməni kəndi” kimi göstərilmiş, Xaçın, Sığnaq, Çiləbörd, Vərəndə Sığnaq nahiyələrində ermənilərin yaşadığı kəndlərin heç biri erməni kəndi olaraq qeydə alınmamışdır⁹⁷. Nəzərə alsaq ki, XVIII əsrdə Qarabağın alban məliklərinin rus çarı I Pyotra və II Yekaterinaya yazdığı məktublarda islamı qəbul edənlər özlərini alban türkləri, xristianlığı qəbul edənlər isə xristian albanlar adlandırırdılar⁹⁸, buna əsaslanaraq Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində qeydə alınmış yuxarıda adı çəkilən nahiyələrin qeyri-müsəlman əhalisinin əksəriyyətinin xristianlığı qəbul etmiş alban türklərindən ibarət olduğu qənaətinə gəlmək olar.

⁹⁷ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.13; Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı, s. 97-98.

⁹⁸ R.Əlizadə və E.Nəciyevin araşdırmalarına görə, Alban-Xaçın knyazlığının bugünkü Gürcüstan hüduqlarında tarixən yaşamış olan qıpcaqlarla qohumluq əlaqələri, Qarabağdakı alban kilsələrinin kitabələrində qorunub saxlanılan şəxs adları, Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə otuzikilər adlanan tayfa birliyinin tərkibindəki qıpcaq mənşəli 8 oymağı, alban məliklərinin 1723-cü ildə Rusiya imperatoru I Pyotra məktubunda öz əksini tapan Alban türkü ifadəsi də sübut edir. Lakin xristianlığı qəbul edən albanların zamanla qriqoryanlaşması və 11 mart 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğvi albanların türk-qıpcaq yaddaşının silinməsi prosesini daha da sürətləndirmişdi [Əlizadə, R., Nəciyev, E., “Qarabağın Alban-Qıpcaq tarixinə dair” // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 7, Sayı 4, 2020, s. 2581].

Cədvəl 6-dan də göründüyü kimi, Gəncə-Qarabağ əyalətinin müsəlman əhalisinin başqa yerlərə köç etməsi, xristian əhalinin öz yerlərində qalması nəticəsində türk əhalinin sayında azalma müşahidə olunurdu. Bütünlükdə Dizaq nahiyyəsində 49,2%, Xaçın-Sığnaq nahiyyəsində 13,1%, Vərəndə Sığnaq nahiyyəsində 9,7%, Gəncəbasan nahiyyəsində 41,6%, Əsrik nahiyyəsində 37,1%, Axıncı nahiyyəsində 36,9% türk əhali qalmış, Gülüstən, Talış və Qaraqaya nahiyyələrində 1 nəfər belə müsəlman (türk) qalmamışdı⁹⁹.

Cədvəl 6-da yalnız hansı sancağa aid olduğu bilinməyən nahiyyələr (Xaçın Sığnaq, Çiləbörd, Vərəndə Sığnaq, Keştək nahiyyələri) və Lori qəzası üzrə qeyri-müsəlmanlar (alban əsilli xristianlar, qıpçaqlar və ermənilər) üstünlük təşkil edir. Bunun da səbəbi yuxarıda qeyd olunduğu kimi Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı şiə və sünni türk əhalinin hərbi əməliyyatların meydanına çevrilən əraziləri tərk etməsi ilə bağlı olmuşdur. Bunu qeyd edilən qəza və nahiyyələrə daxil olan kəndlərin adları və burada heç kimin yaşamamasına dair məlumatlar da sübut edir. Üstəlik qeyri-müsəlmanların yaşadıkları kəndlərin əksəriyyətinin adı da türklərə məxsus adlardır. Məsələn, Lori qəzasına tabe olan, lakin heç kimin yaşamadığı Quğumsu, Dirətop, Əzvəq, Sarıqala, Türk, Ağsu, Daşbulaq, Qırxbulaq, Qoturbulaq, Çavuş, Qızılüzən kəndləri, Budaqçılar qışlağı, Təkə məzrəəsi və s. göstərmək olar. Adı türk dilində olub qeyri-müsəlmanların yaşadığı kəndlərə misal olaraq yenə də Lori qəzasında Uzunlar, Seyidbaba, Durnagötür, Dürre, Pətəkli, Şah Arslan, Əmirgöz¹⁰⁰ və digərlərinin adlarını sadalamaq olar. Burada sadəcə Lori qəzasından misallar gətirildi; Gəncə-Qarabağ əyaləti üzrə buna dair yüzlərlə misal gətirmək mümkündür.

Bundan başqa nəzərə alsaq ki, şimal sərhədləri müasir Gürcüstanın cənubundan başlayan Mesheti adı ilə tanınan Qıpçaq yurdunda Uzunqollular sülaləsinin başçılığı ilə qurulan Cənub Atabəyliyi və ya Atabəy yurdunda yerləşən Lori (Loru) mahalının Axtala kəndində

⁹⁹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.16, 171-179, 342-362, 380-428

¹⁰⁰ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 543-569.

Qıpçaq kilsəsi mövcud idi¹⁰¹ və Lori qıpçaq yurdu sayılır, o zaman Lori qəzasının nahiyələri üzrə qeydə alınmış 593 (83,3%) qeyri-müsəlman vergiödəyicisinin böyük əksəriyyətinin xristian qıpçaqlardan ibarət olmasını təxmin etmək olar.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin 7559 vergiödəyicisi (40,1%) kimi qeydə alınmış qeyri-müsəlman əhalinin etnik tərkibinin böyük əksəriyyətini ermənilərin deyil, xristian alban/qıpçaqların təşkil etdiyini qıpçaq tayfalarının Cancanlı oymağına Arazbar nahiyəsində, Qəmərli və Kobilu oymağına Gəncədə, Kəpənəkçi oymağına Yevlaxda, Kırqallı oymağına Ağcabədidə, Əski Kumanlı və Yeni Kumanlı oymaqlarına Qarağacda, Padar oymağına Keştasf nahiyəsində, Sarıcalı oymağına Xaçın nahiyəsində¹⁰² rast gəlinməsi də sübut edir.

H.Qaramanlı məcburi miqrasiyaların miqyası, tərk edilmiş yaşayış məskənlərinin 478 kənd, yəni 40,5% olması, osmanlılarla aparılan döyüşlərdə yalnız Azərbaycan türklərinin iştirak etməsi kimi səbəblərlə yanaşı, qeyri-təbii ölümün də yüksək olması, Osmanlı hakimiyyəti dövründə əyalətin türk əhalisinin 25%, yəni təxmini olaraq 25 min nəfər azaldığı qənaətinə gəlmişdir. H.Qaramanlı yuxarıda hesablamış olduğu türk əhalisinin sayını da müfəssəl dəftərdə olan sayə əlavə edərək Gəncə-Qarabağ əhalisinin 80340 nəfəri Azərbaycan türkü, 37885 nəfəri erməni (alban əsilli xristian və erməni – İ.M.) və 3750 nəfəri kürd olmaqla cəmi 121975 nəfər olduğunu bildirir, bununla da Gəncə-Qarabağ əyalətinin əhalisinin 65,9%-nin Azərbaycan türklərindən, 31% albanəsilli xristian və ermənilərdən, 3,1%-nin isə kürdlərdən ibarət olması qənaətinə gəlir¹⁰³.

Aparmış olduğumuz hesablamalarda alınan rəqəmlər H.Qaramanlının əldə etmiş olduğu əhali sayı ilə üst-üstə düşməsə də, onun türk əhalinin təxminən 25 min azaldığını göstərərək, bu rəqəmi

¹⁰¹ Əlizadə, R., Nəciyev, E., a.g.m., s. 2584.

¹⁰² Kırzioğlu Fahrettin, Yukarı-Kür və Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII – M.S. VI. yy.) və Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ilə Ortodoks-Kıpçak atabeklər hükûmeti (1267-1578) Ahıska/Çıldır eyaleti tarixi'nden, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.137-138; Əlizadə, R., Nəciyev, E., a.g.m., s. 2585.

¹⁰³ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 17.

əyalət üzrə qeydə alınan türk əhalinin üzərinə əlavə etməsinin çox düzgün bir yanaşma olduğu düşüncəsindəyik. Buna görə də tərəfimizdən Gəncə-Qarabağ əyaləti üzrə qeydə alınan türk vergiödəyicilərinə eyni yanaşmanı tətbiq edərək, əyalət üzrə qeydə alınan cəmi 54290 nəfər (10858 v.ö.) türkün üzərinə 25 min gələrək, əyalətdə cəmi 79290 nəfər türk yaşadığını əldə etmiş olduq. Beləliklə, bu yanaşma ilə əyalət üzrə bütün əhalinin sayı cəmi 119290 nəfər təşkil etmiş oldu ki, bununla da Azərbaycan türklərinin sayı 66,5%-ə, qeyri-müsəlmanlar (qıpçaq, alban və erməni) sayı isə 31,7% olmuş oldu. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində qeyri-müsəlman kimi qeydə alınan əhalinin əksəriyyətinin erməni deyil, qıpçaq və alban kökənli xristianların təşkil etdiyi nəzərə alındığında, əyalətin ümumilikdə türk əhalisinin 80%-dən də çox olduğunu ehtimal etmək olar.

1.1.8. Naxçıvan sancağı. 1727-ci il “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (*bax: əlavə 4*) tərtib edilərkən vergi mükəlləfiyyətçisi olan əhalinin etnik mənsubiyyəti deyil, dini mənsubiyyəti qeydə alınır. Bu üsul əsasən müsəlman və gebrani, yəni qeyri-müsəlmanların qarışıq yaşadığı ərazilər üçün tətbiq edilirdi. Yaşayış məntəqəsi yalnız müsəlman və ya qeyri-müsəlmanlardan təşkil olunduqda, onların dini qeyd edilmirdi. 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə Naxçıvan sancağında 8957 vergi mükəlləfiyyətçisi yaşayırdı. 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə qeyd olunan Sədərək (207) və Şərur (1837) nahiyələrində yaşayan 2044 vergiödəyicini¹⁰⁴ da bura əlavə edərək sonralar yaranan Naxçıvan xanlığının tarixi sərhədləri çərçivəsində 11001 vergi mükəlləfiyyətçisinin olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Naxçıvan sancağının etnik tərkibini 51,5%-lə Azərbaycan türk-

¹⁰⁴ BOA, TTD, No. 905, Nahcivan livasının nüfus ve hasılatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri, v.1-306; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (qeydlərin müəllifi H.Məmmədov, tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov, H.Məmmədov). Bakı, 2001, s.37-367; Memmedova İrade, 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı // Yeni Türkiye, sayı 76, 2015, s.140.

ləri, 48,5%-lə isə ermənilər təşkil edirdi. H.Qaramanlı 1727-ci ildə Naxçıvan sancağında yaşayan türk idarəçiləri və hərbiçiləri də nəzərə alaraq sancaqda Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyini bildirir¹⁰⁵.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1727-ci ildə öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuş 86 yaşayış məskəninin əhalisi də şiə Azərbaycan türkləri olmuşdur. Müfəssəl dəftərin tərtibçiləri bir çox kəndlərin əhalisinin şiə olduqları üçün ərəziləri tərk etdiklərini və bir daha geri dönməyəcəklərini bildirirdilər¹⁰⁶. Deməli, Osmanlı işğalınadək Naxçıvan sancağının türk əhalisinin sayı dəftərdə qeyd olunanlardan daha çox olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edilənlər Naxçıvan sancağının osmanlılar tərəfindən 1724-cü ilin avqustunda¹⁰⁷ ələ keçirilənə qədər, burada müsəlman türk əhalinin sayının daha çox olması qənaətinə gəlməyə imkan verir. H.Qaramanlının da qeyd etdiyi kimi əhali köçürülmələrini və Səfəvi-Osmanlı müharibələrində həlak olanlar nəzərə alındıqda yuxarıda qeyd olunan müsəlman türk əhalinin say nisbətinin 51,5% olması özünü doğrultmur. Osmanlıların Naxçıvan sancağını zəbt etdikləri tarixə qədər burada müsəlman türklərin say nisbəti ən azından 70%-dən çox olmuşdur. Bundan başqa Naxçıvan sancağında qeydə alınan qeyri-müsəlmanların hamısını erməni hesab etmək də doğru deyildir. Dəftərdə qeydə alınan qeyri-müsəlmanların adlarının türk adları olması onların içərisində xristian qıpçaqların da olması ehtimalını artırır. Naxçıvan sancağının dəftərində qeydə alınan qeyri-müsəlmanların bir hissəsinin xristian qıpçaqlar olduğu nəzərə alındıqda sancaq əhalisini 80%-dən çoxunun türk əhali olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin etnik tərkibi. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərində 789 müsəlman türk və 78 gebrani (erməni – İ.M.) olmaqla 867 vergi-

¹⁰⁵ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri..., s. 13.

¹⁰⁶ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri..., 324-325.

¹⁰⁷ Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002, s. 67.

ödəyicisi qeydə alınmışdı. Yuxarı məhəllədə 399 türk vergiödəyicisi, Aşağı məhəllədə isə 390 türk və 78 gebrani, yəni erməni vergi müəlləfiyyətli sakin yaşayırdı.¹⁰⁸

Cədvəl 7

1727-ci il “Naxçıvan müfəssəl dəftərinə görə Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi

Naxçıvan şəhərinin məhəllələri	Türk vergiödəyicilər		Erməni vergiödəyicilər		Cəmi vergiödəyici	Cəmi nəfər*
Yuxarı məhəllə	399	100%	—	—	399	1995
Aşağı məhəllə	390	83,3%	78	16,7%	468	2340
Cəmi	789	91%	78	9%	867	4335

Mənbə: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 37-50.

Cədvəl 7-də yer alan məlumatlardan göründüyü kimi, Naxçıvan şəhərinin Yuxarı məhəlləsində yalnız Azərbaycan türkləri yaşayırdı. Şəhərin Aşağı məhəlləsində isə Azərbaycan türkləri 83,3%, ermənilər (bunların bir qismi xristian qıpçaq da ola bilərdi) isə 16,7% təşkil edirdilər. Naxçıvan şəhər əhalisi 4335 nəfər təşkil edirdi ki, bunun da 91%-i Azərbaycan türklərindən, 9%-i isə ermənilərdən ibarət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin əvvəllərində kəngərlilər Naxçıvan şəhərinin idarə sistemində və əhalinin sayında xüsusi çəkiyə malik idilər. Naxçıvan şəhərində 4-5 min əhali yaşayırdı¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 37-50.

* Vergiödəyicilərin sayını 5 nəfərə vurmaqla.

¹⁰⁹ Mustafazadə T.T. Naxçıvan diyarı XVIII əsrin əvvəli – XIX əsrlərdə // Naxçıvan: tarixi reallıq, müasir vəziyyət, inkişaf perspektivləri. 9-10 iyun 2006-cı il beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı, 2006, s.101; Мамедова И. Демографическая ситуация в столице Нахичеванского ханства // Вестник Института Истории, Археологии и Этнографии (Российская академия наук Дагестанский научный центр), 2009, №1 (17), с.4.

1727-ci ildə qəsəbə olaraq qeydə alınan Ordubad şəhərində 359 evli, 230 subay, cəmi 589 müsəlman türk yaşayırdı¹¹⁰. 1727-ci ildə dörd məhəllədən – Mingis, Anbaras, Səşəhər, İştərengədən ibarət olan Ordubadda ermənilər qeydə alınmamışdı.

Beləliklə, 1727-ci il “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə sancağa daxil olan Naxçıvan şəhərində Azərbaycan türkləri 91%, ermənilər 9% və Ordubad şəhərində Azərbaycan türkləri 100% təşkil etmişdir.

1.1.9. İrəvan əyaləti. Osmanlı dövlətinin İrəvanı tutması ilə tərtib edilən Çuxursəəd adı ilə tanınan 1828-ci il İrəvan əyalətinin icmal və müfəssəl dəftərləri Qırxbulaq, Qərbi, Dərəçiçək, Abaran, Sədərək, Şəhur, Vedi, Gərnə olmaqla səkkizi Araz çayının şimal sahilində; Sürməli, İğdır, Aralıq, Maku olmaqla dördü cənub sahilində yerləşən 12 nahiyyə və şimalda Şürəyel sancağına məxsus 1004 kənd və 26 məzrənin qeydlərini əhatə edir¹¹¹.

1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin məlumatına görə, İrəvan əyalətində yaşayan 71583 nəfərdən 43784-ü (61,2%) türk-müsəlman, 27799-u (38,8%) isə xristianlar (erməni, boşa və qıpçaq – İ.M.) olmuşdur. Ancaq osmanlıların İrəvan əyalətinə hücumu zamanı onların əsas hədəfi şiələr olduğu üçün, qətlə yetirilənlərin çoxusu da müsəlmanlar idilər¹¹². İcmal dəftərini tərcümə edənlər İrəvan əyalətindəki türk-müsəlman əhalinin etnik tərkibində olan nisbətini – 61,2%-i doğru olaraq minimum kimi qəbul edirlər.

İrəvan əyaləti üzrə 15095 kişidən¹¹³ 14122-si (93,5%) evli, 973-ü

¹¹⁰ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 222-236.

¹¹¹ Hüseyn Ferah. 1728 Tarixli Revân Livâsı Mufasssal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler // XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara (IV. Cilt-VI. Kısım), s. 2280.

¹¹² BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasilatını mübeyyin mufasssal defter, v.1-585; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, Elm, 1996, s. 18.

¹¹³ Müfəssəl dəftərlərdə yalnız vergi ödəyən kişi əhali qeyd olunduğundan, İrəvan əyalətində qeydə alınan 15095 kişidən 14122 ailəli kişini 5-ə (daha

(6,5%) isə subay olmuşdur¹¹⁴.

İrəvan əyalətinin “İcmal dəftər”ində abad olan kəndlərin sayı 1172, heç kimin yaşamadığı kəndlərin sayı 307, Zərzəmin nahiyyəsi kəndlərinin sayı 172 olduğu göstərilir¹¹⁵. Lakin, “İcmal dəftər”ini tərcümə edən müəlliflər dəftərdə İrəvan əyalətində abad olan kəndlərin sayını 1423, heç kimin yaşamadığı kəndlərin sayını 89, Zərzəmin nahiyyəsi kəndlərinin sayını isə 120 olaraq hesablayırlar.¹¹⁶ Hər halda dəftəri tərtib edən katiblə dəftəri tərcümə edən müəlliflərin hesablama sistemi fərqli olduğundan bu mənzərə ortaya çıxmışdır.

İrəvan əyalətinin 1728-ci ilə aid olan “İcmal dəftər”ində hər bir nahiyyəyə aid olan kənd, qışlaq, məzrəə adları burada yaşayanların Azərbaycan türkləri olduğunu bir daha təsdiqləyir. Ümumilikdə İrəvan əyaləti üzrə olan kənd, qışlaq, məzrəə adlarına nəzər saldıqda bunu aydın görmək olur¹¹⁷.

Türk tədqiqatçı Raif İvecanın araşdırmalarına görə isə, İrəvan sancağı üzrə bütünlüklə tərk edilmiş kəndlərin sayı 397 olmuşdur. Raif İvecan kəndlərdəki ailələrin (xanə) sayını nisbi olaraq 35 hesab etməklə tərk edilmiş kəndlərdə 13895 ailə yaşadığını, bunların da üzərinə subay olanları da əlavə etməklə 70621 nəfərin sancağı tərk etdiyi qənaətinə gəlmişdir¹¹⁸. Bu rəqəm kifayət qədər böyük rəqəm-

çox qəbul edilən rəqəmə görə ailənin sayı orta hesabla 5 nəfərdən hesablanır) vurmaqla ailələrin cəminin 70610 nəfər olduğu, bunun üzərinə də 973 subay kişini əlavə etməklə əyalət üzrə cəmi 71583 nəfər qeydə alındığını bilmək olar. Dəftərdə “xanə” adı ilə yalnız gebrani (qeyri müsəlman) əhali qeyd olunduğundan dəftəri tərcümə edən Hüsəməddin Məmmədov onları xanə olaraq deyil nəfər olaraq göstərmişdir. Müsəlman ailələri isə “büyüt”, yəni “beyt”in (ərəbcə “ev” deməkdir) cəmi kimi qeyd olunub.

¹¹⁴ BOA, TTD, No. 901, Revan livasının...; BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171; İrəvan əyalətinin icmal..., s. 18.

¹¹⁵ BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi..., v. 168; İrəvan əyalətinin icmal..., s. 156.

¹¹⁶ BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi..., v. 1-171; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, s.156.

¹¹⁷ İrəvan əyalətinin icmal..., s. 36-74, 124-126.

¹¹⁸ İvecan R., Revan Livası Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730), Tarih Der-gisi, Sayı 50 (2009/2). İstanbul, 2010, s. 146.

dir. Tərk edilmiş kəndlərin əhalisinin demək olar ki, hamısının Azərbaycan türkləri olduğu nəzərə alındığında, İrəvan əyalətinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində nə səbəbdən Azərbaycan türklərinin 61,2% təşkil etdiyi məlum olur. Osmanlı işğalı ilə bağlı şüə Azərbaycan türklərinin İrəvan əyalətini kütləvi şəkildə tərk etməsinin də təbii ki, əyalətin əhalisinin etnik və say tərkibinə böyük təsiri olmuşdur.

Raif İvecanın hesablamalarına görə, müsəlmanların köçündən sonra İrəvan sancağında Azərbaycan türklərinin sayı 43878 nəfər olmuşdur. Tədqiqatçı müsəlman köçlərindən əvvəl İrəvan sancağında türk əhalinin 150 mindən artıq olmasını təxmin edir. R.İvecan xristian əhalisinin savaşı sırasında ya dağlara çəkildiyini, ya da monastrlara sığındığını və əyaləti tərk etmədiyini, lakin sünni müsəlmanların Anadoluya, şüə müsəlmanların isə Səfəvi dövlətinə köç etdiyini nəzərə alaraq, tərk edilmiş kəndlərin əhalisinin demək olar ki, müsəlmanlardan təşkil olunduğunu hesab edir. Onun hesablamalarına görə, İrəvan şəhəri istisna olmaqla sancağın 626 kəndində 13308 ailə vardı, bu da hər kənddə orta hesabla 21,28 edir. Hər kəndə düşəni orta hesabla götürdükdə isə ailə sayının 21910 olmalı olduğunu qeyd edən R.İvecan arada 8602 ailə fərqlənin ortaya çıxdığını bildirir. O bu fərqi kəndlərin müsəlman əhalisinin köçü ilə bağlayır və buraya subay olanları da əlavə etməklə ümumilikdə 8602 ailənin sayının 43720 nəfər olduğunu təxmin edir¹¹⁹.

R.İvecanın İrəvan əyalətinin gebrani, yəni qeyri-müsəlman əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı irəli sürdüyü fərziyyə də fikrimizcə məntiqlidir. Tədqiqatçı əyalətdə qeydə alınmış xristianları iki hissəyə bölür – xristianlığı qəbul etmiş qıpçaqlar və ermənilər. R.İvecan bunu erməni kilsəsinə bağlı olan digər türklər kimi xristian qıpçaqların da türk dilində və ya türkləşmiş adlar daşması ilə izah edir. O, 1118-ci ildən Cənubi Qafqaza başlayan qıpçaq köçləri¹²⁰ zamanı onların

¹¹⁹ İvecan R., a.g.m., s.140, 143.

¹²⁰ Qıpçaqlarla bağlı yer adlarına Dərəçiçək nahiyyəsinin Toxluca karyesinde (qıpçaq türklərinin Tük tayfası ilə bağlı), Şüəregəl livasında Qıpçaq karyesi və Zaqatala rayonunda Qıpçaq kəndi və eyni adlı çayın adında [Hüseyn Fərah. 1728 Tarihli Revân Livâsı Mufasssal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler // XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara

Borçalı, Şürəyel, Göyçə, İrəvan (Çuxursəəd), Naxçıvan və Gəncə bölgələrinə gəldiklərini və zamanla xristianlığı qəbul etdiklərini yazır. Tədiqatçıya görə İrəvan sancağında qeydə alınan 5338 ailə qeyri-müsəlmanlara, 1681 ailə xristian türklərə və 509 xristian subayın 51-i qeyri-müsəlman türklərə aid olmuşdur. Buradan İrəvan əyalətində olan 27199 nəfər qeyri-müsəlman əhalinin 8456-nın türk olduğu məlum olur ki, bu da əyalətin xristian əhalisinin 31,1%-i deməkdir¹²¹.

Cədvəl 8

1728-ci il təhriir dəftərinə görə İrəvan əyalətinin əhalisinin etnik tərkibi¹²²

İrəvan əyalətinin etnik tərkibi															
İrəvan şəhəri, nahiyyə və sancaqlar üzrə	Müsəlman Türk				Xristian erməni və boşa				Xristian qıpçaq				Cəmi		
	Ailə	%	Nəf.	%	Ailə	%	Nəfər	%	Ailə	%	Nəfər	%	Ailə	Nəf.	
İrəvan şəhəri	428+16 subay	63,7	2140+16 subay=2156	63,7	177+8 subay	26,3	863 (363 erməni+500 boşa)	25,5 (10,7 erməni+14,8 boşa)	67+1 subay	10	336	10,8	672+25 subay	3360+25 subay=3385	

(IV. Cilt-VI. Kısım), s.2288] rast gəlinməsi, bundan başqa Göyçə ətrafında Qıpçaq qalasının olması, Qərbi Azərbaycan və Qarabağ ərazilərindəki xristian məbədlərində xaç relyeflərinin əsasən Kuman-Qıpçaq xaç daşları kimi bir çox hallarda atlı döyüşçü və elat geyimləri ilə, iri ölçüdə təsvir olunması da [Əlizadə, R., Nəciyev, E., “Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair” // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, Sayı 4, 2020, s.2582] bu fərziyyəni təsdiq edir.

¹²¹ İvecan R., a.g.m., s. 140, 143.

¹²² Cədvəl tərəfimizdən BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasilatını mübəyyin mufassal defter, v. 1-585; İvecan R., a.g.m., s. 133-134, 141-146 verilən məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

Qırxbulaq	673+40 subay	35,9	3405	35,8	977+96 subay	52,1	4981	52,3	226	12	1130	11,9	1876+136 subay	9516
Qərbi	1365+231 subay	44	7056	43,9	1225+290 subay	39,5	6415	40	512+25 subay	16,5	2585	16,1	3102+546 subay	16056
Dərəçiçək	59+3 subay	15,7	298	15,8	203	54	1015	53,9	114	30,3	570	30,3	376+3 subay	1883
Abaran	51	15	255	15	203	59,5	1015	59,5	87	25,5	435	25,5	341	1705
Sürməli	338+52	70,1	1742	70,2	89+16 subay	18,5	461	18,6	55+3 subay	11,4	278	11,2	482+71 subay	2481
İğdir	705+75 subay	71	3600	71,3	108+12 subay	10,9	552	10,9	180	18,1	900	17,8	993+87 subay	5052
Aralıq	372+39 subay	70,3	1899	70,4	101+8 subay	19,1	513	19	56+4 subay	10,6	284	10,5	529+51 subay	2696
Maku	658+21 subay	73,2	3311	73,2	145+5 subay	16,1	730	16,1	96+4 subay	10,7	484	10,7	899+30 subay	4525
Vedi	322+46 subay	71,2	1656	71,4	58+8 subay	12,8	298	12,8	72+6 subay	5,9	366	15,8	452+60 subay	2320
Gərnı	1116+135 subay	90,3	5715	90,2	73+12 subay	5,9	377	6	47+7 subay	3,8	242	3,8	1236+154 subay	6334
Şürəyel	587+6 subay	55,7	2941	55,7	298+3 subay	28,3	1493	28,3	169+1 subay	16	846	16	1054+4 subay	5280
Sədərək	210+4 subay	100	1054	100	—	—	—	—	—	—	—	—	210+4 subay	1054
Şərur	1758	100	8790	100	—	—	—	—	—	—	—	—	1758	8790

Cəmi	8642 +668 (56,8 %) su- bay	61,8	43878	61,7	3657 +458 (38, 9%) su- bay	26,2 +	18743 (18243 erməni +500 boşa)	26,4 (25,7 erm əni+ 0,7 bo- şa)	1681 +51 (4,3 %) su- bay	12	8456	1.9	13980 + 1177 su- bay	71077
Cəmi: 5338 (38,2) ailə + 509 subay= 27199 (38,3%)														

Mənbə: BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasılatını mübeyyin mufassal dəftər, v. 1-585; İvecan R., Revan Livası Yerləşim və Nüfus Yapısı (1724-1730), Tarih Dergisi, Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010, s. 139, 141-144.

Cədvəl 8-dən göründüyü kimi, İrəvan əyalətində olan 71077 nəfər (13980 ailə) əhalinin 62%-ni¹²³ Azərbaycan türkləri, 12%-ni xristian qıpçaqlar və 25,7%-ni ermənilər və 0,7%-ni boşalar təşkil etmişdir.

İrəvan əyalətinin Səderək (1054 nəfər) və Şərur (8790 nəfər) nahiyələrində yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

İrəvan əyalətinin Sürməli (70,2%), İğdır (71,3%), Maku (73,2%), Aralıq (70,4%), Vedi (90,2%), Gərnı (90,2%) nahiyələri və Şürəyel (55,7%) livasında Azərbaycan türkləri üstünlük təşkil edirdilər.

Xristian qıpçaqlar İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində 11,9%, Dərəçiçək nahiyəsində 30,3%, Abaran nahiyəsində (25,5%), Sürməli nahiyəsində (11,2%), İğdır nahiyəsində 17,8%, Aralıq nahiyəsində 10,5%, Maku nahiyəsində 10,7%, Vedi nahiyəsində 15,8%, Gərnı nahiyəsində 3,8% və Şürəyel livasında 16% təşkil edirdilər.

Ermənilər yalnız Qırxbulaq (52,3%), Dərəçiçək (53,9%) və Abaran (59,5) nahiyələrində Azərbaycan türkləri və xristian qıpçaqlara nisbətə cüzi say üstünlüyünə malik olmuşlar. Buna səbəb bu nahiyələrin türk əhalisinin hərbi əməliyyatlar zamanı Anadoluya və Səfəvi dövlətinə köç etmələri olmuşdur.

İrəvan şəhərinin etnik tərkibi. Fransız səyyahı Şarden 1673-cü ildə İrəvanda olarkən İrəvan qalasında təxminən səkkiz yüz evin

¹²³ Cədvəldə verilən %-lər yuvarlaqlaşdırılmışdır.

olduğunu və orada ancaq əsil Səfəvilərin yaşadıklarını yazırdı.¹²⁴ Fərəh Hüseyn osmanlı qaynaqlarında İrəvan qalasının “*rəşk-i mülk-i Azərbaycan olan qala-yı Rəvan*”, yəni “*Azərbaycan mülkünün həsəd doğuran Rəvan qalası*” adlandırıldığını yazır.¹²⁵

Y.Şahəziz “Qədim İrəvan” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Şardenin İrəvan qalasında yaşayan əhali haqqında verdiyi məlumatları bir daha təsdiq edərək yazırdı: “Ermənilərin orada (İrəvan şəhərində – İ.M.) sadəcə dükanları var, onlar gündüzlər alış-veriş edir, axşamlar isə dükanlarını bağlayıb, evlərinə gedirlər”¹²⁶.

Bundan başqa, 1700-cü ilin yayında İrəvanda olmuş alman səyyahı Qaspari Şillinger də İrəvan şəhərində say və siyasi baxımdan Azərbaycan türklərinin tam olaraq üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir: “İrəvan şəhərinin daxilində (yəni Narınqalada – İ.M.) yalnız iranlılar (Azərbaycan türkləri – İ.M.) şəhərin nisbətən böyük qəsəbəsində (yəqin ki, Üçkilsə – İ.M.) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarlar yaşayır. Onlar iranlılara vergi verirlər”¹²⁷.

Mami-Klerakın “İran tarixi” əsərində həm Mami Klerakın, həm də missioner Monyenin İrəvan əhalisinə dair verdiyi məlumatlar yer almaqdadır. XVIII əsrin əvvəlində İrəvanda olmuş missioner Monye¹²⁸, həmçinin eyni yüzillikdə İrəvana səfər etmiş Mami-

¹²⁴ Şardən Jan. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov). Bakı, Elm, 1994, s. 21, 23.

¹²⁵ Hüseyn F., XVI-XVIII. Yüzyıllarda İrevan Şehrinin Tarihinden (Osmanlı kaynaklarına binâen)” // Yeni Türkiye dergisi, sayı 78, Kafkaslar özel sayısı, VIII, Ankara, 2015, ss.690-695, s.690.

¹²⁶ Յ Ե Ր Վ Ա Ն Ղ Դ Ն Ո Ւ Վ Ղ Ի Ղ : Յ Ի Ն Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ղ : Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ղ , 1931: (Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. İrəvan, 1931), s. 34; Həsənov S. Erməni mənbələri qədim İrəvanın tarixi haqqında // YOM. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. Bakı, 2007, № 5, s. 5-6; bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, s. 79.

¹²⁷ Frantz Caspar Schillinger, Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayr durch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet, Nürnberg, 1716, s.118.

¹²⁸ Le Mamyé-Clairac. Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. Paris, t. II, MDCCL (1750), s. 154.

Klerakın “ermənilər İrəvan şəhəri əhalisinin 1/4-ni, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər”¹²⁹ yazmaları İrəvan əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunun sübutudur. Həmçinin, 1701-ci il 25 iyul tarixli “Yaddaş qeydləri”ndə İrəvan şəhərində cəmi 300 nəfərdən bir az artıq erməni yaşadığını və onların da ticarət ilə məşğul olduqları bildirilirdi¹³⁰.

“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi 428 evli türk-müsəlman, 224 evli və 9 subay xristiandan ibarət idi¹³¹. Fərəh Hüseyn 4 məhəllədən ibarət İrəvan şəhərində ümumilikdə 428 müsəlman, 244 gebrani vergiödəyicinin olduğunu yazır¹³².

“Müfəssəl dəftər”i araşdıran müəlliflər evlilərin ailə tərkibini beş nəfərdən götürməklə İrəvan şəhərində yaşayan 3369 nəfərin 63,5%-inin türk-müsəlman, 36,5%-inin isə xristian olduğunu və şəhərdə 500 nəfər xristian qaraçının yaşamasını (şəhər əhalisinin təqribən 14,9%-i) erməni xronikalarının müəlliflərinin iddia etdiyi kimi ermənilərin İrəvan şəhərində əksəriyyət təşkil etməsini deyil, daha az sayda olmalarını (21,6%) sübut etdiyini bildirirlər¹³³.

Türk tədqiqatçısı Raif İvecan İrəvan şəhərinin Köhnəşəhər, Dəmirbulaq, Dərəkəndi və Təpəbaşı adlanan dörd məhəllədən ibarət olduğunu və qala divarlarından kənarda yerləşən məhəllələr üçün “Varoş-i Kala’a-i Revan” kəlməsinin istifadə edildiyi bildirir. Raif İvecanın hesablamalarına görə İrəvan şəhəri üzrə qeydə alınan 672 ailədə 3360 nəfər yaşayırdı. Bu ailələrə sancaqda yaşayan subayları

¹²⁹ Le Mamyé-Clairac. Histoire de Perse, s.153.

¹³⁰ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т. II, ч. I, Иреван, 1964, док. №85, с.213; Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007, s.31.

¹³¹ BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasilatını mübeyyin mufassal defter, v.1-585; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı, 1996, s. 18.

¹³² Hüseyn Fərəh. İrəvan şəhərinin təsviri Osmanlı mənbələrində // Sivilizasiya, elmi-nəzəri jurnal, Bakı Avrasiya Universiteti, 4-cü (28-30) buraxılış, Bakı, 2016, s. 36.

¹³³ BOA, TTD, No. 901, Revan livasının...; BOA, TTD, No. 898, Revan əyalətinin havi olduğu livalardakı has, timar və zeametləri havi icmal defteri, v. 1-171; İrəvan əyalətinin icmal..., s. 18.

(9 gebrani və 16 müsəlman) da əlavə edərək R.İvecan şəhərdə 2156-sı (63,69%) müsəlman və 1229-u (36,31%) qeyri-müsəlman olmaqla 3360 nəfərin yaşağını hesablamışdır¹³⁴.

R.İvecanın hesablamalarına görə, İrəvan şəhərində yaşayan 672 ailənin 244-ü gebrani idi. Müsəlman olmayan ailə başçılarından 67-nin adı türk dilində və türkləşdirilmiş olduğunu əsas gətirən R.İvecan İrəvan qalasında 67 xristian türkün yaşadığı qənaətinə gəlir. Subay ailələrlə qalada olan gebranilərin sayı 1229 nəfər idi və bunlardan 1 subay ilə birlikdə 366 nəfərinin xristian türk olduğu güman edilir¹³⁵.

Cədvəl 9

1728-ci il müfəssəl dəftərinə görə İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi¹³⁶

İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi										
Məhəllə adı	Müsəlman Türk					Xristian erməni və boşa, qıpcaq				Cəmi
	Ailə	%	Nəf.	%	Ailə	%	Nəfər	%	Ailə	Nəf.
Köhnə-şəhər	153	45	765	45	187	55	935	55	340	1700
Dəmirbuluq	130	100	650	100	—	—	—	—	130	650
Dərəkəndi	39	68,4	195	68,4	18	31,6	90	31,6	57	285
Təpəbaşı	106	73,1	530	73,1	39	26,9	195	26,9	145	725
Cəmi	428+16 subay	63,7	2140+16 subay=	63,7	Erməni və boşa		Qıpcaq		672+25 subay	3360+25 subay=3385

¹³⁴ İvecan R., a.g.m., s. 133-134.

¹³⁵ İvecan R., a.g.m., s. 141.

¹³⁶ Cədvəl [BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasilatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585; İvecan R., a.g.m., s. 133-134, 141-146] verilən məlumatlar əsasında tərəfimizdən hazırlanmışdır.

			2156		Ailə	%	Nəf.	%	Ailə	%	Nəf.	%
					177 +8 su- bay	26,3	863 (363 ermə ni+ 500 boşa	25,5 (10,7 er- mə- ni+1 4,8 boşa)	67 +1 su- bay	10	366	10,8
Cəmi 244 ailə + 9 subay= 1229 ¹³⁷ (36,3) nəfər												

Mənbə: BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus və hasilatını mübeyyin mufassal defter, v.1-585; İvecan R., Revan Livası Yerləşim və Nüfus Yapısı (1724-1730), Tarih Dergisi, Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010, s. 133-134, 141-146.

Cədvəl 9-dan də göründüyü kimi, İrəvan şəhərində yaşayan müsəlman Azərbaycan türkləri şəhər əhalisinin 63,7%-ini, qeyri-müsəlmanlar (erməni, boşa və xristian qıpçaqlar) isə 36,3%-ini təşkil etmişlər. Dəmirbulaq məhəlləsində yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. 1229 gebranınin 363-ü (29,5%) erməni, 500-ü (40,7) boşa və 366-sı (29,8) türk olmuşdur. İrəvan şəhərində erməni əhali 10,7%, türklər 10,8%, boşalar isə 14,8 % təşkil edirdilər. Yuxarıda vermiş olduğumuz digər mənbədə 1701-ci ildə İrəvan şəhərində cəmi 300 nəfərdən bir az artıq erməni yaşadığı qeyd edilməsi də¹³⁸, İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində yer alan xristian əhalinin bu şəkildə hesablanmasının, yəni İrəvan şəhərində 363 erməninin yaşaması qənaətinə gəlinməsinin doğru olduğunu təsdiqləyir.

Raif İvecan kəndlərdə ailələrin sayı ilə bağlı tətbiq etdiyi say nisbətini (orta hesabla 35 ailə) İrəvan şəhərinin əhalisi üçün də tətbiq edərək şəhəri 2125 müsəlmanın (Azərbaycan türkü – İ.M) tərk etdiyi qərarına gəlir və tərk edənləri də hesablamaqla osmanlı işğalından

¹³⁷ 363 erməni+500 qaraçı (boşa)+366 türk=1229 nəfər.

¹³⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т.ІІ, ч. І, Иреван, 1964, док. № 85, с.213; Nəcəfli G., a.g.ə., s. 31.

əvvəl bütövlükdə İrəvan şəhərində 4281 müsəlman türk əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlir¹³⁹. Bu, İrəvan şəhərində osmanlı işğalından əvvəl Azərbaycan türklərinin sayının daha çox olmasının göstəricisidir və Rauf İvecanın fikirlərini tamamilə bölüşdüydüyümüzü qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, osmanlı işğalı zamanı İrəvan əyalətindən istər sünni, istər də şiə əhalinin Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə köç etməsinə baxmayaraq, yenə də İrəvan şəhərində Azərbaycan türkləri 63,7%-lə üstünlük təşkil etmişdir.

1.1.10. Tiflis əyalətinə daxil olan Borçalı və Qazax. Osmanlı dövründə Tiflis əyaləti Baratlı, Tumanis, Dəmirçihəsənli nahiyələrindən, Somxit livası, Taşır, Pətək nahiyələri, Ağcaqala sancağı, Qazax sancağına tabe olan İncə, Çuvar, Axstav və Türk nahiyələrindən ibarət idi¹⁴⁰.

1728-ci il “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, Qazax və Borçalıya aid bəzi nahiyələrdə¹⁴¹ 5344 vergi mükəlləfiyyətli müsəlman (türk) və 1292 vergi mükəlləfiyyətli gebrani (qıpçaq, erməni və gürcü) yaşayırdı. Bu bölgələrə daxil olan kənd və camaatların (Baratlı, Cəlayir, Ağbaba, Həsənli, Soğanlıq, Baydar, Bəykəndi, Qoçlu, Çələbili, Zülfüqarlı, Mahmudlu, Əhmədli, Qobuqışlağı, Qacar, Şıxatlı, Dəlilər, Qızqalas, Qaramanlı, Qorçubaşı camaatı, Orucoğlu camaatı, Molla Abdulla oğlu Mustafa camaatı, Molla Əhməd camaatı, Dəmirçihəsənli camaatı, Cavanşir Pəhləvanlı camaatı, Muğanlı camaatı, Yüzbaşı tayfası, Arıxlı camaatı, Boyəhməd camaatı, Qəmərli camaatı, Cığallı camaatı, Qacarlı camaatı, Səlcikli camaatı, Göycəli camaatı və s.)¹⁴² adı dəftərdə müsəlman adı altında qeyd olunan vergidəyicilərin Azərbaycan türkü olduğu deməyə imkan verir.

¹³⁹ İvecan R., a.g.m., s. 146.

¹⁴⁰ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax. (1728-ci il), Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, Pedaqogika, 2001, s. 5-6.

¹⁴¹ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax, s. 7.

¹⁴² Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax, s. 9-244.

1728-ci il Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftərinə görə Qazax və Borçalıya aid bəzi nahiyələrin əhalisinin say və etnik tərkibi

Qazax sancağı və Borçalıya aid bəzi nahiyələrin vergiödəyicilərin say və etnik tərkibi							
Sancaq və nahiyə üzrə	Türk		Sancaq və nahiyə üzrə ümumi payı	gebrani ¹⁴³ (qıpçaq, erməni və gürcü)		sancaq və nahiyə üzrə ümumi payı	Cəmi
Baydar	1295	97,1%	19,5%	39	2,9%	0,6%	1334
Dəmirçihəsənli	1988	100%	30%	—	—	—	1988
Somxit	228	100%	3,4%	—	—	—	288
Taşır	2	0,9%	0,03%	232	99,1%	3,5%	234
Pətək	421	60,2%	6,3%	278	39,8%	4,2%	699
Ağcaqala	633	88,3%	9,5%	84	11,7%	1,3%	717
İncə	81	40,9%	1,2%	117	59,1%	1,8%	198
Çuvar	391	67,8%	5,9%	186	32,2%	2,8%	577
Axstav	245	43,8%	3,7%	314	56,2%	4,7%	559
Türk	—	—	—	42	10%	0,6%	42
Cəmi	5344	80,5%	80,5%	1292	19,5%	19,5%	6636

Mənbə: Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax. (1728-ci il), Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, Pedaqogika, 2001, s. 3-244.

Cədvəldən də göründüyü kimi, Dəmirçihəsənli və Somxiddə ermənilər, həmçinin adı türk olsa da, Türk nahiyəsində Azərbaycan türkləri qeydə alınmamışdır. Türk nahiyəsində Laləyer kəndində 17,

¹⁴³ Dəftərdə müsəlman və gebrani, yəni qeyri-müsəlman şəklində verildiyindən, müsəlmanların Azərbaycan türkləri olduğunu təxmin etmək olar. Qeyri-müsəlman adı altında verilən vergiödəyicilərinin nə qədərini qıpçaq, erməni və yaxud gürcü olduğu məlum olmadığı üçün sadəcə qeyri-müsəlman olaraq sayı verilmişdir.

Xan kəndində 4, Böyüktürk kəndində 5, Hacıtürk kəndində 7, Əyriboyun kəndində 2, Miri kəndində 3, Ağdan kəndində 4 olmaqla, cəmi 42 gebrani vergiödəyicisi qeydə alınmışdır. Türk nahiyəsinin və bura daxil olan 33 kəndin (Abdulla, Uzunəli, Karqaya, Gözəldərə, Ərəbəli, Ağalı, Bulaq, Həmzə, Gödəklik, Kiçik və Böyük Ceyran, Kiçik və Böyük Xocatürk, Qamışgöl, Xocabazar, Laçınqayası, İsmibulaq, Pirəlili, Çaxmaqlı, Heydərlı, Amir və s.)¹⁴⁴ da adından nahiyənin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu və onların osmanlı işğalı və yaxud digər səbəbdən bu nahiyəni tərk etdikləri qənaətinə gəlmək olar. Hətta yuxarıda göstərmiş olduğumuz qeyri müsəlmanların da yaşadığı kəndlərin adı Azərbaycan türklərinə məxsus adlardır. Bütövlükdə Borçalı və Qazax üzrə dəftərdə yer alan kənd və camaatların və burada adbaad yer alan sakinlərin adı da Tiflis əyalətinin adı çəkilən sancaq və nahiyələrində müsəlman şəklində qeyd olunan vergi mükəlləfiyyətçilərinin Azərbaycan türkləri olduğunu sübut edir.

Cədvəl 10-dan göründüyü kimi, Borçalı və Qazax üzrə Azərbaycan türkləri 80,5% (5344 vergiödəyən) üstünlük təşkil etmiş, xristian qıpcaq, erməni və gürcülərin daxil olduğu qeyri-müsəlmanlar isə 19,5% ilə azlıq təşkil etmişlər. Azərbaycan türklərinin ən çox yaşadığı nahiyə 30% (1988 vergiödəyicisi) Dəmirçihəsənlidir.

1.1.11. Azərbaycanın digər ərazilərinin etnik tərkibi.

Azərbaycanın digər ərazilərinin siyahıyaalınması aparılmadığı üçün bu ərazilərə aid bəzi məlumatlara nəzər salaıq. XVIII əsrin birinci yarısında Əfşar dövlətinin Nadir şah tərəfindən qurulmasınadək Quba əhalisinin say tərkibi barəsində məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsidədir, yalnız bəzi tam olmayan cüzi məlumatlar bizə gəlib çatmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1718-ci ildə Quba şəhərində 600 ev qeydə alınmışdı¹⁴⁵. 1728-1731-ci illərdə Müşkür,

¹⁴⁴ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax, s. 238-244.

¹⁴⁵ Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан, 1718 г. // История, география и этнография Дагестана в XVIII-XIX вв. (ИГЭД), под редакцией М.О.Косвена и Х.М. Хашаева. Москва, издательство восточной литературы, 1958, с.54.

Şabran və digər qonşu mahallara xeyli erməni köçkünlər gəlmişdilər¹⁴⁶. Təbii ki bu da əhalinin etnik tərkibinə təsir göstərən amillərdəndir.

Şəki şəhərinin etnik tərkibi. Əsası e. ə. VII əsrdə sak qəbilələri tərəfindən qoyulan, Albaniyanın iri şəhərlərindən biri olmuş Şəki şəhəri, istər ərəblərin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrü, istərsə də sonrakı dövrlərdə mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli şəhərlərin sırasında olmuşdur¹⁴⁷.

1647-ci ildə Şəkiyə səyahət etmiş türk səyyahı Övliya Çələbi Şəkini belə təsvir edirdi: “Şəki qalası minə qədər əsgərə malikdir. Şirvan əyalətində təpə üzərində daşdan tikilmiş gözəl bir qaladır. “Gəncə” və “Şirvan” adlı iki qapısı olan bu abad qala Dağıstan sərhədində yerləşir. Burada 3000 ev, 7 mehrab vardır. Onlardan üstüörtülü bazarın içərisində Mirzə Əlibəy cümə məscidi, qalada Lağuş oğlu Əhməd bəy və III Murad xan cümə məscidləri məşhurdur. Burada karvansara, hamam və kiçik bazar vardır. Bağ və bağçalarında gözəl ipək istehsal olunur”¹⁴⁸.

1728-ci ildə Şəkidə olmuş İ.Qerber Şəki əhalisinin sünni məzhəbindən olan ləzgi və qumuqlardan ibarət olduğunu, burada Əli Sultanın hakim olduğunu yazırdı¹⁴⁹. İ.Qerberin Şəki əhalisinin ləzgi olması haqqında verdiyi məlumat düzgün deyildir. Çünki, İ.Qerberdən başqa digər mənbələr bunu təsdiq etmirlər.

Mənbədə 1717-ci ildə Lənkəran şəhərində 200 ev, Astara şəhərində isə 50 müsəlman evinin qeydə alındığı¹⁵⁰, Volinski XVIII əsrin

¹⁴⁶ Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002, s.143.

¹⁴⁷ İsmayıl M., Bağirova M. Şəki xanlığı, Bakı, Azərnəşr, 1997, s.3-4.

¹⁴⁸ Evliya Çələbi. Səyahətnamə (türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahi). Bakı, Azərnəşr, 1997, s. 58-59.

¹⁴⁹ Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 109-110; Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г./Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА). Ф. Ермоловых, д. 315.

¹⁵⁰ Сообщение путешественников XIII-XVIII вв. об Азербайджане (составил Ямпольский), Баку, 1957, с 597-598.

əvvəllərində Lənkəran şəhərində 200 evin, Suvorov isə 300 həyətin olduğunu bildirir¹⁵¹, lakin etnik tərkibi haqqında məlumat verilmir.

1.2. Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti illərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi

Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti illərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatlar çox kasaddır.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Marağa bölgəsində 15 min ev türk müqəddəm tayfasının yaşadığı məlumdur. Ə.S.Bilgiliyə görə, müqəddəm tayfası 75 min nəfərdən ibarət idi və onların sayının çox olmasının Marağa xanlığının müqəddəmlər tərəfindən qurulmasına səbəb olduğu bildirilir¹⁵².

Müqəddəm tayfasından əlavə, Marağada Əfşar, Qaraqoyunlu, Sulduz, Muğanlı, Otuzikili, İnallı, Şahsevən, Şamlı, Ustaclı kimi türk tayfaları da yaşamışdır.¹⁵³

Nadir şahın zamanında Marağa şəhərində yaşayan müqəddəm tayfalarına məxsus evlərinin sayı 15 minə, əhalisinin sayı 75 min nəfərə çatmışdır¹⁵⁴.

Nadir şahın dövründə Qarabağ əyalətində əhalinin etnik tərkibinə dair mənbələrdə bəzi məlumatlara rast gəlinir. Yunis Hüseynov “Qarabağnamə”lərə əsaslanaraq yazır ki, Nadir şah Qazax və Borçalı ellərinin öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə və valinin hökmünə tabe etdi, Cavanşir, Otuziki və Kəbirlidən ibarət Qarabağ ellərini köçürüb Xorasanın Sərəxs torpağına aparmağı tapşırı, Xəmsə məliklərini isə tam azad saymalarına dair əmr verdi¹⁵⁵.

1735-ci ildə Nadir xan İrəvan əyalətini osmanlılardan azad etdikdən sonra burada yaşayan 300 ailəni də Xorasana köçürmüşdür.

¹⁵¹ Azərbaycan tarixi (3 cildə), I c., Bakı, 1958, s. 387.

¹⁵² Minorski, Merağa, s. 737; Bilgili, a.g.ə., s. 159.

¹⁵³ Bilgili, a.g.ə., s. 83-84; Qafqazlı Gülər, Osmanlı hakimiyyəti dövründə Marağa və Soyuqbulaq bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri), Bakı, Elm, 2021, s.69.

¹⁵⁴ Minorski, Merağa, s. 737.

¹⁵⁵ Hüseynov Y. “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, Elm, 2007, s. 71.

1736-cı ildə Nadir şahın Muğanda tacqoyma mərasimi zamanı şahın qılığına girən katolikos Kənəkirli Abraham xristian müləklərin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin sayını artırmaq üçün Xorasandan və müxtəlif yerlərdən alınmış erməni əsirlərin bir qismini İrəvan bölgəsində yerləşdirdi¹⁵⁶. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanın rus işğalından sonra Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi əhali qeydiyyatlarında bu köçürülən ermənilər də yerli ermənilər kimi təqdim olunmuşdur.

Nadir şahın hakimiyyəti illərində tərtib olunan “Nadir şahın dəftəri”nə görə İrəvan bölgəsinin Şürəyel distansiyasına daxil olan 109 kəndin hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə tatar kəndlərinin adı verilmişdir:¹⁵⁷

Cədvəl 11

Şürəyel distansiyasının kəndləri					
Məliki	Sarıqaya	Qapılı	Duzkəndülya	Göküran (Göyörən–İ.M.)	
Quqarlı	Dərbənd	Ərtik	Şirəli	Qarakilsə	Əlikicik
Başkənd	Əlikli	Qıpçaq	Yolkeçən	İlanlı Muğanlı	Əsrədür
Savucbulaq	Qonaqpiran	Arxvəli	Ağkilsə	Ağcakənd	Qızılqoç
Tüləkli	Yuva	Bəykəndi	Sulukənd	İshaq	Şərəbxana
Dərəkənd	Cəyirli	Horum	Çiləkli	Ərmə	Şərək
Boğazkəsən	Üçtəpə	Məscidli	Şiştəpə	Qat	Şəkərabad
Yenikənd	Ortakilsə	Dəmirdaş	Büzük	Porsuqlu	Əlifəna
Qulucan	Rincame	İlanlı	Verpilər	Xarçəkəsən	Bulaqçox (Bulaqcık?-İ.M)
Qaraqışlaq	Duztəpə	Tağacıq	Nəcəfbulaq	Ağbulaq	Göyərçinli

¹⁵⁶ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və digərləri), Bakı, CBS, 2010, s. 70.

¹⁵⁷ Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову, от 15 июля 1825 года. №358. Сел. Большой Караклис // Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, с.42-43; Мамедова И. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 31; Мəmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, s. 18.

Qurukənd	Qarakilsə və Tatarlı	Yuvamlı	Mehdiqulu	Gülkəndi	Qaramabad
Yenikənd	Anurdərə	Yeniqalaça	İsaxanlı	Çobangirməz	Başxaraba
Kəndümə	Ağuran (Ağören İ.M.) Tatarlı	Qabaqtəpə	Puqiqrən (Büyüqrən?- İ.M.)	Qaraqotur	Qarabulaq
Göyərçinli- ülya	Gülablı	Gülkəndi	Qarahəməzəli	Qırxdəgiranlar	Çinikənd
Korhəsən	Hürqala	Malkəndi	Qarakələ	Nəzərəlikəndi	Cəmi: 109 kənd
Qaratəpə	Qəfəsəli	Günbəzli	Ağbulaq	Qalaça	Bütün kəndlərin əhalisi tataardır
Tünkeçi	Qarabulaq Muğanlı	Abnus	Həsənkəndi	Xasmənli	
Şiştəpə	Bağdacıq	Xalqverdi (Xalıqverd i-İ.M.)	Kürkübulaq	Saf	
Qaramlı	Gümrü	Təpədölək	Qoşayataq	Müncisli	

Mənbə: Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову от 15 июля 1825 года. №358. Сел. Большой Караклис // Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, с. 42-43.

Cədvəl 11-dəki kəndlərin sırasında Qıpçaq, Tatarlı və Cəyirli adlı kəndlərin olması da diqqət çəkir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qıpçaq adına Cənubi Azərbaycan ərazisində də rast gəlinir. Məsələn, Marağa sancağının nahiyyələrindən biri Qıpçaq adlanırdı.

II FƏSİL

XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Bunu mənbələrin məlumatları da təsdiq edir. Lakin xanlıqlar dövründə bütün xanlıqlarda əhalinin siyahıyaalınmasının aparılmaması (Təbriz xanlığı istisna olmaqla) və yaxud müharibələr zamanı əhaliyə dair sənədlərin məhv olması əhali haqqında məlumatların əldə edilməsini çətinləşdirir. Məhz buna görə daha çox səyyahların məlumatlarına, daha dəqiq məlumatlar əldə etmək üçün isə rus məmurları və ya hərbiçilərinin tərtib etdikləri hərbi statistik, etnoqrafik, statistik məlumat və təsvirlərə müraciət edilmişdir.

2.1. Ərdəbil xanlığı

Ərdəbil xanlığının mahallarının sayının düzgün təyin edilməsi, əlbəttə ki, onun etnik tərkibinin müəyyənəşdirilməsində aparıcı rol oynayır.

Xanlıqlar dövründə Ərdəbil xanlığı Ərdəbil, Meşkin və Ərşaq mahallarından ibarət idi. H.Dəlili yanlış olaraq Lənkəran xanlığına məxsus olan Nəmin, Ucarçay, Vilgic və Astara mahallarını Ərdəbil xanlığına aid edir¹⁵⁸. Bu mahallar və Astara mahalının bir hissəsi Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Qacarlar dövlətinin tərkibində qalmışdı¹⁵⁹.

H.Dəlili P.Joberə əsaslanaraq XVIII əsrin ikinci yarısında Ərdəbildə 6000-ə yaxın ailə yaşadığını yazırdı¹⁶⁰. Fikrimizcə, H.Dəlilinin

¹⁵⁸ Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979, s. 59.

¹⁵⁹ Мамедова И. О причинах поздней ратификации Гюлистанского договора // Вопросы истории. № 4, Москва, 2008, с.156.

¹⁶⁰ Jober, P.A., Səyahət be İran və Ermənistan, Tehran, 1322, s. 89; Dəlili,

kitabı çap olunarkən diqqətsizlik baş vermiş və iqtibasların yeri səhv düşmüşdür (P.Joberin eyni adlı əsərinin fransız dilindəki variantında¹⁶¹ yuxarıda verilən məlumat yoxdur). Çünki, bu iqtibasdan yuxarıdakı məlumatda müəllif Joberin adını çəkir, lakin Oqranoviçə istinad edir. Əslində Ərdəbildə altı minə yaxın ev, bunlardan 1500 evin xan, bəy, molla, seyid və başqa imtiyazlı təbəqələrə, 80 evin Rusiya təbəəsi olan tacirlərə, 60 evin ermənilərə, 50 evin sünnilərə, 20 evin yəhudilərə məxsus olduğunu yazan İ.Oqranoviçdir¹⁶². H. Dəlili İ.Oqranoviçdən götürdüyü XIX əsrin ikinci yarısına aid məlumatı fərqi nə varmadan XVIII əsrin ikinci yarısına aid edir.

Xanlıqlar dövründə Ərdəbil şəhərinin əhalisinin sayına Hacı Zeynalabdin Şirvaninin məlumatları aydınlıq gətirir. Səyyah Ərdəbil şəhərində olarkən burada 2 mindən artıq evin olduğunu və Ərdəbilin ətraf kəndlərində şahsevən tayfalarının yaşadığını yazırdı¹⁶³. Ərdəbil şəhərinin əhalisinin sayının XVIII əsrin əvvəllərinə nisbətən qismən azaldığı müşahidə olunur.

Ərdəbil xanlığının əhalisinin etnik tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün 1828-ci il “Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd olunan rəqəmlərə müraciət olunub. Ərdəbil şəhərində Azərbaycan türklərinin 98,2%-ni təşkil etdiyini nəzərə alaraq xanlıqlar dövründə də Ərdəbil şəhərində Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini demək olar.

2.2. Sərab xanlığı

1747-1822-ci illərdə mövcud olan Sərab xanlığı şimaldan Savalan dağı, Ərdəbil və Qaradağ xanlıqları, qərbdən Təbriz xanlığı,

a.g.ə., s. 58.

¹⁶¹ Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert, Paris, 1821.

¹⁶² Огранович И. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, с. 162.

¹⁶³ ص ; حاج ٩١٠ ، ١٣٣٩ ، احة ، تهران ياض السیر . یروان یں شین العابدی ی حاج یروان یں شین العابدی ی احتی سلطان الس . یروان یں شین العابدی ; Babaxanov R., Seyidov F., Hacı Zeynabin Şirvani (böyük səyyah və alim). Bakı, Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1961, s. 27.

cənubdan İran İraqı və şərqdən Ərdəbil xanlığı ilə əhatələnirdi.¹⁶⁴ Şəqaqi tayfa birliyinin başçısı Əli xan Şəqaqi (1747-1786) tərəfindən əsası qoyulan Sərab xanlığının əhalisi əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan Şəqaqi tayfasından ibarət idi. Əsasən yarımköçəri həyat tərzini sürən Şəqaqi tayfası XVIII-XIX əsrin əvvəllərində 20 min ailədən ibarət idi. Savalan, Büzgüş dağlarının ətəklərində və Muğan düzündə qışlayan Şəqaqi tayfaları Zəncan, Sərab mahallarında və Qızılüzən çayı ətrafında yayılmışdılar¹⁶⁵.

Şərqdən Büzgüş dağı, Gərməli mahalı, şimaldan Savalan dağı, qərbdən Mehrançay və Ələm Bəraquş, cənubdan Sayın gədiyi ilə əhatə olunan¹⁶⁶ Sərab şəhəri xanlığın paytaxtı idi. Sərab şəhəri Qala, Xəlfəbəyi, Əhərrə, Məvali, Aralıq və Hacı Mirağa adlandırılan altı məhəllədən ibarət idi¹⁶⁷.

Lakin mənbələrdə xanlığın mahallarındakı əhalinin sayı və etnik tərkibi göstərilməmişdir. 1828-ci “Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə Sərab şəhərinin əhalisinin hamısının Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu nəzərə alaraq eyni etnik tərkibi xanlıqlar dövrünə də aid etmək olar.

2.3. Urmiya xanlığı

Azərbaycanın iri feodal dövlətlərindən olmuş Urmiya xanlığı

¹⁶⁴ Огранович И. Сарабская провинция // Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, кн. X, вып. Первый, Тифлис, типография И. Чандева и К°, 1876, с. 218.

¹⁶⁵ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I, Санкт-Петербург, типография императорской академии наук, 1869, с. 283; АКАК, т. I, док. 801; Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии, Санкт-Петербург, тип. Н. Финдейзена, 1896, с. 40; Чернозубов С. Азербайджан // Военный сборник, № 6, Санкт-Петербург, типография Главного Управления Уделов, 1909, с. 178-179; Dəlili, a.g.ə, s. 25, 40.

¹⁶⁶ Корсун Н. Г. Военный обзор персидского передового театра. (Азербайджан, Гилян и Мазандаран) и краткие описания обреченных путей этого района. Тифлис, электропечат. штаба Кавказского военного округа, 1909, с.161.

¹⁶⁷ Корсун, а.г.ə, s.162; Oqranoviç, a.g.m., s. 218.

şimaldan Salmas (Xoy xanlığı), şərqdən Urmiya gölü, cənubdan Saqqız mahalı, qərbdən Osmanlı dövləti və İraqa əhatələnirdi.¹⁶⁸ Mənbələrdə xanlıqlar dövründə Urmiya xanlığındakı (Urmiya şəhərini çıxmaq şərti ilə) əhalinin etnik tərkibi və onların sayı barədə məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Lakin bəzən Urmiyaya daxil olan bəzi mahallara bağlı kəndlərin sayı göstərilir, burada yerləşən qalalarda yaşayan ailələrin sayı verilir, Urmiyada yaşayan tayfaların adı çəkilir. Urmiyanın Mərgəvər mahalının əhalisinin müsəlman (Azərbaycan türkü – İ.M.) olduğu, mahalın mərkəzi olan Pinar qalasında 200 nəfər daimi silahlı dəstə saxlanıldığı məlumdur.¹⁶⁹

XVIII əsrin əvvəllərində baş verən Qacar-Osmanlı müharibələri nəticəsində mahalda əhali azalmış və bir çox kəndlər dağıdılmışdı.¹⁷⁰

Urmiya şəhərinin etnik tərkibi. Dəniz səviyyəsindən 1342 metr hündürlükdə yerləşən Urmiya şəhəri eyni adlı xanlığın mərkəzi olmuşdur. Urmiya şəhəri Urmiya gölünün 19 kilometrliyində, uzunluğu 70 və eni 30 kilometr olan böyük bir ovalıqda yerləşirdi.¹⁷¹

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın qədim tayfalarından olan Əfşar tayfasına mənsub Fətəli xanın Urmiya xanlığının əsasını qoyması ilə şəhərin siyasi həyatında əfşar tayfalarının rolu da artmış oldu.

Yenə də şəhərin etnik tərkibini müəyyən etmək üçün müfəssəl dəftərə müraciət edərək orada qeydə alınan əhalinin 96,8%-nin türk, 3,2%-nin isə yəhudi olduğunu, dəftərin tərtib olunduğu zamandan xanlıqlar dövrünədək elə də uzun zamanın keçmədiyini nəzərə alaraq Urmiya şəhərində Azərbaycan türklərinin şəksiz üstünlüyə malik olduğu qənaətinə gəlmək olar.

2.4. Marağa və Xoy xanlıqları

Marağa xanlığı şimaldan və şərqdən Təbriz xanlığı, qərbdən Urmiya gölü, Sulduz mahalı və Soyuqbulaqla, cənubdan isə

¹⁶⁸ Dəlili, a.g.ə, s. 67.

¹⁶⁹ Dəlili, a.g.ə, s. 70.

¹⁷⁰ Чириков Е.И. Первый русский исследователь в Персии в 1849-1851 гг. Путевой журнал, Москва, 1885, с. 480; Dəlili, a.g.ə., s.70.

¹⁷¹ Dəlili, a.g.ə., s. 68.

Sayınqala mahalı ilə əhatələnirdi¹⁷² Marağa xanlığının mərkəzi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Marağa şəhəri idi. Xanlıqda baş verən siyasi hadisələr çox zaman əhali köçlərinə səbəb olurdu. XVIII əsrin 80-ci illərində Marağa hakimi Əhməd xan 3 minədək qoşun çıxara bilirdi. S.Burnaşevə görə Marağa xanlığında 2 min qeyri-müsəlman ailəsi vardı¹⁷³. Burnaşev onların etnik tərkibini göstərməmişdir. 1727-ci ildə Marağa şəhərində Erməni məhəlləsində 65 (3,9%) erməni ailəsi və 63 (3,7%) yəhudi ailəsinin yaşadığını¹⁷⁴, Marağa sancağında azsaylı yəhudi və ermənilərin qeydə alındığına diqqət yetirsək, xanlıqlar dövründə Burnaşevin qeyd etdiyi qeyri-müsəlmanların yəhudi və ermənilərdən ibarət olduğu məlum olur. 1727-ci ildə Marağa şəhərinin əhalisinin 92,4%-ni türklərin, 7,6%-ni isə erməni və yəhudilərin təşkil etməsi, xanlıqlar dövründə də burada Azərbaycan türklərinin şəxsiz üstünlüyə malik olduğunu deməyə əsas verir.

Xoy xanlığının ərazisi Araz çayı, Maku xanlığı, Osmanlı dövləti, Urmiya gölü, Ənzab və Mərənd mahalları ilə əhatələnirdi¹⁷⁵. Xoy xanlığı inzibati cəhətdən 11 mahala ayrılırdı¹⁷⁶.

XVIII əsrin 80-ci illərində Xoy xanlığında xristian ailələrin sayı minədək idi¹⁷⁷. Yenə də Burnaşevin xristian olaraq yazdığı ailələrin etnik tərkibini müəyyənləşdirmək üçün Xoy sancağının müfəssəl dəftərinə nəzər yetirmək lazımdır. Bu dəftərə görə, Xoy şəhəri üzrə Azərbaycan türklərinin 72,1%, erməni və aysorların isə 27,9% təşkil etdiyini nəzərə alaraq 1000 xristian ailəsinin erməni və aysorlardan

¹⁷² Korsun, a.g.ə., s. 177; Rəzmara A. Fərhəng-e coğrafiya-ye İran, c. IV, Tehran, 1330, s. 48.

¹⁷³ Burnaşev, a.g.ə., s. 23.

¹⁷⁴ BOA, TTD 909, Merga livasının nüfus və hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, s. 5-25; Bilgili, a.g.ə., s. 158-159.

¹⁷⁵ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году (Составил капитан ген-штаба Котцебу 1827 г.) // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 171, л. 1.

¹⁷⁶ Çernozubov, a.g.ə., s. 178.

¹⁷⁷ Бурнашев С. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния. Курск, в типографии Курского Приказа Общественного Призрения, 1793, с. 25.

ibarət olduğu və Xoy xanlığında Azərbaycan türklərinin əksəriyyət təşkil etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

2.5. Maku xanlığı

Maku xanlığının (1747-1922) əsasını Bayat tayfa başçısı Əhməd Soltan (1747-1778) qoymuşdur. Maku xanlığı 18 mahala bölünürdü: Qaladərə, Avacıq, Qaraqoyun, Çaldıran, Arazkənarı, Çaybasar, Çaypara, Babacik, Ələnd, Kəclərat, Sökmənabad, Tamaşalar, Daşkəndləri, Xoşab, Mahmudi, Əbaqiyyə Şərrur, Cəlali və Milan yaylaqları. Maku xanlığının əhalisi 105 min nəfərdən ibarət idi. Maku xanlığında yaşayan 500 xristian erməni ailəsinin 250-yə qədəri Maku şəhərində yaşayırdı, qalan ailələr isə müsəlman (Azərbaycan türkü və kürd – İ.M) idilər. Maku xanlığında yaşayan erməni ailələrin hər birini beş nəfər hesabı ilə götürsək, o zaman onların sayı 25 min nəfər olur¹⁷⁸. Maku xanlığında yaşayan ermənilər əhalinin 24%-ni, Azərbaycan türkləri və kürdlər isə 76%-ni təşkil edirdilər. Göründüyü kimi Maku xanlığında ermənilərin sayı az olmuşdur.

2.6. Təbriz xanlığı

Urmiya gölünün şimal-şərqində yerləşən Təbriz xanlığı şimaldan Üzümdil sıra dağları, Qaradağ xanlığı, şərqdən Sərab xanlığı, cənubdan Səhənd dağı, qərbdən Urmiya gölü ilə sərhəd idi. XVIII əsrin 80-ci illərində Təbriz xanı, 10 minə qədər silahlı qüvvə çıxara bilirdi. Təbriz xanlığındakı 500 ev ermənilərə, qalanları isə türklərə¹⁷⁹, yəni Azərbaycan türklərinə məxsus idi.

2.7. Qaradağ xanlığı

Qaradağ xanlığı şimaldan Araz çayı, şərqdən Meşkin şəhəri, Muğan, cənubdan Sərab, Ucan, qərbdən Mərənd və Təbriz mahalları ilə əhatələnir və inzibati cəhətdən 449 kənddən ibarət 18 mahala ayrılırdı¹⁸⁰. Xanlığın paytaxtı Əhər çayının sol sahilində yerləşən,

¹⁷⁸ İshaqi N. İ. Maku xanlığının öçerki. namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967, s. 15.

¹⁷⁹ Burnaşev, a.g.ə., s. 22.

¹⁸⁰ Çernozubov, a.g.ə., s. 176.

Quruçay vadisinin iki hissəyə ayırdığı Əhər şəhəri idi. Əhər şəhəri Bağbanlı, Sadatlı və Naxçıvanlı məhəllələrindən ibarət idi.¹⁸¹

Qaradağ xanlığının əhalisinin etnik tərkibinə dair məlumatlar az da olsa rast gəlmək olur. Burnaşev XVIII əsrin 80-ci illərində Qaradağ xanlığında 300 xristian (erməni – İ.M.) evinin qeydə alındığını bildirirdi.¹⁸² Qaradağda yaşayan türk tayfalarına dair məlumatlar vardır. Qaradağ xanlığının dağlıq ərazilərində yaşayan və yarımköçəri həyat tərzini sürən əhali bir sıra qəbilə və tayfalarla ayrılırdı. Bunların arasında şahsevənliliyi qəbul edən tayfalar, xulafələr, cavanşirlər, Hacı Xacəli, Qaraçorlu, Bayburdu, Çələbiyanlı, Hacı Əlilli, Məhəmməd-xanlı, Qaradağ qacarları və tərəkəmələr daha çox tanınırdılar. Qaradağ şahsevənləri təxminən 30 minlik ailədən ibarət idi¹⁸³.

2.8. Qarabağ xanlığı

XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlardan biri də mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Qarabağ xanlığı olmuşdur. Tədqiq edilən dövrdə Qarabağ xanlığının kameral təsvirinin olmaması əhalinin say tərkibinin dəqiq göstərilməsini mümkün deyil edir. Buna baxmayaraq Qarabağ xanlığının əhalisinin etnik tərkibi və burada yaşayan tayfalarla dair mənbələrdə müəyyən məlumatlar vardır.

Mirzə Camal Cavanşirin yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədləri cənubdan Xudafərin körpüsündən Qazax, Şəmşədil və Dəmirçihəsənli camaatı arasında yerləşən Sınıq körpüyə qədər Araz çayı ilə, şərqdən Kür çayının Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq Xəzər dənizinə tökülən yerədək, şimaldan Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayınadək Goran çayı (Kür çayı çox yerdən keçərək Araz çayına çatır) ilə, qərbdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan

¹⁸¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеидстана, Синди, Бальха, Белуджистана, земли Хорассана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, с присовокуплением описания похода Персиян против России в 1826, 1827 и 1828 годах, ч. I. Москва, тип. С. Селивановского, 1829, с. 4; Dəlili, a.g.ə., s. 45.

¹⁸² Burnaşev, a.g.ə., s. 20

¹⁸³ Korsun, a.g.ə., s. 126; Dəlili, a.g.ə., s. 43-44.

uca Qarabağ dağları ilə əhatələnirdi¹⁸⁴.

XVIII əsrin 80-ci illərində Qarabağ xanlığında 7 min həyət xristian qeydə alınmışdı¹⁸⁵.

XVIII əsrin sonunda Şuşa şəhərində yaşayan əhalinin böyük əksəriyyətini Qarabağ xanlığının Dəmirçihəsənli, Kəbirli, Dizaq, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Xaçın və digər mahallarından gələn sakinlər təşkil edirdi. Bu dövrdə şəhərdə 2 mindən çox ailə yaşayırdı ki, bunların içərisində buraya köçərək məskunlaşmış mənşəcə alban olan, lakin erməni kilsəsinin təsiri altında qriqoryanlaşmış və erməniləşmiş sakinlər də vardı¹⁸⁶.

Qarabağdakı mülkiyyətlərin əhalisi mənşəcə alban idilər. Qarabağ xanlığında mövcud olan Çiləbörd, Gülistan, Vərəndə və Dizaq mülkiyyətlərinin əhalisi xanlığın yerli əhalisi olmayıb buraya Azərbaycanın digər ərazilərindən gəlmişdilər. Yalnız bir mülkiyyət burada daha qədimdən mövcud olmuş, əhalisi Albaniya hökmdarları olmuş Mehranilər sülaləsi ilə bağlı idi¹⁸⁷.

2.9. Naxçıvan xanlığı

Naxçıvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibindən bəhs edərkən Naxçıvan xanlığının əhalisini araşdırmış Nuru Quliyevin xanlığın etnik tərkibinə dair nəzər yetirdiyi problemlə bağlı vermiş olduğu fikirləri¹⁸⁸ eynilə bölüşdürdüyümüzü qeyd etmək lazımdır. Nuru Quliyevin də yazdığı kimi, Naxçıvan xanlığının işğalına haqq qazandırmmaq istəyən rus qafqazşünasları ilhaqdan sonrakı ilk dövrlərdən başlayaraq Naxçıvan xanlığının etnik tərkibi haqqında məsələni ermənilərin xeyrinə təhrif edərək yanlış məlumatlar verməyə başlamışdılar. Bu sahədə İ.Şopenin əsərini¹⁸⁹ xüsusi qeyd etmək

¹⁸⁴ Mirzə Camal Qarabaği, Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr, I kitab, Elm, Bakı 1989; Mahmudov Y., Kərimov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005, s. 11-13.

¹⁸⁵ Burnaşev, a.g.ə., s. 15.

¹⁸⁶ Mahmudov Y., Mustafayev C. a.g.ə, s. 59-61.

¹⁸⁷ Mahmudov Y., Mustafayev C. a.g.ə, s. 59-60.

¹⁸⁸ Quliyev Nuru, Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi demoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2006, s. 56-57.

¹⁸⁹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в

lazımdır. Şopen əsərinin 525-540-cı səhifələrini bilavasitə bu problemə həsr etmişdir. Şopen Naxçıvan xanlığına məxsus torpaqların ermənilərə aid olmasını sübuta yetirməyə çalışarkən xanlıq əhalisinin etnik tərkibinə dair elmi cəhətdən tamamilə yanlış müddəalar irəli sürür. O, əzəli Azərbaycan torpaqları olan “Erməni vilayəti”nin əhalisini yerli və köçkünlərə ayıraraq qədimdən “Erməni vilayəti”ndə məskunlaşan yerli əhalini iki kökə: ermənilərə və kürdlərə bölməklə əsassız bir müddəa irəli sürür. Şopen bununla kifayətlənməyərək, Naxçıvan xanlığının köklü türk əhalisini gəlmə sayır və onları da keçmiş və yeni olmaqla iki yerə ayırır¹⁹⁰. İlkən mənbələr və Naxçıvanın tarixini tədqiq etmiş Azərbaycan tarixçilərinin əsərləri Şopenin bu yanlış müddəalarını təkzib edir, Naxçıvan əhalisinin türklərdən ibarət olmasının bütün tarixi dövrlərdə özünü göstərdiyini, Naxçıvanın türk yurdu və türk dünyasının tərkib hissəsi olmasını qeyd edirlər. Həmçinin xanlıq dövründə aparılan kameral təsvirlər də Naxçıvanda Kəngərli türk tayfasının üstünlük təşkil etdiyini göstərir¹⁹¹.

Burnaşev XVIII əsrin 80-ci illərində Naxçıvan xanlığında ermənilərə məxsus 500 evin qeydə alındığını bildirirdi¹⁹². Nəzərə alsaq ki, 1828-ci ilə aid sənəddə Türkmənçay müqaviləsi imzalanmamışdan əvvəl Naxçıvan xanlığının ərazisində köçürülmələrə qədər sadəcə 404 erməni ailəsi¹⁹³ qeydə alınmışdı, o zaman Burnaşevin bu məlumatının şişirdilmiş olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Naxçıvan xanlığının əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan

эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, в тип. Имп. Акад. наук, 1852.

¹⁹⁰ Şopen. A.g.ə. s. 525, 529; Quliyev, a.g.ə, s. 57.

¹⁹¹ Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, Araz, 2002, s. 49; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 37-367; Kəngərlər// Naxçıvan ensiklopediyası, Bakı, 2002; Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск второй, Тифлис, 1882, s. 127; Величко А.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, Элм, 1990; Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII ikinci yarısı – XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı, Elm, 1995; Quliyev N, a.g.ə., s. 56-58.

¹⁹² Burnaşev, a.g.ə., s. 19.

¹⁹³ АКАК, т. 7, док. 623, с. 647.

türkləri təşkil edirdi. Fikrimizi Nikitinin məlumatları da təsdiq edir: “Qədim zamanlardan kəngərlilərin məskunlaşdıqları Naxçıvan xanlığında tatarlar¹⁹⁴ böyük əksəriyyət təşkil edirdilər”¹⁹⁵.

Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi. 1747-ci il Nadir şahın qətlindən sonra yaranmış Naxçıvan xanlığının iqamətgahı Naxçıvan şəhəri idi. Naxçıvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatlar ya xanlığın yaranmasınadək, yaxud da xanlığın Rusiya işğalından sonrakı dövrə aiddir. Xanlıqlar dövründə Naxçıvan şəhərinin əhalisi haqqında olan məlumatlar cüzi də olsa əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində müəyyən rol oynayır.

Hələ XVII əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda olmuş fransız səyyah Jan Şarden şəhərin 80% dağıldığını və tədricən bərpa olunduğunu, burada 2 min evin olması haqqında məlumat verirdi.¹⁹⁶

XVIII əsrdə Naxçıvan şəhəri iki dəfə dağıdılmışdı. Övvəlcə əsrin 20-ci illərinin başlarında şəhər osmanlı qoşunları, daha sonra isə 1735-ci ildə Nadir şah tərəfindən dağıdılmışdı. Naxçıvanın mövcud olduğu bu dövrdə onun idarəçiliyində kəngərli tayfasının nümayəndələri xüsusi yer tutmuş, şəhərdə onların sayı nisbətən çox olmuşdur. O zaman şəhərdə 4-5 min nəfər yaşayırdı¹⁹⁷.

Maraqlıdır ki bir əsr sonra, 1813-cü ildə Naxçıvana səfər etmiş digər fransız səyyahı Qaspar Druvil də Naxçıvan şəhərinin dağıntılarına məruz qaldığını bildirirdi.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Azərbaycan türkləri rus qaynaqlarında tatarlar adlandırılırdı.

¹⁹⁵ Nikitin K. a.g.ə., s. 127.

¹⁹⁶ Jean Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*. vol. II. Amsterdam, 1735, Le Normont, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811; Şarden Jan, *Səyahətnamə*, fransız dilindən tərcümə edən Vəqif Aslanov, Bakı, Elm, 1994, s. 63.

¹⁹⁷ Mustafazadə T.T. Naxçıvan diyarı XVIII əsrin əvvəli – XIX əsrlərdə // Naxçıvan: tarixi realıq, müasir vəziyyət, inkişaf perspektivləri. 9-10 iyun 2006-cı il beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı, 2006, s. 101.

¹⁹⁸ *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres*. Librairie Nationale et Etrangere, Paris, 1825; Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг. (Перевод с французского), географическое описание, ч. II, Москва, 1826, s. 18.

Naxçıvan xanlığında tatar əhalinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini, onların da arasında kəngərlilərin xüsusi çəkiyə malik olduğunu və Naxçıvan şəhərinin böyük dağıntılara məruz qaldığını Nikitin də təsdiq edir. K.A.Nikitinin yazdığına görə Naxçıvan bir hökmdarın əlindən digərinə keçir, onun sakinləri quldurluğa, qətlə və dağıntılara məruz qalır, əsir və əsarətə düşürdülər. Nikitin şəhərin tənəzzülə uğramasının və acınacaqlı vəziyyətə düşməsinin səbəbini əsas ticarət yollarının üzərində yerləşməsi ilə bağlayır. Onun yazdığına görə Naxçıvan Nadir şah tərəfindən demək olar ki, xarabalığa çevrilsə də, hər dəfə möcüzəli simurq quşu kimi yenidən dirçəlirdi. Nikitin əvvəlki simasını tam bərpa edə bilməyən Naxçıvanın, XVIII və XIX əsrlərdə əhalisi 150000 nəfərdən 6000 nəfərə qədər azalaraq əvvəlki zənginliyini, gözəlliyini və ticari şöhrətini tamamilə itirən bir şəhərə çevrildiyini yazırdı¹⁹⁹.

H. Verdiyeva 1796-cı ildə Naxçıvan şəhərində 700 ailənin qeydə alındığını yazırdı²⁰⁰.

XVIII əsr xanlıqlar dövründə Naxçıvan şəhərində tatar və erməni ailələrinin sayı barəsində dəqiq məlumat olmadığına görə bu barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün XIX əsrin əvvəllərinə aid olsa da Qriboyedovun qraf Paskeviçə 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məlumatında verilən rəqəmlərə nəzər salınmışdır. Bu məlumata görə Naxçıvan şəhərində 392 ailə tatar, 114 ailə erməni²⁰¹ qeydə alınmışdı. Burada qeydə alınan erməni ailələrinin şəhərə Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl də köçürülüb yerləşdirilə bilmə ehtimalını da nəzərə alındığında Azərbaycan türklərinin Naxçıvan şəhərində şəksiz üstünlüyə

¹⁹⁹ Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск второй, Тифлис, 1882, с. 114-115, 127; Мамедова И. Демографическая ситуация в столице Нахичеванского ханства // Вестник института Истории, Археологии и Этнографии (Российская академия наук Дагестанский научный центр), 2009, № 1 (17), с. 4.

²⁰⁰ Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan əhalisi, Bakı, 1993, s. 26.

²⁰¹ Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года // АКАК, т.7, док. 623, с. 647.

malik olduqları qənaətinə gəlmək olar.

Naxçıvan şəhərində xüsusi çəkiyə malik kəngərlilərdən başqa digər türk tayfaları da yaşayırdı. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndə Naxçıvanda Ağabəyli, Cığataylı, Qaracalı, Bəluc, Qaradolaq, Sarvan, Şahbanlı, Əlixanlı və digər türk tayfalarının yaşadığı qeyd olunmuşdur²⁰².

2.10. İrəvan xanlığı

Sovetlər dövründə əhalisi araşdırılmamış Azərbaycan xanlıqlarından biri də İrəvan xanlığı olmuşdur. Ermənilər Azərbaycanın tarixi torpaqlarında mövcud olan İrəvan xanlığının Azərbaycan türklərinə aidiyyəti olmadığını hər vasitə ilə sübut etməyə çalışsalar da bu onlara müeyssər olmamışdır. Çünki qaynaqlar və arxiv sənədlərində yer alan məlumatlar ermənilərin bu iddialarının təməlsiz olduğunu sübut edir.

İrəvan xanlığının və İrəvan şəhərinin xanlıqlar dövründə kameral təsviri aparılmamışdır. Xanlıqlar dövründə İrəvan xanlığının əhalisinə dair dağınıq məlumatlar əhalinin vəziyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmağa və etnik tərkibində baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan vermir.

İrəvan xanlığının etno-konfessional tərkibinə dair məlumatlara burada olmuş səyyahların qeydlərində rast gəlinir. Səyyah İohan Gildenştedt “1770-1773-cü illərdə Qafqaz boyunca səyahət”²⁰³ əsə-

²⁰² Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, в типографии Департамента Внешней Торговли, 1833, с. 32.

²⁰³ İohan Gildenşted (Johann Anton (Antonoviç) Guldenstadt, Almanca Johann Anton Guldenstädt; 26 aprel 1745, Riqa - 23 mart 1781, Sankt-Peterburq), Baltik almanlarından olub Rusiyaya xidmət edən təbiətşünas və səyyahdır. “1770-1773-cü illərdə Qafqaz boyunca səyahət” əsərində XVIII əsrin birinci rübündə Qafqazla yanaşı, Azərbaycanın tarixi, tarixi coğrafiyası, etnoqrafiyası, arxeologiyası, dilçiliyi və iqtisadiyyatı haqqında maraqlı məlumatlar vardır. XVIII əsrin 70-ci illərində Gildenşted Ağrı dağının şimal ön dağ silsiləsinin şərq hissəsini gəzərək, Şimali Ağrı dağının Aşağı Kartvel və Somxetiya əyalətlərini əhatə edən hissəsinin mədənləri, yeraltı sərvətləri və əhalisi haqqında məlumat vermişdir. Onun əsəri əvvəlcə alman dilində nəşr edilmiş [Johann Anton Guldenstädt, Reisen durch Russland und im

rində tatar dairəsi olan Pəmbəyin əhalisinin tərəkəmə tatarlarından (Azərbaycan türklərindən – İ.M.) ibarət olduğunu, aralarında erməniyə də rast gəldiyini yazırdı. İrəvanı yanlış olaraq İranın bir dairəsi (1770-1773-cü illərdə İrəvan müstəqil xanlıq idi – İ.M.) adlandıran səyyaha görə Qorça (Göyçə – İ.M) gölünün də daxil olduğu İrəvan dairəsinin əhalisi, eyni zamanda cənub-qərb istiqamətində Səmxətiyə ilə sərhəd təşkil edən Ayrımlı dairəsinin əhalisi də tərəkəmə tatarlarından ibarət idi²⁰⁴.

K.Germanın “Gürcüstan və Qafqazın coğrafi və statistik təsviri”ndə İrəvan və Qarsda əhalinin türk dilində və yaxud tatar dilinin türk dialektində danışdığını, İrəvan, Ayrımlı, Pəmbək dairəsinin əhalisinin tərəkəmə tatarlarından ibarət olmasını yazması²⁰⁵ Gildenştedtin məlumatı ilə üst-üstə düşür.

Burnaşev XVIII əsrin 80-ci illərində İrəvan xanlığında xristianlara məxsus 3 min evin olduğunu yazır, lakin burada yaşayan müsəlmanlara məxsus evlərin sayını göstərmir²⁰⁶.

N.Dubrovinin “*Azərbaycanın bütün xanlıqlarında tatarlar əha-*

Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften St. Petersburg 1787; Bd 2, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1791], sonra isə rus dilinə tərcümə edilmişdir [Memmedova İ. İrəvan Hanlığı'nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosial, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrəvan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilərin Hanlığa Göç Ettirilməsi) // Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, (Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII, ISSN:2148-2292), Cilt 4, Sayı 11 (2017), Ankara, s.29-30].

²⁰⁴ Гильденштедт И.А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. Санкт-Петербург, Петербургское Востоковедение, 2002, s. 169-171; Мəmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2017, s. 10.

²⁰⁵ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). Санкт-Петербург, при Императорской Академии Наук, 1809, s. 242-244; Memmedova İ. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayətləri K.German'ın təsvirində (1770-1773'lü illər) // Yeni Türkiyə, Cilt:73, Kafkaslar özəl sayısı – III, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 106.

²⁰⁶ Burnaşev, a.g.ə, s. 191.

*linin əksəriyyətini təşkil edirdi, ermənilər isə, o da yalnız indi (XIX əsrin 70-ci illərində – İ.M.) keçmiş “Erməni vilayəti”ndə çoxluqda idi”*²⁰⁷ yazması, İrəvan şəhəri də daxil İrəvan xanlığında da tatarların əksəriyyət təşkil etdiyini göstərir. Dubrovinə görə, İrəvan əyalətində tatar, kürd, yezid tayfaları və az sayda qaraçılar yaşayırdı. Tatarlar oturaq və tərəkəmə həyat tərzini sürür, tərəkəmələr əksəriyyət təşkil edirdilər²⁰⁸.

İrəvan xanlığında qarapapaq, ayrımlı, uluxanlı, böyük çobanqara, səədli, seyidli-axsaqlı, muğanlı və s. tayfalar xanların diqqəti böyük idi. İrəvan xanlarının hərbi hissələrində qarapapaq süvariləri xüsusi çəkiyə malik idi.

İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. İrəvan şəhərinin əhalisinin haqqında məlumatlar da yetərinə deyildir. Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə (1759-1779) İrəvan şəhərinin əhalisi 20 min idi²⁰⁹.

İrəvan Cənubi Qafqazın ən sıx əhalisi olan şəhəri olmuşdur.²¹⁰

2.11. Şəki xanlığı

German Şəki ərazisini tərəkəmə və ya türkmən tatarlarına aid edirdi. Onun yazdığına görə, tərəkəmə tatarlarının sahib olduğu Qafqaz dağlarının şərq ətəkləri, Boynak, Dərbənd və Utamış yaxınlığındakı qərb dəniz sahilləri, eləcə də bütün cənub ön silsiləyə, Alazan və ya Kaxetiyadan Xəzər dənizinədək olan ərazilərin bir qismi qubalı Fətəli xana, digər qismi isə nuxalı Hüseyn xana məxsus olmuşdur. Germanın dövründə, yəni 1773-cü ildə qərbə doğru uzanan tərəkəmə mahalları olan Şəki, Qəbələ, Ağdaş və Ərəş, Nuxa şəhərində hakim-

²⁰⁷ Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.I, кн.II, Санкт-Петербург, 1871, с. 328; Мəmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi..., s. 11.

²⁰⁸ Dubrovin, a.g.ə., s. 328.

²⁰⁹ Perry J.P. Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979, P. 230, table I; bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s.80.

²¹⁰ Atkin Muriel. Russia and Iran 1780-1828, Menneapolis, 1980, p.12.; Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 80.

lik edən Hüseyn xan Hacı Çələbi oğlu tərəfindən idarə edilirdi. German Hacı Çələbinin əvvəllər aşağı təbəqəyə məxsus olduğunu, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə xan mərtəbəsinə qaldırılaraq, göstərilən mahalları özünə tabe etdirdiyini yazırdı. German Car mahalında olan bir neçə kəndin də dağda tikilmiş “Gələsən, görəsən” qalasında oturan Hacı Çələbiyə məxsus olduğunu bildirirdi. Qaynaqdan Qaraqaytaq və Tabarasan mahallarına daxil olan bəzi kəndlərin şəkili Hüseyn xana tabe olduğu məlum olur²¹¹.

İ.T.Drenyakin 1796-cı ildə Şəki şəhəri də daxil olmaqla Şəki vilayətində 20 min həyətin, əhalisinin isə 60 min nəfər olduğunu yazırdı. Onun yazdığına görə Şəki şəhəri və vilayəti ümumilikdə 10 min qoşun verə bilirdi²¹². Bunu Dağıstanın tarixi-etnoqrafik təsvirini verən A.Serebrov da təsdiq edir. Serebrovun Rusiya Dövlət Hərb Tarixi arxivində saxlanan əlyazmasının məlumatına görə, Şəki şəhəri və 260 kənd də daxil olmaqla Şəki vilayətində ümumilikdə 20 min həyət, 60 min nəfər vardı, buradan 100 min rubl gəlir alınır və vilayət 10 min nəfər qoşun çıxara bilirdi²¹³.

A.Serebrov 1796-cı ildə Şəkinin kor Məhəmməd Həsən xan tərəfindən idarə edildiyini, Şəki vilayətinə daxil olan 260-dək kənddə (bunların 62-si ermənilərə məxsus idi) 15300 evin olduğunu yazırdı. Onun məlumatına görə şəhər əhali sünni məzhəbindən olub adət-ənənələrinə görə Dərbənd və Quba əhalisi ilə eynilik təşkil edir, taxılçılıq, ipəkçilik, arıçılıqla və mum hazırlamaqla məşğul olur,

²¹¹ Герман К.Ф. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, заимствованное из путешествия г-на академика И.А. Гильденштедта через Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах. Санкт-Петербург, Императорская Академия наук, 1809, с. 111-112, 124-125, 134; Memmedova İ.M. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'ın tasvirinde (1770-1773'lü yıllar), s. 102-103.

²¹² Дренякин И.Т. Описание Ширвана. 1796 // История, география и этнография Дагестана в XVIII-XIX вв. (ИГЭД), под редакцией М.О.Косвена и Х.М. Хашаева. Москва, 1958, с. 170-171; Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф. Ермоловых, д. 317, л. 60-62.

²¹³ Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.II, л. 34-35.

qumıq (yəni türk dilində - İ.M.) dilində danışdırlar. Serebrov burada müxtəlif meyvə bağlarının da kifayət qədər olduğunu bildirdi.²¹⁴ A.Serebrovun məlumatından göründüyü kimi Şəki əhalisi heç də Qerberin yazdığı kimi ləzgi dilində deyil, qumıq dilində danışmışlar. Nəzərə alsaq ki, Dərbənddə yaşayan Azərbaycan türklərinin adı bir çox mənbələrdə qumıq kimi verilir, onda Şəki şəhərinin əhalisinin də Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu demək olar. –

Cədvəl 12

Serebrova görə 1796-cı ildə Şəki xanlığına aid kənd, həyət və evlərin sayı

Şəki xanlığı	Həyət	Nəfər	
Şəki şəhəri və mahallarında	20.000	60.000	
Şəki xanlığına daxil olan şəhər və kəndlər			
Şəki şəhəri	—	—	4700 ev
Kəndlərin sayı	tatarlara məxsus	ermənilərə məxsus	evlərin sayı
260	198	62	15300
100%	76,2%	23,8%	—

Mənbə: Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.II, л. 34-35, 44.

²¹⁴ Краткое историческое описание северной и южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.II, л. 44; Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 180-181.

Cədvəl 12-dən Şəki xanlığına daxil olan 260 kəndin 198-nin Azərbaycan türklərinə, 62-nin isə ermənilərə məxsus olduğu məlum olur. Deməli, Şəki xanlığının əyalətlərində Azərbaycan türklərinə məxsus kəndlər 76,2%, ermənilərə məxsus kəndlər isə 23,8% təşkil etmişdir.

Şəki şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. Şəki şəhərinin etnik tərkibi haqqında məlumatları şəhərə səyahət etmiş səyyah və rus məmurlarının məlumatlarından əldə etmək mümkündür.

1773-cü il dekabrın 15-də rus məmuru A.Filatovun Qızlar (Qızılyar) komendantı Ştenderə məktubunda Şəki bir İran (xanlıqlar dövründə bir çox rus mənbələrində Azərbaycan İran kimi qələmə verilirdi – İ.M.) şəhəri adlandırılır²¹⁵.

German Şəki ərazisini tərəkəmə və ya türkmən tatarlarına aid edirdi²¹⁶.

1786-cı ildə İrandakı Azərbaycan vilayətlərinin təsvirini verən S.Burnaşev Şəki xanlığının mərkəzinin Nuxa şəhəri olduğunu yazır, lakin şəhərin əhalisi haqqında məlumat vermir²¹⁷.

A.Serebrov 1796-cı ildə Şəkinin kor Məhəmməd Həsən xan tərəfindən idarə edildiyini, Şəki şəhərində isə 4700 evin olduğunu yazırdı²¹⁸.

S.Bronevski Şəkidə 1000 evin olduğunu və burada 6 min nəfər sakinin yaşadığına dair məlumat verirdi²¹⁹. S.Bronevski Şəki ərazisinin yerli əhalisinin türk dilində danışdığını və islamın sünni məzhəbindən olduğunu qeyd edir, lakin yanlışlıqla onları adətlərinə görə

²¹⁵ Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 77 (СРП), оп.2, 1767-1774 гг., д. 17, л. 283-284; Абдуллаев Г. Из истории северо-восточного Азербайджана 60-80-х годах XVIII века, Б., 1958, с.. 167; Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. s. 299.

²¹⁶ Qerman K., a.g.ə, s. 111-112, 124-125, 134; Memmedova İ. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri..., s. 102-103.

²¹⁷ Burnaşev, a.g.ə, s. 9.

²¹⁸ Краткое историческое описание северной и южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.II, л. 44; Serebrov A., a.g.ə., s. 180-181.

²¹⁹ Бронеvский С.Б. Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, т. I. Москва, тип. С. Селивановского, 1823, с. 440.

ləzgilər və digər dağlı tayfaları ilə eyniləşdirirdi²²⁰.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə qonşu dövlətlərin və xanların yürüşləri, xanlar arasındakı ara müharibələri və təbii fəlakətlər Şəki şəhərinin əhali sayına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və təbii ki əhalisinin sayı azalırdı. Məsələn, 1772-ci ildə dağ çayı olan Kiş güclü yağışlar nəticəsində öz məcrasından çıxıb Şəki şəhərini büsbütün dağıtmışdı. Şəkililər seldən qorunmaq üçün dağ yamacındakı Nuxa kəndinə toplaşmışdılar. Yeni şəhər məhz burada yarandı və şəhərin adı 1968-ci ilə qədər rəsmən Nuxa adlandırıldı²²¹. Bu səbəbdən də Şəki şəhərinin adı 1772-ci il hadisələrindən sonrakı dövrdə Nuxa kimi verilmişdir. Nuxanın adı əvvəlki əsrlərdə kənd kimi çəkilir²²².

C.Zeynaloğlu Nuxa barəsində yazırdı: “Əski Nuxa şəhəri böyük bir qala divarı ilə əhatə olunmuşdu. İçində vaxtilə tikilmiş gözəl bir saray və kiçik bir came zəmanəmizə qədər yaxşıca hifz edilmişdir. Saray Şəki xanlarından Məhəmməd Həsən xan tərəfindən hicri 1107-ci ildə İran (yəqin Şərq üslubunu nəzərdə tutur – İ.M.) memarlığı tərzində tikilmişdi. Came rus istilasından sonra kilsəyə çevrilmişdi”²²³.

Bir qaynaqda Nuxa qalasının təsviri belə verilir: “Nuxa şəhərindəki qala kifayət qədər genişdir, onun divarları Asiya zövqü və üslubunda kərpicdən tikilmişdir. Qala xanların əsas iqamətgahı idi. Qala və şəhər az yuxarıda dəre əmələ gətirən dağların ətəyində yerləşirdi”²²⁴.

Yuxarıda Şəki ərazisinin tərəkmə və yaxud türkmən tatarlarına aid edildiyini nəzərə alsaq Şəki şəhərinin əhalisinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu qənaətinə gəlmək olar.

²²⁰ Bronevskiy S.B., a.g.ə., s. 257; Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək. Bakı: “Turxan” NPB, 2020, s. 221.

²²¹ Azərbaycan folklor antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II cild. Toplayanı və tərtib edəni Hikmət Əbdülhəlimov. Bakı, 2002, s. 157.

²²² Kiş, Nuxa və Şəkərənd kəndlərinin tiyul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın hökmü // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.S. Əliyarov və Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı, 1989, s. 206.

²²³ Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, s. 85-86.

²²⁴ Кавказский сборник, т. XXII. Тифлис, 1901, с. 45.

2.12. Quba xanlığı

Quba xanlığının əhalisinin sayı müxtəlif dövrlərdə onu idarə edən xanın qüdrətindən, apardığı müharibələrdən, qonşu dövlətlərin və xanlıqların Quba xanlığının ərazisinə hücumundan, Fətəli xanın apardığı birləşdirmə siyasətindən və xanların əhali siyasətindən asılı olaraq fərqli olmuşdur. Xanlıqda baş verən siyasi çəkişmələr, qonşu xanların və dövlətlərin hücumu zamanı əhalinin sayı azalmış və ya digər ərazilərə köç etmiş, əksinə xanlıqda vəziyyət sabit olduqda, ərazisi genişləndikdə əhalinin sayı çoxalmış, hətta digər ərazilərdən də buraya gələrək yerləşənlər olmuşdur. Rusiya imperiyasının Quba xanlığını işğalı prosesində müsəlman əhali sıxışdırılmış, buraya qismən də olsa xristian əhali yerləşdirilmişdi.

Xanlıqlar dövründə Quba xanlığının əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatlar əsasən burada olmuş rus məmurlarının hazırladıqları təsvir, raport və siyahılarda yer almışdır.

P.Q.Butkova görə XVIII əsrin ortalarında 100 kənddən ibarət olan Quba xanlığında 2600 həyət var idi²²⁵.

Bəzi hallarda ətraf xanlıqlardan döyüşkən tayfaların Quba xanlığına köçürülməsi xanlığın hərbi gücünün artmasına səbəb olurdu. 1757-ci ildə bir çox şahsevən tayfalarının Muğan düzündən, bəzi ailələrin isə Dərbənd və Şamaxı ətrafından xanlığa köçürülməsini misal göstərmək olar²²⁶.

S.İbişov 1757-1789-cu illərdə birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış torpaqlarla birlikdə Quba xanlığının ərazisinin 43180 kv/verst olduğunu, Lənkəran xanlığı istisna olmaqla əhalisinin sayının isə 250858 nəfər təşkil etdiyini yazır²²⁷.

1768-ci ildə Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirən Fətəli

²²⁵ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I, Санкт-Петербург, типография императорской академии наук, 1869, с.249; Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, изд. АН Азербайджана, 1965, с. 185.

²²⁶ Butkov P.Q., a.g.ə., s.249; Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-70 гг. XVIII века. Баку, изд. АН Азербайджана, 1958, с.201.

²²⁷ İbişov S. Quba xanlığının əhalisi. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2004, s. 50.

xanın Köhnə Şamaxını yeni iqamətgahına çevirmək və gələcəkdə burada özünə güclü dayaq yaratmaq məqsədilə, Dərbənd, Quba və Salyan əhalisindən 1000 evi köhnə Şamaxıya köçürdüyü məlumdur²²⁸.

Aleksandr Axverdovun hazırladığı “Dağıstanın təsvirinə görə, Quba xanı Fətəli xanın hakimiyyəti illərində Quba şəhəri və 400-ə qədər kiçik kənd xana məxsus idi və Dərbənddən Qubaya qədər xana məxsus torpaqlardan 15 mindən artıq silahlı qüvvə toplamaq mümkün idi. Aleksandr Axverdovun hazırladığı “Dağıstanın təsviri”nə görə, əvvəllər Şeyxəli xanın atası Fətəli xana məxsus Quba şəhəri və 400-dək kənd çox dağıldığından Şeyxəli xanın hakimiyyəti illərində (1791-1806) süvari və piyada olaraq yalnız 5 min silahlı qüvvə toplamaq olurdu²²⁹.

Qafqaz Qrenadyor alayının sekund mayoru F.Simonoviç 1796-cı ildə tərtib etdiyi “Cənubi Dağıstanın təsviri”ndə coğrafi ərazi olaraq Cənubi Dağıstana daxil olan mülklər və bu mülklərin hansı xana məxsus olması haqqında məlumat vermişdir. Bu məlumata görə Dərbənd və Quba mülkləri Quba xanına məxsus olmuşdur. Onun yazdığına görə, Quba xanının mülkiyyəti olan Dərbənd mülkü şimaldan Usminin mülkləri ilə, qərbdən Tabasaranla, cənubdan Qazıqumuqlu Xambutayın mülkü olan Kürin əyaləti, Quba mülkü ilə, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdi, Dərbənd və Ulus mahallarına bölünürdü. F.Simonoviç bu mülkdə yerləşən Dərbənd şəhərində Əli və Sünni təriqətinə məxsus 2090 evin, ermənilərə aid 90 evin olduğunu yazırdı (*bax: əlavə 9*). 6 kənddən ibarət olan Dərbənd mahalında 265 ev, 15 kənddən ibarət olan Ulus mahalında isə 780 ev vardı²³⁰.

F.Simonoviçin məlumatına görə, Cənubi Dağıstanın böyük his-

²²⁸ Abdullayev Q.B., a.g.ə, s. 16.

²²⁹ Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804 // РГАДА (Российский Государственный Архив Древних Актов). ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22; Мемедова İ. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre). // TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1 (1). Ankara, Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği, 2020, s. 16.

²³⁰ Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, М., 1958, с.141-144; Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 18 об.-19.

səsini əhatə edən Quba mülkü Quba xanının mülkiyyəti idi və Qafqaz sıra dağlarından Xəzər dənizinə kimi uzanırdı. Şimaldan Dərbənd mülkü və Kürin əyaləti, qərbdən Axtin mülkü və Qafqaz dağları, cənubdan Şamaxı və Bakı, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnirdi²³¹.

F.Simonoviçin yazdığına görə, 99 kənddən ibarət Quba mahalında 2200, 31 kənddən ibarət Müşkür mahalında 470, 67 kənddən ibarət Şabran mahalında 1190, 29 kənddən ibarət Rustov mahalında 675, 20 kənddən ibarət Sədan mahalında 340, 24 kənddən ibarət Barmaq mahalında 600, 18 kənddən ibarət Xınalıq və Buduq mahallarında 950 ev var idi²³².

“Quba əyalətində məskunlaşan xalqlara dair” adlı arxiv sənədinə görə, 1796-cı ildə Quba xanlığı 8 mahala ayrılmışdı. Samur, Qusar və Qudyalçay boyunca yerləşən kəndlərin sakinləri – qubalılar yerli əhali olub, türk adlanan dildə danışır, müsəlman və sünni məzhəbindən idilər. Müşkür, Barmaq və Sədan mahallarında yaşayan əhali isə şiə məzhəbinə aid idi və tat dilində danışdılar. Buduq və Xınalıq qəzaları da Quba xanlığına aid idi, əhalisi sünni təriqətindən olub ləzgi dilini yaxın bir dildə danışdı. Şabran mahalının əhalisi də türk dilində danışan şiə məzhəbindən olan müsəlmanlar idilər²³³. Bu məlumatı digər arxiv sənədi də təsdiq edir. 1796-cı il Rusiya imperiyasının Qacarlar dövlətinə etdiyi səfərdə iştirak edən P.Q.Butkova görə Quba xanlığının mərkəzi Quba şəhəri idi, bütün mahalları və şəhəri naib idarə edirdi. Quba xanlığının Quba, Rüstü, Müşkür, Şabran, Sədan, Bərmək, Xınalıq və Buduq adlı 8 mahalı vardı. Sonuncu iki mahalın dağda yerləşdiyini və Dağıstan adlandığını yazan Butkov, hər bir mahalın Quba naibinə təbə olan xüsusi bir bəy tərəfindən idarə edildiyini, Quba mülklərinə aid kəndlərin sayının 245, buradakı həyətlərin sayının isə 6364-dək olduğunu, Quba xanlığının əhalisinin 23147 nəfərə çatdığını bildirirdi. Butkov, Quba xanlığının əhalisinin türk adlanan dildə danışan və Məhəmməd şəriətinin Ömər təriqətinə

²³¹ Simonoviç F.F., a.g.ə., s. 138-156.

²³² Simonoviç F.F. a.g.ə., s. 144-149; Simonoviç, a.g.ə. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. I, л. 19 об. - 24.

²³³ О народах населяющих Кубинскую провинцию. 1796 г. // АВПРИ, ф. 77, оп. 7, д. 159, лл. 35-35 об.

məxsus yerli xalqdan və sonradan burada məskunlaşan 7 digər mahalın əhalisindən ibarət olduğunu, Müskür, Bərmək və Sədin mahallarının sakinlərinin isə tat adlanan dildə danışdıqlarını və Əli təriqətinə məxsus olduqlarını yazırdı. Butkov, Buduq və Xınalıq mahallarının sünni olub ləzgi dilinə yaxın bir dildə danışdıqlarını, Şabran mahalına Muğan düzündən Quba xanı Fətəli xan və onun atası Hüseynəli xanın hakimiyyəti zamanı gələrək məskunlaşan əhalinin şiə olduqlarını və qubalılar kimi onların da türk adlanan dildə danışdıqlarını qeyd edir. 180 həyətdən ibarət olan ermənilər əsasən Müskür mahalında, 200 həyətdən ibarət yəhudilər isə Külqat kəndində yaşayırdılar. Butkov Dərbənd şəhərinin 15 kəndində və burada Dərbənd əhalisi ilə birlikdə 10 minə qədər kişi cinsindən olan əhalinin yaşadığını yazırdı²³⁴.

Arxiv sənədinə görə, 1796-cı ildə Quba xanlığında cəmi 1 şəhər və 245 kənd olmaqla cəmi 6364 ev var idi. Mahalı idarə edənlər Quba naibinə təbə idilər²³⁵.

Rusiya İmperiyası Xarici Siyasət arxivinin sənədinə görə, Quba xanlığının Rustov (Rüstü) mahalının Kılvar, Müşkür mahalının Birinci və İkinci Baraxum, Qaraçalı, Böyük və Balaca Xaçmaz, Qaraqurtlu kəndlərində ermənilər yaşayırdı. 22 evi olan Kılvar kəndində 2 keşiş, 1 kilsə, 15 həyətdən ibarət olan Birinci Baraxum kəndində 1 kilsə və 1 keşiş, Qaraçalıda 1 kilsə, 4 keşiş, Qaraqurtluda 1 kilsə vardı. Quba xanlığının bir neçə kəndində yaşayan azsaylı ermənilərin bir qismi qriqoryan irəndilli tatlar, bir qismi xeyli dərəcədə erməniləşmiş albanlar, bir qismi də gəlmə ermənilər idi. Qudyalçayın əks sahilində yaşayan Külqat qəsəbəsində də yəhudiləri yaşayırdılar. Onların 4 rəvvini və 4 sinaqoqu var idi²³⁶.

²³⁴ Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем, 1796 г., Санкт-Петербург, филиал архива Российской Академии Наук, ф. 99, оп. 2, л. 10-108; Бутков П.Г. Выдержки из проекта...1796 г. // ИГЭД, с. 204-205; Mustafazadə T. Quba xanlığı, Bakı, Elm, 2005, s. 367-368.

²³⁵ О внутреннем устройении Кубинской провинции // АВПРИ, СРП, ф. 77. Оп. 7, д. 159, л. 36-47.

²³⁶ АВПРИ, ф. 77, оп. 7, д. 159, лл. 35 об.; Mustafazadə T.T., a.g.ə., s. 19.

1796-cı ilə aid arxiv sənədinə görə, Dərbənd xanının (Quba xanı nəzərdə tutulur – İ.M.) mülkü sayılan Salyanda sultan Qubad otururdu və burada iranlılar (Azərbaycan türklərinin – İ.M.) 220-dək evdən ibarət idilər. Salyanın 26 kəndində 1100-ə qədər ev vardı²³⁷.

Quba şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. XVIII əsrin 70-ci illərində Quba şəhərinin əhalisinin sayı 7 min nəfər, şəhərdəki evlərin miqdarı isə 2 min təşkil edirdi²³⁸. Nəzərə alsaq ki, 1796-cı ildə Quba xanlığının mərkəzi və xanın iqamətgahının yerləşdiyi Quba şəhərində evlərin sayı 600-ə yaxın (Rusiya Dövlət Hərb Tarixi Arxivinin sənədində 400-ə yaxın yazılır – İ.M.) idi²³⁹. Aşağıda müxtəlif mənbə və arxiv sənədləri əsasında tərtib edilmiş cədvəldə Quba xanlığı və ona daxil olan şəhər və kəndlər üzrə olan məlumatlar əsasında əhalinin etnik tərkibi haqqında təsəvvür yaratmağa çalışılmışdır:

Cədvəl 13

XVIII əsrdə Quba xanlığının etnik tərkibi

Quba xanlığı	Kənd	Türk, tat, buduq və xınalıqlara məxsus həyətlərin (ev) sayı	Ermənilərə məxsus həyətlərin (ev) sayı	Yəhudilərə məxsus həyətlərin (ev) sayı	Quba xanlığı üzrə həyətlərin (ev) sayı	Nəfər
P.Butkova görə XVIII əsrin ortalarında						
Quba xanlığı	100	—	—	—	2600	13000 ²⁴⁰
F.Simonoviçə görə XVIII əsrin 70-ci illərində						
Quba şəhəri	—	—	—	—	2000 ev	7000

²³⁷ РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 18474, ч. I, лл. 42-42 об.

²³⁸ АВПРИ, ф. 77 (Сношение России с Персией), оп. 7, д. 158, л. 11.

²³⁹ Simonoviç F.F. a.g.ə., s. 144-149; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. I, л. 19 об.- 24.

²⁴⁰ Xanlıq əhalisinin sayı hər evdə minimum 5 nəfər hesabı ilə həyətlərin sayına vurmaqla hesablanmışdır.

F.Simonoviçə görə 1796-cı ildə						
Quba şəhəri	—	—	—	—	600 ²⁴¹	3000²⁴²
Quba mahalı	99	—	—	—	2200 ev	11000
Müşkürlər mahalı	31	—	—	—	470 ev	2350
Şabran mahalı	67	—	—	—	1190 ev	5950
Rüstü mahalı	29	—	—	—	675 ev	3375
Sədan mahalı	20	—	—	—	340 ev	1700
Bərmək mahalı	24	—	—	—	600 ev	3000
Xınalıq və Buduq mahalları	18	—	—	—	950 ev	4750
Mahallar üzrə cəmi	288	—	—	—	6425	32125
Salyan ²⁴³	—	220 ²⁴⁴ ev	—	—	220 ev	1100
Salyanın kəndləri	26	1100 ²⁴⁵	—	—	1100 ev	5500
Salyan üzrə	1 şəhər + 26 kənd	1320			1320	6600
P.Butkova görə 1796-cı ildə						
Dərbənd şəhəri	—	2096 ev ²⁴⁶	93 ev	—	2189 ev	—
%	—	95,8%	4,2	—	100	—
Dərbəndə məxsus kəndlər	15 ²⁴⁷	—	—	—	—	—
Dərbəndə məxsus kəndlərlə birlikdə	—	—	—	—	—	10000
Quba şəhəri ilə	1	5984²⁴⁸	180	200	6364	23.147

²⁴¹ Arxiv sənədinə görə 400 [РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474, ч.I, л.19 об.-24].

²⁴² F. Simonoviçə görə verdiyimiz rəqəmlər evlərin sayını 5 vurmaqla hesablanmışdır.

²⁴³ Arxiv sənədində 1796-cı ildə Salyanın Quba xanlığına tabe olduğu bildirilir.

²⁴⁴ Hamısı türklərə məxsus idi.

²⁴⁵ Türklərə məxsus idi.

²⁴⁶ Əhalisini türklər təşkil edirdi.

²⁴⁷ Hamısı türklərdən, yəni Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

²⁴⁸ Dərbəndə məxsus kəndlərdə ermənilər yaşamadığı üçün onların hamısının türklərdən ibarət olduğu qənaətinə gəlmək olar.

²⁴⁹ Azərbaycan türkləri, tat, buduq və xınalıqlara məxsus həyətlərin sayı Quba

birlikdə Quba xanlığının kəndləri	şəhər + 245 kənd					
%	–	94,03	2,83	3,14	100	–

Mənbə: О внутреннем устройении Кубинской провинции//АВПРИ, СРП, ф. 77, оп.7, д.159, л.36-47; Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем, 1796 г., Санкт-Петербург, филиал архива Российской Академии Наук, ф.99, оп.2, л.10-108; Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем, 1796 г. // ИГЭД, с. 204-205; Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, с. 144-149; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 19 об.- 24; Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I, Санкт-Петербург, 1869, с.249; Mustafazadə T. Quba xanlığı, Bakı, Elm, 2005, s. 367-368; İbişov S. A.g.ə, s. 97.

Cədvəl 13-dən göründüyü kimi, 1796-cı ildə Quba şəhəri ilə birlikdə Quba xanlığında Azərbaycan türkləri, tat, buduq və xınalıqlara məxsus həyətlər 94,03%, ermənilərə məxsus həyətlər 2,83%, yəhudilərə məxsus həyətlər isə 3,14% təşkil edirdi.

Yuxarıda müxtəlif mənbələr üzrə verdiyimiz məlumatlar Quba xanlığının Samur, Qusar və Qudyal çayları boyunda yerləşən kəndlərinin, Şabran mahalının əhalisinin türk, Müşkür, Bərmək, Sədan mahallarının əhalisinin əsasən tat, Rustov (Rüstü) mahalının Kılvar, Müşkür mahalının Birinci və İkinci Baraxum, Qaraçalı, Böyük və Balaca Xaçmaz, Qaraqurtlu kəndlərinin əhalisinin erməni, Müşkür mahalının Külqat kəndinin əhalisinin isə yəhudi olduğunu deməyə əsas verir.

Beləliklə, mənbələrin məlumatı Quba xanlığının əhalisinin etnik tərkibinin müxtəlif olduğunu göstərir. Quba xanlığının əhalisinin böyük əksəriyyətini buranın köklü sakinləri olan Azərbaycan türkləri

xanlığında 1796-cı ildə Butkov tərəfindən qeydə alınan cəmi 6364 həyətdən erməni və yəhudilərə məxsus həyətlərin sayını çıxmaqla tərəfimizdən hesablanmışdır.

təşkil etmiş, eyni zamanda burada tat, buduq, xınalıq, yəhudi və ermənilər də yaşamışlar. Nəzərə alsaq ki, Quba xanlığının yalnız bir neçə kəndində qeydə alınan azsaylı ermənilər qriqoriyan irandilli tatlardan, xeyli dərəcədə erməniləşmiş albanlar və gəlmə ermənilərdən ibarət olmuşdur, o zaman ermənilərin Quba xanlığında cüzi olduğu qənaətinə gəlinir.

2.13. Bakı xanlığı

Bakı xanlığı şimaldan, şərqdən və cənubdan Xəzər dənizi, şimal-qərbdən Quba xanlığı, cənub-qərbdən Şamaxı xanlığı ilə əhatə olunmuşdu. Azərbaycanın Xəzəryanı xanlıqlarından olan Bakı xanlığında 1796-cı ildə Bakı şəhəri də daxil olmaqla 1820 ev qeydə alınmışdı.²⁴⁹

Bakı xanlığında əhalinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi, burada tatlər da yaşayırdı, onlar Sasani imperiyası dövründə İrandan şimal sərhədlərini qorumaq məqsədilə köçürülmüşdülər. Eyni zamanda xanlıqda az sayda erməni və yəhudi də vardı²⁵⁰.

Arxiv sənədinə görə, 1796-cı ildə “Bakı şəhərində 580 evədək iranlı (Azərbaycan türkü – İ.M.), 40 evə yaxın erməni vardı, Maştağa adlanan yerdə iranlılar 350 evədək, 34 kənddə isə 850 evədək təşkil edirdilər”²⁵¹.

Digər arxiv sənədinə görə, Bakı qalası və əyaləti üzrə xəzinə mülklərində yaşayan vergi mükəlləfiyyətli əhali bu şəkildə olmuşdur: Bakı qalası və Bayır şəhərdə 1892 nəfər, Hökməli kəndində 145, Masazır kəndində 73, Corat kəndində 88, Goradil kəndində 25, Kürdəxanı kəndində 86, Pirşağı kəndində 98, Buzovna kəndində 263, Şağan kəndində 51, Mərdəkan kəndində 94, Zığ kəndində 71, Əmircan kəndində 216, Romanı kəndində 80, Balaxanı kəndində 286, Küləy Mahmud kəndində 71, Hacı Zurab bəyə məxsus 5 kənddə – Güzdək-də 70, Qobuda 135, Xırdalanda 92, Hacı Həsəndə 84, Biləcəridə 112, Məhəmməd bəyə məxsus Saray kəndində 183, Hacı Nurməhəmməd bəyə məxsus Novxanı kəndində 202, Əsgərəli bəyə məxsus Fatmayı

²⁴⁹ ARDTA, ф.24, оп. 1, 1810-1813, д.21, 109-116.

²⁵⁰ Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыоглу, 1999, с. 20.

²⁵¹ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 42; Memmedova İ. 18. - 19.

Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı., s. 147.

kəndində 177, Qasım bəyə məxsus Binəqədi kəndində 138, Manaf bəyə məxsus 2 kənddə – Digahda 91, Məhəmmədidə 68, Kəlbəli bəyə məxsus Maştağa kəndində 582, Hümbət bəyə məxsus Bilgəh kəndində 93, Kərim bəyə məxsus Nardaran kəndində 139, Həşim bəyə məxsus iki kənddə – Zirədə 94, Suraxanıda 90, Məmməd Şəfi bəy tərəfindən idarə edilən Qala kəndində 332, Allahverdi bəyə məxsus Türkan kəndində 32, Məhəmmədqulu bəyə məxsus Bülbül kəndində 33, Qasım bəyə məxsus Hövsan kəndində 64, Aşur bəyə məxsus iki kənddə – Zabratda 38, Sabunçuda 50, Məmmədyar bəy tərəfindən idarə edilən Keşlə kəndində 56 nəfər vergi mükəlləfiyyətli əhali vardı. Deməli, Bakı qalası və Bayır şəhərdə 1892 nəfər və Bakı əyalətinin 37 kəndində 4602 nəfər olmaqla cəmi 6494 nəfər vergi-ödəyici yaşayırdı²⁵².

Bakı şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. Aleksandr Axverdovun yazdığına görə, Bakı şəhərinin Quba ilə sərhədini Suqayıtdı (indiki Sumqayıt – İ.M.) çayı təşkil edirdi. Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Bakı şəhəri 3 tərəfdən üçqat qala divarları ilə, dəniz tərəfdən isə bir qat divarlar ilə əhatələnmişdi. Bakı şəhərinin hakimi Hüseynqulu xan idi və burada 500-dən çox həyət vardı. Şəhərin əhalisi 1500-dək silahlı qüvvə təşkil edə bilirdi və şəhərin ətrafında yerləşən 25-dək kiçik kəndlərdən ən çox 2 min silahlı qüvvə toplamaq mümkündür²⁵³.

XVIII əsrin 80-ci illərində Bakı şəhərində cəmi bir neçə xristian (erməni – İ.M.) tacir yaşayırdı²⁵⁴.

Arxiv sənədinə görə, 1796-cı ildə “Bakı şəhərində 580 evədek iranlı (Azərbaycan türkü – İ.M.), 40 evə yaxın erməni vardır”²⁵⁵. Aşağıda arxiv sənədi əsasında tərtib edilmiş cədvəldə Bakı xanlığı və

²⁵² Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской // РГВИА, ф.846, оп.16, д. 18479, л.5-6 об.

²⁵³ Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804// РГАДА, ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22; Memmedova İ. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre), s. 16.

²⁵⁴ Burnaşev, a.g.ə., s. 11.

²⁵⁵ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 42.

ona daxil olan şəhər kəndlər üzrə olan məlumatlar əsasında xanlıq əhalisinin etnik tərkibi verilmişdir.

Cədvəl 14

1796-cı ildə Bakı xanlığının etnik tərkibi

Bakı xanlığı	Türk (ev)	%	Erməni (ev)	%	Cəmi (ev)	Cəmi (nəfər)
Bakı şəhəri	580		40		620	–
Maştağa	350	100	–	–	350	–
Bakı xanlığının 34 kəndində	850	100	–	–	850	–
Bakı xanlığında cəmi	1780	97,8	40	2,2	1.820	5.460

Mənbə: РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.I-II.

Cədvəl 14-dən Bakı xanlığında türklərin 97,8%, ermənilərin isə cəmi 2,2% təşkil etdiyi məlum olur. Bu da Bakı xanlığında Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyinin göstəricisidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Bakı xanlığının yerli əhalisi olmayıb bura sonradan yerləşdirilmişdilər. I Pyotrun erməniləri Xəzər sahili vilayətlərə, xüsusilə də Dərbənd, Bakı, Gilan və Mazandarana cəlb etmək və yerləşdirmək haqqındakı fərmanından sonra ermənilər bu ərazilərə köçüb yaşamağa başlamışdılar.

2.14. Dərbənd xanlığı

Dərbənd xanlığının ərazisi şimaldan Usminin torpaqları, qərbdə Tabasaranla, cənub-qərbdə qazıqumuxlu Xanbutayın (II Surxay xanın) mülkləri ilə həmsərhəd idi. XVIII əsrin 70-ci illərində Dərbənddə 4 min ev var idi. Dərbənddəki evlərin 100-ü ermənilərə, qalanları isə müsəlmanlara məxsus idi. 1792-ci ildə Dərbənd şəhərində 2200 ev²⁵⁶ vardı.

²⁵⁶ Обзорение Российских владений за Кавказом в стат., этнограф. топограф., и финан. отношениях (ОРВЗ) ч. IV, Санкт-Петербург, типография Департамента Внешней Торговли, 1836, с. 165.

P.Q.Butkov 1796-ci ildə Dərbənd şəhərində 2096 evin müsəlmanlara (türklərə – İ.M.), 93 evin xristianlara (ermənilərə – İ.M.) məxsus olmaqla cəmi 2189 evin²⁵⁷ olduğunu yazırdı. A.Serebrova görə isə Dərbənd şəhərində 2180 həyət qeydə alınmışdı.²⁵⁸ Dərbənd şəhərində 2180 evin olduğunu F.Simonoviç də təsdiqləyir. F.Simonoviç Dərbənd mülkündə yerləşən Dərbənd şəhərində Əli və Sünnü təriqətinə məxsus 2090 evin, xristianlara aid 90 evin olduğunu yazırdı²⁵⁹.

Cədvəl 15

Dərbənd şəhərinə aid evlər və etnik mənsubiyyəti

Dərbənd şəhərinə məxsus evlər və etnik mənsubiyyəti			
İl	Müsəlmanlara (türklərə) məxsus	Xristianlara (erməni) məxsus	Evlərin sayı
XVIII əsrin 70-ci illəri	3900	100	4000
%	97,5	2,5	100
1792-ci il	—	—	2200
1796-cı il Butkova görə	2096	93	2189
%	95,8	4,2	100
1796-cı il A.Serebrova görə	—	—	2180
1796-cı il Simonoviçə görə	2090	90	2180
%	95,9	4,1	100

²⁵⁷ Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 202.

²⁵⁸ Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 176.

²⁵⁹ Simonoviç F.F. a.g.ə., s.141-144; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 18 об.- 19; Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч. II, л. 18 об.

Mənbə: Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч. II, лл. 18 об., 34-35, 44; Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 18 об.-19; Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с.141-144, 150; Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 176; Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 202; ОРБЗ, ч. IV, Санкт-Петербург, 1836, с. 165.

Cədvəl 15-dən Dərbənd şəhərində XVIII əsrin 70-ci illərində 97,5% təşkil edən türklərin 1796-cı ildə 95,8%-ə düşdüyünü, ermənilərin isə 2,5 %-dən 4,2% artdığını görmək olur.

Nəzərə alsaq ki, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahların məlumatı Dərbənd şəhərində nəinki ermənilərin, hətta xristianların belə yaşamadıklarını²⁶⁰ sübut edir, onda ermənilərin Dərbəndə XVIII əsrdə köçürüldüklərini demək olar.

Ermənilərin Dərbəndə köçmə olduğunu 1831-ci ildə ruslar tərəfindən aparılan Dərbənd şəhərinin kameral təsvirində Dərbənd şəhərində Quba xanları tərəfindən nəsilələrinə bəy titulu verilmiş ailələrin arasında buraya Qızlar şəhərindən köçən Varlam Martinoviç Gözəlovun atasının adının da çəkilməsi sübut edir. Bu kameral təsvirə görə bəy titulunu təsdiq edən sənədi olanların içərisində Məşədi Əlibəy Əlibəy oğlunun babasına bu titulu Quba xanı Hüseynəli xan, Məhəmməd Rzabəy Məhəmməd Eminbəy oğlunun babasına, Cilikənd kəndinin bəyi Əli Nağıbəy Həsənbəy oğlunun babasına, Cəfər bəy Xoca Məhəmməd oğlunun babasına, Sultan bəy Zeynalabdin oğlunun babasına, Ağarza bəy İmamverdi bəy oğlunun babasına, Ağarza bəy Məhəmməd Sadıq oğlunun babasına, 3 kəndin məxsus olduğu Əmiralı bəy Məhəmməd Qasım oğlunun babasına,

²⁶⁰ XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar Adam Oleari, Yan Streys Dərbənddə erməni və xristianların yaşamadığı yazırdı [Стрейс Я.Я. Три путешествия (перевод Э.Бородиной, редакция А.Морозова), ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1935; İbişov S. a.g.ə,s. 140-141].

daha 6 kəndin bəyinin babalarına Quba xanı Fətəli xan, Ağabəy Nağıbəy oğlunun atasına bəy adını Quba xanı Şeyxəli xan vermişdir. Həmçinin Qızlar şəhərindən Dərbəndə köçən Varlam Martinoviç Gözəlovun atasına bəy adının Fətəli xan və Əhməd xan tərəfindən verildiyi bəlli olur²⁶¹. Göründüyü kimi, Quba xanlığına Dərbənddən köçən bir nəfərə bəy titulu Fətəli xan və Əhməd xan vermişdir.

2.15. Gəncə xanlığı

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın qətlə yetirilməsindən sonra Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan biri də Gəncə xanlığı idi. Gəncə xanlığı qədim Gəncə şəhərinin ətrafındakı Murovdağ silsiləsindən Kür çayınadək olan ərazini əhatə edirdi²⁶².

XVIII əsrin ortalarında Gəncə şəhərinin əhalisi 18.500 nəfər idi. Əvvəlki əsrə görə Gəncə şəhəri əhalisinin azalması Nadir şah Əfşarın şəhəri tutduğu zaman əhalinin bir hissəsini Xorasana köçürməsi, eləcə də qonşu xanlıqların şəhərə yürüşləri ilə bağlı idi²⁶³.

Gəncə xanlığının etnik tərkibi ilə bağlı məlumatlar xanlıq dövründə əhalinin siyahıyaalınması aparılmadığı üçün demək olar ki, yox dərəcəsidir. 1787-ci ildə Cavad xanın elçisi məlik Misailin Gürcü çarının yanına göndərdiyi nümayəndələrinin məlumatından məlum olur ki, Gəncə xanlığında yaşayan 2500 erməni ailəsi gürcü çarı onlara torpaq verdiyi təqdirdə, onlar çar İrəklinin təbəəliyinə keçməyə hazır olublar. Digər məlumata görə isə Qazax və Borçalının əhalisi Gəncəyə köçmək istəsələr də rus qoşunları tərəfindən rədd edilmiş, lakin Əhməd ağanın başçılığı ilə 1500 ailə Qazaxdan, 3200

²⁶¹ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 201-211 об.; Мамедова И.М. «Камеральное описание города Дербента» как один из источников в изучении населения города // «Актуальные проблемы науки и техники». Сборник научных статей II международной научно-практической конференции 15 июня 2010 г. Часть I, г. Кизляр, РД, с. 96-102.

²⁶² Babazadə E. Gəncə xanlığının tarixindən, (rus dilindən tərcümə, 2-ci nəşr), Bakı, Şərq-Qərb, 2012, s. 29.

²⁶³ Memmedova İ., 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı., s. 148.

ailə isə Şəmşədildən Gəncəyə köçə bilmişdi²⁶⁴. Bu məlumatdan məlum olur ki, Gəncə xanlığının əhalisinin etnik tərkibi hərbi əməliyyatlar və digər siyasi səbəblərdən dəyişə bilirdi.

Ancaq əsrin əvvəlində 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə göstərilmiş Gəncə xanlığı ərazisinə düşən 346 yaşayış məskənindən qeydə alınan vergiödəyicilərinin 4376-nın müsəlman, 3074-nün qeyri-müsəlman olduğu, buraya daxil yaşayış olan kəndlərin 143-nün müsəlmanlara, 82-nin qeyri-müsəlmanlara aid, 5-nin isə qarışıq kənd olduğu nəzərə alındıqda, eləcə XIX əsrin əvvəlində Gəncə xanlığının işğalının ardından aparılmış 1804-cü il qısa kameral təsvirin də məlumatları müqayisə edildikdə (2517 ailədən 1268-i Azərbaycan türkü, 1249-u erməni), o zaman Gəncə xanlığının əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi qənaətinə gəlmək olar.

2.16. Şamaxı xanlığı

1768-ci ildə Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirən Fətəli xan Köhnə Şamaxını özünün yeni iqamətgahına çevirməyi planlaşdırırdı və gələcəkdə burada özünə güclü dayaq yaratmaq məqsədilə Dərbənd, Quba və Salyan əhalisindən 1000 evi köhnə Şamaxıya köçürmüşdü²⁶⁵.

Axverdov Şamaxı xanlığının Bakıdan 150 verst məsafədə yerləşdiyini və şəhərin Mustafa xan tərəfindən idarə edildiyini yazırdı. Onun yazdığına görə, istər Köhnə, istər də Yeni Şamaxı diqqətçəkici deyildi, xanlığın əhalisinin əksəriyyətini tərəkəmələr (elətlər) təşkil edirdi və bunların içində ən döyüşkən sayılan Xançobanı tayfası 500-ə qədər silahlı qüvvə verə bilirdi. Şamaxı xanı ehtiyac olduğunda 4 minə yaxın silahlı qüvvə toplaya bilirdi. Bütün tərəkəmələr və kənddə yaşayanlar əkinçilik və barama becərməklə məşğul idilər²⁶⁶.

“Dağıstan İranının şimal və cənub hissəsinin qısa tarixi təsviri”ndə Şamaxı xanlığının əhalisinin çoxunun Əli təriqətinə, lakin

²⁶⁴ Babazadə E., a.g.ə, s. 67-68.

²⁶⁵ Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного... с. 16.

²⁶⁶ Ахвердов А.И. Описание Дагестана. 1804 // РГАДА. ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22; Memmedova İ. A.g.m., s. 16.

burada tərəkmə həyat tərzini sürən Xançobanı elinin sünni məzhəbinə aid olduğu bildirilir. Bu təsvirə görə az sayda əhali digər əyalət ləhcələrindən fərqli Türkiyə dilində (türk dilində) danışır, bəziləri farsca bilsələr də, dilə dərinlikdən hakim deyildilər, əhalisi çox çalışqan, cəsur idi və döyüşçü ruhuna malikdir, savaşağa çox meyillidir²⁶⁷.

Məhəmməd Həsən xanın hakimiyyəti dövründə Şamaxı şəhərində 9 məhəllə və 1000 ev var idi²⁶⁸. Mustafa xanın hakimiyyəti dövründə isə Fətəli xan qalasında 10 min nəfərdən çox əhali yaşayırdı²⁶⁹.

S.Burnaşev XVIII əsrin 80-ci illərində Şamaxı xanlığında 2 min həyat xristianın yaşadığını yazırdı²⁷⁰. Fikrimizcə, Şamaxı xanlığında bu qədər xristian yaşaya bilməzdi. Çünki Serebrov Şamaxı xanlığında cəmi 230 xristian ailəsi qeydə almışdı. 1795-ci ildə Şamaxı şəhərində 4-5 min nəfər yaşayırdı²⁷¹.

“Şirvanın təsviri”ndə (*bax: əlavə 5*) 1796-cı ildə Şamaxı şəhərində iranlıların (rus qaynaqlarında bəzi hallarda Azərbaycan türkləri iranlılar şəklində yazıldığı üçün burada Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur – İ.M.) və az sayda ermənilərin yaşadığını yazırdı. 710-na yaxın ev iranlılara (Azərbaycan türklərinə – İ.M.), 70-ə yaxın ev isə ermənilərə məxsus idi. Şamaxı şəhərinin ətrafındakı aullarda yaşayan tərəkmələrin (elat) sayı 840 ailə təşkil edirdi. Şamaxı xanlığının 38 kəndində 2700 evə qədər Azərbaycan türkü, 6 erməni kəndində isə 230 evə yaxın erməni yaşayırdı²⁷².

²⁶⁷ Краткое историческое описание северной и южной части Дагестанской Персии // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18486, лл. 67, 71.

²⁶⁸ Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002, s. 33.

²⁶⁹ Mustafayev C., a.g.ə., s. 38; Bayramova N., a.g.ə., s. 55.

²⁷⁰ Burnaşev, a.g.ə., s. 10.

²⁷¹ Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура // АМЕА ТІ ЕА, f. 1, siy 2, iş 467, s. 22.

²⁷² РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 40.

“Şirvanın ²⁷³ təsviri” nə görə 1796-cı ildə xan və bəylərə məxsus şəhər və kəndlərdəki ailələrin etnik tərkibi							
Kimə məxsus olduğu	İranlılara ²⁷⁴			Ermənilərə		Cəmi	
	şəhər	kənd	tərəkmə	şəhər	kənd	ev	nəfər
	ev	ev	Ailə	ev	ev		
Şamaxı xanına	710	2700	840	70	230	4550	13650
Mustafa bəyə	23 ²⁷⁵	159	—	—	60	233	699
Avuzbaşına ²⁷⁶	125	400	—	—	180	705	2115
Məhəmməd bəy Rudbarlı və Səfi xan Muğanlıya ²⁷⁷		630 ²⁷⁸	470 ²⁷⁹	—	—	1100	3300

Mənbə: РГБИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.I-II.

Cədvəl 16-dan məlum olur ki, Şamaxı xanına məxsus həyətlərin sayı 4550, burada yaşayanların sayı isə 13650 nəfər olmuşdur. Şamaxı xanına aid 4550 evin 4250-si Azərbaycan türklərinə, 300-ü isə ermənilərə məxsus olmuşdur. Şamaxı xanına məxsus ailələrin 93,4%-nin iranlılardan, 6,6%-nin isə ermənilərdən ibarət olması burada Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etməsinin göstəricisidir.

Cədvəl 16-da yer alan Mustafa bəyin mülkü Şamaxı xanından asılı deyildi. Mustafa bəyin mülkünün mərkəzi Moçaqi kəndi idi və burada iranlılara (Azərbaycan türklərinə – İ.M.) məxsus 23 həyət qeydə alınmışdı. Azərbaycan türklərinə məxsus 12 kənddə 159-a yaxın ev,

²⁷³ “Şirvanın təsviri” termini ilə Şamaxı xanlığını deyil, coğrafi ərazi olaraq Şirvan nəzərdə tutulur.

²⁷⁴ Azərbaycan türklərinə

²⁷⁵ Mustafa bəyin mülkünün mərkəzi Moçaqi kəndində

²⁷⁶ Bu adı Hovuzbaşı şəklində yozmaq olar.

²⁷⁷ Cavad mülkü adlanırdı.

²⁷⁸ Məhəmməd bəyə Rudbarlıya məxsus idi.

²⁷⁹ Səfi xan Muğanlıya məxsus idi.

ermənilərə məxsus 3 kənddə isə 60-a yaxın ev var idi²⁸⁰.

Cədvəl 16-dan göründüyü kimi, Avuz Başında 525 ev Azərbaycan türklərinə, 180 ev isə ermənilərə məxsus olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avuz Başı Şamaxı xanlarının himayəsində idi²⁸¹.

Cədvəl 16-dan göründüyü kimi, iki mahaldan ibarət Cavad mülkünü idarə edən Səfi xan Muğanlı və Məhəmməd xan Rüdbarlıya məxsus kənd və tərəkəmə elində ermənilər qeydə alınmamışdı.

2.17. Lənkəran xanlığı

Lənkəran xanlığı şərq tərəfdən Xəzər dənizi, cənubdan Rəşt mahalına bitişik Denyaçal adlanan mahalla, Ərdəbil səmtindən isə Ərdəbil torpağını Lənkəran xanlığının mahallarından biri olan Vilgic mahalından ayıran Qarasu çayı ilə hədudlanırdı. Qərbdən Zuvand, Driğ, Ucarlı mahallarının sonu Qaracadağ və Ərşəqin kənarlarına bitişirdi²⁸². Şimal sərhədi Bolqarçaydan bir az yuxarı, Muğan düzünün bir hissəsi ilə, şərqdə Ağqoşa çayı, Qızılağac körfəzi və yenidən Xəzər dənizi ilə əhatələnirdi²⁸³.

XVIII əsrdə Lənkəran xanlığında yaşayan əhalinin etnik sayı haqqında dəqiq məlumat olmasa da burada ancaq müsəlman türk və

²⁸⁰ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. I, л. 40; Memmedova İ. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre) // TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1 (1). Ankara, Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği, 2020, s. 14.

²⁸¹ Географическое описание Ширванской провинции. Владение Шамахи, Аузе Баши, Баки, Сальян, Рудбары и Джевата. Учинено Черноморским гранодерского батальона майором Аверьяном Серебровым по знаемости его тех мест и языков обитающих там жителей во время снятия земли той на карту обер квартирмейстером Иваном Дренякиным, при помощи его же Серебрякова в 1796 году, под распоряжением обер квартирмейстера подполковника и ковалера Лена // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. II, л. 63.

²⁸² Səid Əli Kazımbəyoğlu. Cəvahirnamei-Lənkəran (tərcümə Rauf Şeyxzamanlıdır). Bakı, Örnək, 2000, s. 9.

²⁸³ Легкобытов В., Талышинское ханство // ОРВЗ, ч. III. Санкт-Петербург, 1836, s. 175.

talışlar haqqında danışmaq olar. Çünki, bu dövrdə xanlığın ərazisində xristian əhali, eləcə də erməni yaşamırdı. Lənkəran xanlığının ərazisində ermənilər yalnız Rusiya işğalından sonra yerləşmişdi.

S.D.Burnaşev Qara xanın hakimiyyəti dövründə (1747-1786) Lənkəran xanlığında 4000-dək həyət qeydə alındığını bildirir²⁸⁴, lakin bu həyətlərin etnik tərkibi haqqında məlumat vermir.

Lənkəran şəhəri əhalisinin etnik tərkibi. Lənkəran şəhəri dağ çayı olan Lənkərançayın sol sahilində, 38° şimal enliyində və 48° 51'şərq uzunluğunda, çayın Xəzər dənizinə tökülən və türkcə “Xəzər dayazı” adlanan hissəsində yerləşirdi²⁸⁵.

1796-cı ildə Lənkəran şəhərində olmuş Zeynalabdin Şirvani isə burada 700 ev qeydə almışdı²⁸⁶. İ.Berezin üç yarım verstdən ibarət olan Lənkəran şəhərinin ətrafındakı ərazidə 3000-dək əhalinin yaşadığını yazırdı²⁸⁷. Göründüyü kimi mənbələr burada olan əhalinin sayı haqqında məlumat versə də, şəhərin etnik tərkibi haqqında məlumat yoxdur.

Beləliklə, ikinci fəslin yekunu olaraq XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqlarının yaranmasından əsrin sonuna qədər olan dövrdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair mənbələrin verdiyi məlumatlar Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

²⁸⁴ Burnaşev, a.g.ə., s. 11.

²⁸⁵ Байрамалибеков Теймурбей. Ленкоран в прошлом // Научный Архив Института Рукописей НАН АР, шифр Д-698/28591, л.1; Байрамалибеков Теймурбей, Талышинский край в прошлом и настоящем времени // Научный Архив Института Рукописей НАН АР, шифр Д-685/28392, л.1.

²⁸⁶ Hacı Zeynalabdin Şirvani, Bustan-üs-səyahə, Tehran, 1315, s. 524.

²⁸⁷ Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью (с картинами, планами и видами замечательных мест), изд. II пополненное, ч. III. Казань, 1850, с. 114.

III FƏSİL

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

3.1. Ərdəbil vilayəti

1828-ci ildə aparılan Ərdəbil mütlklərinin hərbi-statistik təsvirinə görə, Ərdəbil mütlkləri şimaldan Səmiyan körpüsü vasitəsilə Ərşaq mahalı, Docağ çayı vasitəsilə isə Yuxarı Meşkinlə əhatələnirdi. Qarasu çayı onu şimal-şərqdən Vilgic mahalından, şərqdən isə Bağırdağ silsilə dağları Ərdəbil mütlklərini Lənkəran xanlığından ayırırdı. Cənubdan Ərdəbili Xalxal mahalından Qızılyoxuş dağı, Gərmərud mahalından Tütünsüz dağı, qərbdən isə Sərab mahalından Savalan dağı və Sayıngədik ayırırdı. Ərdəbil mütlklərinin təxmini sahəsi 2626 kvadrat/verstə bərabər idi. Mənbə Ərdəbil mütlklərinin mahallara ayrılmadığını bildirirdi²⁸⁸.

1828-ci ildə tərtib olunmuş “Ərdəbil mütlklərinin hərbi-statistik təsviri”nə görə, Ərdəbil vilayətində 208 kənd vardı. Bu kəndlərin 55-nin əhalisi qədim ərdəbillilərdən, digər kəndlər isə şahsevən və başqalarından ibarət idi. Ərdəbil vilayətində əhali siyahıya alınmadığı üçün statistik təsviri aparan polkovnik Eneqolm burada əhalinin sayını dəqiq göstərmir, həmçinin xəritədə olmayan bir çox kəndlərin adlarının təsvirdə qeyd olunmadığını bildirirdi. Bu səbəbdən də Ərdəbilə daxil olan kəndlərin sayı göstərildiyindən daha çox olmuşdur. Statistik təsviri tərtib edən polkovnik Eneqolm, təxmini olaraq hər ailədən üç kişinin yaşadığını hesablayaraq, ümumilikdə burada 10560 nəfərin yaşaması qənaətinə gəlir²⁸⁹. Müsəlman ailələrin çox-

²⁸⁸ Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года // РГВИА, Военно-ученый архив (ВУА), ф.446, оп. 1, д. 174, л. 1-1 об.; Məmmədova İ. Ərdəbil xanlığının əhalisi // Tarix və Gerçəklik. Bakı, 2008, № 2 (4), s. 51.

²⁸⁹ Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года // РГВИА (ВУА), ф.446, оп. 1, д. 174, в. 10; Məmmədova İ. Ərdəbil xanlığının mahalları və əhalisinin məşğuliyyəti // AMEA-nın xəbərləri

uşaqlı olmasını nəzərə alsaq, bu rəqəmin daha çox ola bilməsi qənaətinə gəlmək olar.

1828-ci ilə aid olan digər rus arxiv sənədində Ərdəbil əyalətinin əhalisinin iki hissəyə: əkinçilər və maldarlara ayrıldığı bildirilir. Birincilər – yəni kəndlərdə yaşayan və əkinçiliklə məşğul olanlar 2000 ev, ikincilər – maldarlar və ya şahsevənlər isə 1000 ailəyədək idilər. Mənbənin verdiyi məlumata görə, əvvəllər Ərdəbil vilayətini Fərəcullah xan idarə edirdi. Sadəcə elat əhali deyil, həm də vilayətə daxil olan kəndlərin əhalisi də Fərəcullah xana məxsus idi. Lakin bu vəziyyət uzun sürməmiş, Ərdəbil vilayətinə daxil olan kəndlərin idarəsi şahzadə Abbas Mirzəyə tapşırılmış, elat əhalinin idarəsi isə Fərəcullah xanda qalmışdı. Fərəcullah xan müharibə vaxtı şahsevən süvarilərinə başçılığını qardaşı oğlu Məhəmməd xana tapşırırdı. Ərdəbil vilayətinin, xan da daxil olmaqla, əkinçiliklə məşğul olan əhalisi və şəhər sakinləri özlərini Şeyx Səfinin nəslindən hesab etdiklərinə görə bütün şəxsi mükəlləfiyyətdən azad idilər. Onların içərisindən nizami orduya və qeyri-nizami dəstələrə adam yığılmırdı. Lazım gələndə Ərdəbil şahsevənləri 600 nəfərədək yaxşı silahlanmış süvari dəstəsi çıxara bilirdilər²⁹⁰. Eyni ildə Ərdəbil vilayətinin təsvirini verən baş ştatın polkovniki Eneqolmun məlumatında Ərdəbil mülklərinin adətən Abbas Mirzənin oğlanlarından biri tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara və ağılına görə idarə edildiyi bildirilirdi. Ərdəbildə ruhanilər və hacıların bütün işlərə təsiri güclü idi və demək olar ki, bütün məsələlərin həllində iştirak edirdilər.²⁹¹ Burada olan məlumatların 1875-ci ildə Oqranoviçin verdiyi rəqəmlərlə müqayisəsi 1828-ci ildə Ərdəbil vilayətində mövcud olan 208 kəndin, iki kənd çoxalaraq 1875-ci ildə isə 210-na (6843 ev)²⁹² çatdığını göstərir.

(Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), № 12, Bakı, 2009, s. 19-20.

²⁹⁰ Записки о народах и способах провинции Ардебильской. Составлено 1828 году во время прибывания в сей провинции Российского отряда // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп.1, д. 172, л. 1 об. – 3.

²⁹¹ Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года..., в. 10.

²⁹² Огранович И. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, с. 171-178.

Ərdəbil şəhərinin etnik tərkibi. Ərdəbil xanlığının paytaxtı dəniz səviyyəsindən 1570 m hündürlükdə, Balıqlıçayın sol sahilində, Savalan dağının qərbində və Ərdəbil düzənliyinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Ərdəbil şəhəri idi²⁹³. Şəhərin uzunluğu 4, eni isə 11/2 verst idi²⁹⁴.

XIX əsrin əvvəllərində Ərdəbil şəhərinin əhalisinin sayı Rusiya-Qacar müharibələrinin və zəlzələlərin nəticəsində azalır. 1813-cü ildə şəhər əhalisinin sayı 4000-ə çatmış, 1828-ci ildə tərtib olunan “Ərdəbil mülklərinin hərbi-statistik təsviri”nə görə 4000 olmuş, 1828-ci ildə Rusiya qoşunları Ərdəbili tərk etməsindən sonra Ərdəbil şəhərində cəmi 3000 nəfər qalmışdı²⁹⁵. XVIII əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin sayının (15425 nəfər) XIX əsrin əvvəllərindəki rəqəmlə müqayisəsi nəticəsində şəhər əhalisinin sayının 12-13 min nəfər arasında azaldığını demək olar.

1828-ci ildə Ərdəbil şəhərində 7 məscid, 6 ictimai hamam, 100-dən çox dükan və 1000-dək ev var idi. Şəhərdəki evlərin çoxu dağıdılmışdı və sakinləri yox idi. Şəhər əhalisi əsasən ruhanilərdən, tacirlərdən və müxtəlif sənətkarlardan, az sayda əkinçilərdən ibarət idi.²⁹⁶ Ərdəbil şəhərinin əhalisinə dair məlumatlarda birbaşa əhalinin etnik tərkibi göstərilməsə də, 1828-ci il “Ərdəbil sancağının müfəssəl dəftəri”nə əsasən, şəhərdə Azərbaycan türklərinin 98,2%, ermənilərin isə 1,8% təşkil etdiyini (kitabın birinci fəslinə bax), eləcə də XIX əsrin ikinci yarısında şəhərdə ermənilərə məxsus 60 və yəhudilərə

²⁹³ Корсун, а.г.э, s. 121; Дəlili H.Ə Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979, s. 56.

²⁹⁴ Oqranoviç, а.г.э., s. 162.

²⁹⁵ Nazmi, “Azerbaycan” ahvali coğrafiya və taksimatı siyasiyesiyle usulü idaresi (haz. Fariz Şaşan) // Türk Dünyası Araştırmaları, 98, İstanbul, 1995, s. 62; Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года // РГВИА (ВУА), ф.446, оп. 1, д. 174, л. 9 об.; Демографическая ситуация в городе Ардебиле в XVIII-XIX вв. // Вестник Дагестанского Государственного Университета (История. Педагогика. Психология). 2010, выпуск 4, с. 51.

²⁹⁶ Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года, л. 1 об. - 2 об.

məxsus 20 evin qeydə alındığını²⁹⁷ nəzərə alsaq, xanlıqlar dövründə Ərdəbil şəhərində Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini görmək mümkündür.

Göründüyü kimi, mənbələrdə XIX əsrin əvvəllərində Ərdəbil şəhəri də daxil olmaqla Ərdəbil mütləklərinin əhalisinin etnik tərkibi haqqında demək olar ki, məlumat yoxdur. Ancaq arxiv sənədlərinin məlumatlarından burada şahsevən və digər türk tayfalarının böyük əksəriyyət təşkil etdiyini görmək olar.

Yenə də yuxarıda aparmış olduğumuz müqayisə metodu ilə Ərdəbil mütləklərinin əhalisinin etnik tərkibini təyin etdikdə, ermənilərin 1728-ci il Ərdəbil sancağında əhalinin yalnız 1 %-ni, türklərin isə 99%-ni (kitabın birinci fəslinə bax) təşkil etdiyini nəzərə alaraq, əhalinin demək olar ki, Azərbaycan türklərindən təşkil olunduğu, ermənilərin isə azlıqda qaldığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

XIX əsrin əvvəllərində Meşkin mahalının etnik tərkibi. Meşkin mahalı şimaldan Zakir dağ silsiləsi, Lənkəran xanlığı, qərbdən Qaradağ xanlığı, cənub və cənub-şərqdən Savalan dağı ilə əhatələnmişdi. Cənub tərəfdən Docaq çayı Meşkini bir sərhəd xətti kimi Ərdəbil mahalından ayırırdı. Şimal-şərq tərəfdən Çiçəkli silsiləsi Meşkin vilayətinin Lənkəran xanlığı ilə sərhədini təşkil edirdi. 1828-ci ildə Meşkin vilayətinin sahəsi 1908 kvadrat/verst olmuşdur²⁹⁸.

Mahalın mərkəzi Meşkin kəndi idi. Meşkin kəndində müdafiə istehkamları mövcud idi²⁹⁹. Oqronoviç Meşkin mahalını iki hissəyə - Yuxarı və Aşağı Meşkinə ayırır³⁰⁰. Yuxarı Meşkin Qarasu çayından başlayaraq Dədəbəyli kəndinə qədər uzanırdı. Aşağı Meşkin isə Dədəbəyli kəndindən Mizar çayına kimi olan ərazini əhatə edirdi. Aşağı Meşkin Savalan, şimaldan Salavat dağlarının dərələri hesabına meydana gəlmişdi³⁰¹.

²⁹⁷ Oqronoviç, a.g.ə, s.162.

²⁹⁸ Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 173, л. 1-1 об.

²⁹⁹ Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года, л. 3.

³⁰⁰ Oqronoviç, a.g.ə, s.144.

³⁰¹ Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года, л. 5.

Mişkin vilayətinin 1828-ci ildə hərbi-statistik təsvirini tərtib edən polkovnik Qolt Yuxarı və Aşağı Mişkin, eləcə də Ərşaq mahallarında 1768 ev və ya ailənin yaşadığını, hər ailəni 3 nəfər kişi olmaqla hesablayaraq, cəmi 5304 nəfər kişinin yaşadığını bildirdi. Bundan əlavə elat şahsevənlərin sayı 1600 araba (alaçıq) idi. Polkovnik Qolt Mişkin vilayətinin Lənkəran xanlığı və Muğanda təqib edilənlərin sığınacağı rolunu oynadığından, burada əhalinin dəqiq sayını təyin etməyin mümkün olmadığını qeyd edirdi³⁰².

1828-ci ilə dair digər rus arxiv sənədində Mişkin şahsevənlərinin 2 min ev olduğu və 1000 nəfərədək silahlı süvari dəstəsi çıxardıqları bildirilir. 1828-ci ildə rus dəstəsi bu vilayətdə olduğu zaman tərtib olunan Ərdəbil əyalətinin xalqları haqqında qeydlər aparılarkən Mişkin vilayətini və onun kəndlərini Ata xan idarə edirdi. Kəndlərin bəzilərini Ata xanın qardaşı Şükür xan və Nurəli xan idarə edirdi. Ata xan Mişkin vilayətinin tam hakimi idi və yalnız Abbas Mirzəyə vergi verirdi³⁰³. 1828-ci ildə Mişkin vilayətinə 96 kənd daxil idi³⁰⁴. İ.Oqranoviçə görə isə Yuxarı Mişkin mahalı 31 kənd (3340 ev), Aşağı Mişkin mahalı isə 67 kənddən (2126 ev) ibarət olmuşdur³⁰⁵. Deməli, əgər 1828-ci ildə Mişkin vilayətində 96 kənd var idisə, 1875-ci ildə kəndlərin sayı 98-ə çatırdı.

Ərşaq mahalının sərhədi Əlican kəndindən başlayaraq cənubdan Nüyədi kəndindən keçir, sonra aşağıya doğru Qarasu çayı boyunca Kəngərli kəndinə çatır, buradan da qərbdə Savalan dağı ilə, şərqdə isə Əlisu gədiyi ilə əhatələnirdi³⁰⁶. Ərşaq mahalının mərkəzi Qarasu çayı kənarında yerləşən Talıb qışlağı kəndi idi.

Ərşaq mahalına 31 kənd daxil idi³⁰⁷. Ərşaq mahalına daxil olan kəndlər və evlərin sayı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

³⁰² Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года, л. 6 об. -7 об.

³⁰³ Записки о народах и способах провинции Ардебильской, л. 3-3 об.

³⁰⁴ Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года, л. 8 об. -10.

³⁰⁵ Oqranoviç, a.g.ə, s. 180-182.

³⁰⁶ Korsun, a.g.ə., s. 115.

³⁰⁷ И. Огранович. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, с. 212-214; Məmmədova İ. Ərdəbil xanlığının əhalisi // Tarix və Gerçəklik. Bakı, 2008, № 2 (4), s.53.

Ərşaq mahalı					
Kəndin adı	Evlərin sayı	Kəndin adı	Evlərin sayı	Kəndin adı	Evlərin sayı
Talib qışlağı	300 (17,7%)	Çatqaya	20 (1,2%)	Qazma	10 (0,6%)
Pirəlvən	40 (2,4%)	Kiliç qışlağı	30 (1,8%)	Zıngırov	15 (0,9%)
Qulubəyli	100 (5,9%)	Qoca bulağı	50 (2,9%)	Üçbulaq	50 (2,9%)
Lələli	30 (1,8%)	Boyaqçı	30 (1,8%)	Dövlətabad	100 (5,9%)
Ağqala	10 (0,6%)	Ağdərə	30 (1,8%)	Cəmədi	20 (1,2%)
Rəzi	150 (8,8%)	Kalandərə	30 (1,8%)	Daştıca	15 (0,9%)
Kərəmşallı	70 (4,1%)	Fətibəyli	30 (1,8%)	Quşqayası	10 (0,6%)
Rəhimbəyli	100 (5,9%)	Bərkçay	50 (2,9%)	Bayrambədən	20 (1,2%)
Şərifbəyli	70 (4,1%)	Gəz	20 (1,2%)	Qışlaq	30 (1,8%)
Yuxarı Xəlfəli	200 (11,8%)	Yuxarı Qoşa	25 (1,5%)	Cəmi sayı	Cəmi
Aşağı Xəlfəli	30 (1,8%)	Aşağı Qoşa	10 (0,6%)	31 kənddə	1695

Mənbə: И. Огранович. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, с. 212-214.

1828-ci ildə Məşkin vilayətinin əhalisini Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər.

3.2. Sərab xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində Sərab xanlığının etnik tərkibini əsasən yarımköçəri həyat tərzini sürən şəqaqi tayfası təşkil edirdi və 20 min ailədən ibarət idi. Bu ailələr əsasən iki: Sərab və Gərmərud nahiyyələrinə məxsus 400 kənddə yaşayırdılar. 100 evdən ibarət olan

ermənilər sadəcə iki kənddə yaşayırdılar³⁰⁸.

Məşğuliyyəti əsasən sənətkarlıq, ticarət, əkinçilik, maldarlıq və çarvadarlıq olan şəhər əhalisinin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar vardır. Lakin Rusiya İmperiyası Xarici Siyasət arxivinin sənədinə görə 1804-1805-ci illərdə Sərab şəhərinin əhalisinin sayı 8 minə yaxın olmuşdur³⁰⁹.

Mənbələrin məlumatlarından göründüyü kimi XIX əsrin əvvəllərində Sərab xanlığı əhalisinin böyük əksəriyyətini, yəni 99,5%-ni şəqaqi tayfası, çox as sayda isə, yəni 0,5%-ni ermənilər təşkil etmişdir.

3.3. Urmiya xanlığı

Urmiyanın Mərgəvər mahalının əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət idi, mahalın mərkəzi olan Pinar qalasında 200 nəfər daimi silahlı dəstə saxlanılırdı³¹⁰.

Tərgəvər mahalına 13 kənd daxil idi³¹¹. Tüləkə, Məvana, Həni və Balaoğlan kəndlərinin əhalisi aysor, Əbni, Telli, Şeyban, Haruran, Əşki, Xinəki, Əvi, Dostlar və Ərzin kəndlərinin³¹² əhalisi isə türk idi. Bu məlumatdan dörd kəndin əhalisinin aysorlardan, qalan kəndlərin əhalisinin isə Azərbaycan türklərindən təşkil olunduğu məlum olur.

Xurşid Əfəndinin məlumatına görə, Bərdəsur mahalının mərkəzi olan Bərdəsur kəndində 100-dən artıq ev var idi. Kəndin cənubunda yerləşən qalada nəqşibənd (sufizm təriqətinə mənsub bir

³⁰⁸ Butkov P.Q, a.g.ə., s. 283; Заявление Садык-хановых детей Джехангир-хана, Керим-хана и Вели-бека, Садык-ханова брата Кафар-хана и его сына Риза-Кули-бека // АКАК, т. I, д. 1649, с. 801; Риттих П.А. Политико-исторический очерк Персии. Санкт-Петербург, тип. Н. Финдейзена, 1896, с. 40; Dəlili, a.g.ə., s. 25.

³⁰⁹ АВПРИ, фонд Главный Архив, 1-10, 1804-1805, д. 3, л. 1.

³¹⁰ Dəlili, a.g.ə, s. 70.

³¹¹ Мехмед Хуршид эфенди Сияхэт-намэ-и худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе. Санкт-Петербург, 1877, с. 336.

³¹² Nikitin V.A. İran-i Ke mən şonaxtəm, Tehran, 1329, s. 300; Dəlili, a.g.ə., s. 70.

qol) təriqətinə mənsub olan xanəgah mövcud idi. Xanlıqlar dövründə burada həmin təriqətin baş ruhanisi Xəlifə Səid Saleh və onun xəlifələri otururdu. Mahalda bir çox adam Şeyxə etiqad edirdi. Xəlifə bütün Urmiya ərazisində nüfuza malik idi. Bərdəsur qalasında 400 nəfərə yaxın silahlı dəstə var idi. Çirikova görə də, Bəradost mahalı xanın sərəncamına 400 nəfərə qədər silahlı dəstə göndərə bilirdi. Bu mahalda əfşar və 200-ə yaxın şəqaqilərdən savayı çox sayda xristian aysorlar da yaşayırdılar³¹³. Bu məlumat Bərdəsur mahalında etnik olaraq əfşar, şəqaqi və aysorların yaşadığını deməyə imkan verir, ancaq təəssüf ki, onların sayı göstərilmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Çirikov şəqaqiləri yanlış olaraq kürdlərə aid edir. Bir çox müəlliflər, məsələn Blaramberq şəqaqiləri türk hesab edirdi³¹⁴.

Urmiyanın Sumay, 9 kənddən ibarət olan Ənzəl, Dəşt, Üşnü (Üşnü qalasında 600-ə yaxın müsəlman ailə yaşayırdı), 25 kənddən ibarət Döl³¹⁵, Nazlı, 51 kənddən ibarət Bəykişili, 25 kənddən ibarət Rozə mahallarının³¹⁶ əhalisi müsəlman idi. Deməli, adı çəkilən mahalların əhalisi Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Urmiyaya daxil olan Sulduz mahalında əhalinin əksəriyyətini müsəlman Azərbaycan türkləri təşkil etmiş və burada bir sıra xristian aysor ailəsi də qeydə alınmışdı³¹⁷.

Urmiyanın Mərgəvər mahalında kürd əhali qeydə alınmasa da, bir sıra kürd tayfalarının mal-qarasını bu mahaldakı otlaqlarda yemləməsi haqqında məlumat vardır³¹⁸.

Qraf Paskeviçin general Sipyaqinə 1827-ci il dekabr tarixli məlumatından bəlli olur ki, Urmiya şəhəri ətrafında yaşayan yunan (Urmiyada yaşayan aysor xristianları nəzərdə tutulur – İ.M.) və

³¹³ Xurşid Əfəndi, a.g.ə., s. 337-339; Черкасов А. К персидскому пограничному конфликту // газета «Кавказ», № 200, Тифлис, 1907, с. 49; Dəlili, a.g.ə., s. 70-71.

³¹⁴ Бларамберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук, 1841, s. 14-15.

³¹⁵ Xurşid Əfəndi, a.g.ə., s. 205, 209, 403.

³¹⁶ Dəlili, a.g.ə., s. 72-73.

³¹⁷ Dəlili, a.g.ə., s. 72.

³¹⁸ Dəlili, a.g.ə., s. 69.

erməni cəmiyyətlərinin səlahiyyətli Rusiya hökumətindən burada yaşayan 15 min ailənin rus əyalətlərinə köçmələri üçün xahişlə müraciət etmişdi³¹⁹. Buradan məlum olur ki, Urmiya şəhəri ətrafında 15 min ailəyə yaxın aysor yaşamışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, tədqiq edilən dövrdə mənbələrdə Urmiya ərazisində yaşayan əhalinin içərisində erməni ailələrindən daha çox aysor xristianlarının adı çəkilir, onda Urmiya şəhəri ətrafında yaşayan 15 min xristian ailəsinin əksəriyyətini aysor xristianlarının təşkil etdiyini demək olar.

1828-ci ilin 22-23 mart, 20-21 aprel tarixlərində rus qoşunları Urmiyanı tərk etdiyi zaman 20 aprelədən Urmiyanın Camal, Kəhriz, Qulinağa, Svatlı, Lulistoa, Qızılca, Axtəxan, Baxşıkənd, Aqismeyl (yəqin ki Ağaismayıl – İ.M.), Barispe, Savra, Xosrov, Avtavan, Pacuk kəndlərini və Xoy xanlığını 5 min erməni ailəsi tərk etmiş və Lazarev bu köçürülən erməni ailələrini Naxçıvan və İrəvana deyil, Qarabağa yönəltməyə çalışmalarını istəmişdi³²⁰.

1837-1840-cı illərdə Qacarlar dövlətində olmuş podpolkovnik Blaramberq türk mənşəli elat əfşar tayfalarının Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə də Urmiya ətrafında yaşadıqlarını yazırdı³²¹.

Urmiya şəhərinin etnik tərkibi. Dəniz səthindən 1342 metr hündürlükdə yerləşən Urmiya şəhəri eyni adlı xanlığın mərkəzi olmuşdur. Urmiya şəhəri Urmiya gölünün 19 kilometrliyində, uzunluğu 70, eni 30 kilometr olan böyük bir ovalıqda yerləşirdi³²².

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın qədim tayfalarından olan əfşar tayfasına mənsub Fətəli xanın Urmiya xanlığının əsasını qoyması ilə şəhərin siyasi həyatında əfşar tayfalarının rolu da artır.

XIX əsrin 20-ci illərində Urmiya şəhərində 12 min əhali vardı³²³.

³¹⁹ Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, Айпетрат, 1954, с.129.

³²⁰ Məmmədova İ., İrəvan xanlığının əhalisi..., s. 30.

³²¹ Blaramberq İ.F., a.g.ə., s. 14-15; Məmmədova İ. Urmiya şəhərinin əhalisi XVIII-XIX əsrlərdə // Tarix və Gerçəklik, B., 2010, № 1, s. 63.

³²² Dəlili H. A.g.ə., s. 68.

³²³ Кафтырев Д. Историческая и статистическая сведения о Персии,

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”nə görə, Urmiya şəhərində yaşayan 5 xristian erməni ailəsi 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra ruslar tərəfindən köçürülərək Naxçıvan şəhərində yerləşdirilmişdi³²⁴.

1835-ci ildə Urmiya şəhərində qeydə alınan 7-8 min ailənin 300-ü yəhudi, 100-ü xristian (aysor), qalanları türk idi³²⁵. Göstərilən rəqəmlərdən Urmiya şəhərinin əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi, burada yəhudi, erməni və aysorların cüzi sayda olduğu məlum olur.

3.4. Marağa xanlığı

Marağa xanlığı şimaldan Təbriz, qərbdən Urmiya gölü və Sulduz mahalı, şərqdən Miyanə, cənubdan Saqqız mahalı ilə əhatələnmişdi³²⁶. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”nə görə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Marağa mahalında yaşayan 69 xristian erməni ruslar tərəfindən Naxçıvan şəhərinə köçürülmüşdü³²⁷.

Marağa şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. Marağa xanlığının inzibati mərkəzi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Marağa şəhəri idi. Hələ XVII əsrin ortalarında Evliya Çələbinin təsvir etdiyi “Dünya şöhrətli, bağ-bağçalı”³²⁸ Marağa şəhəri Səhənd dağının cənub ətəklərində dəniz səthindən 1400 metr hündürlükdə yerləşirdi³²⁹.

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin yazdığına görə XIX əsrin əvvəllərində əksəriyyəti türklərdən ibarət olan Marağa şəhərində 6 min ailə yaşayırdı³³⁰.

Санкт-Петербург, типография Александра Смирдина, 1829, с. 50.

³²⁴ Статистическое описание Нахичеванской провинции... с. 125.

³²⁵ Minorski V., Urmiya // İslam Ansiklopedisi, c. XIII, s. 62-63.

³²⁶ Dəlili, a.g.ə., s. 63; Ə. Rəzmara. Fərhəng-e coğrafiya-ye İran, 4 c., s. 48.

³²⁷ Статистическое описание Нахичеванской провинции, с. 125; Мəммədova İ. XVIII-XIX əsrdə Marağa şəhərinin əhalisi və iqtisadiyyatı // Tarix və Gerçəklik. Bakı, 2010, № 2, s. 51.

³²⁸ Evliya Çelebi. Seyahetname. İstanbul, 1314, c. II, s. 268.

³²⁹ Çernozubov, a.g.ə., s. 178.

³³⁰ Hacı Zeynalabdin Şirvani, Büstan-üs-səyahə. Tehran, 1330, s. 70.

“İranın ətraflı təsviri”nə görə isə Marağa şəhərinin 15 min³³¹ əhalisi vardı. Dəlili S.Korsunun³³² da məlumatına əsaslanaraq Hacı Zeynalabdin Şirvaninin verdiyi rəqəmlərin daha münasib olması fikrinə gəlir. Onun fikrincə, “İranın ətraflı təsvirinin” müəllifi yalnız şəhəri deyil, ətraf kəndlərin də əhalisini nəzərə almışdır. Dəlili bu dövrdə Marağa şəhərində 6-8 mindən artıq əhalinin yaşaya bilmə-yəcəyi qənaətinə gəlir³³³.

V.Minorskinin yazdığına görə, XIX əsrin əvvəllərində Marağa şəhəri əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi və əhalisi 30 min nəfərdən (6 min ev) ibarət idi³³⁴. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, artıq 1880-ci ildə isə Marağa şəhərində 6865-i kişi və 6394-ü qadın olmaqla cəmi 13259 Azərbaycan türkü yaşayırdı və şəhər əhalisinin dili Azərbaycan türkcəsi idi³³⁵.

XIX əsrin əvvəllərində Marağa şəhəri əhalisinin etnik tərkibi haqqında dəqiq məlumat olmasa da, 1727-ci Marağa sancağının mü-fəssəl dəftərində şəhər əhalisinin 92,4%-ni Azərbaycan türklərinin, 3,9%-ni ermənilərin, 3,7-ni isə yəhudilərin təşkil etdiyini (birinci fəslə bax) nəzərə alaraq burada erməni və yəhudilərin az sayda olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Beləliklə, mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq, eləcə də Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə 69 erməninin Naxçıvan şəhərinə köçürüldüyünü nəzərə alaraq Marağa xanlığında əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu, erməni və yəhudilərin sayının cüzi olduğunu demək olar.

3.5. Xoy xanlığı

11 mahaldan ibarət Xoy xanlığının ərazisi Araz çayı, Maku xanlığı, Osmanlı dövləti, Urmiya xanlığı, Urmiya gölü, Ənzab (Gü-

³³¹ Подробное описание Персии..., ч. I. Москва, 1820, с. 180.

³³² Korsun, a.g.ə., s. 178.

³³³ Dəlili, a.g.ə., s. 64.

³³⁴ V.Minorski. Meraga, c. 732 // İslam Ansiklopedisi, c. VII. İstanbul, s. 731-738; Osman Gazi Özgüdenli, “Merâğa”, DİA, XXIX. Ankara 2004, s. 163.

³³⁵ Minorski, Merağa, s. 732; Bilgili, a.g.ə., s. 159.

ney) və Mərənd mahalları ilə sərhəd idi.³³⁶

II Rus-İran müharibəsi dövründə ruslar Qacarlar dövlətinin bir sıra ərazilərini tutduqları zaman orada olan rus məmurları ələ keçirdikləri ərazilərin, eləcə də İranın hərbi-statistik təsvirlərini tərtib etmişdilər. Buraya Ərdəbil əyalətinin, Meşkin vilayətinin, Güney, Xoy, Salmas mahallarının hərbi statistik təsvirləri aiddir. Belə təsvirlərdən biri də Rusiya Dövlət Hərb-Tarix arxivində saxlanılan Baş Qərargahın qərargah kapitanı II Kosebu tərəfindən 1827-ci ildə tərtib edilmiş “Güney və ya Ənzab mahalının, Xoy əyalətinin, Xoy və Salmas mahallarının 1827-ci ildə təsviri” adlanan əlyazmadır³³⁷.

Arxiv sənədi Xoy və Salmas mahallarının coğrafi mövqeyinin, iqliminin, mahallara daxil olan kəndlərinin, kəndlərdəki həyətlərin sayının, əhalisinin etnik və say tərkibinin, məşğuliyyətinin, ticarət əlaqələrinin, qalaları və inzibati binalarının öyrənilməsi baxımından qiymətlidir.

Xoy əyalətinin əhalisi kürd tayfalarını çıxmaq şərti ilə, əsasən taxılçılıqla və bağçılıqla məşğul olur, müxtəlif dənli bitkilər və pambıq əkirdilər. II Kosebu Xoy əyalətinin daimi sakinləri olan 11 mahalın əhalisinin əksəriyyətinin tatarlardan (Azərbaycan türklərindən – İ.M.), az hissəsinin ermənilərdən ibarət olduğunu, bundan başqa Türkiyə sərhədindəki dağlarda tərəkəmə həyat sürən kürd tayfalarının yaşadığını bildirirdi. Xoy əyalətinə daxil olan Xoy mahalında 99, Salmas mahalında 55, Çaldıran mahalında 36, Sökmənabad mahalında 36, Çors mahalında 23, Qaraqoyunlu mahalında 22, Avacık mahalında 15, Babacığ mahalında 13, Dərgah mahalında 12, Qotur mahalında 11, Ələnd mahalında 8 kənd vardı³³⁸.

Salmas mahalının əhalisinin etnik tərkibi. 1827 Salmas mahalının təsvirinə görə, Urmiya gölünün qərb tərəfində yerləşən və

³³⁶ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 1; Чернозубов С. а.г.э., с. 178.

³³⁷ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году (Составил капитан ген-штаба Котцебу 1827 г.) // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 171, лл. 1-6.

³³⁸ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, лл. 3-4 об.

cənubdan Urmiya vilayəti, qərbdən Osmanlı dövləti, şimaldan Xoy, şərqdən Ənzab mahalı ilə sərhəd olan Salmas mahalı Xoy əyalətinə daxil olub 55 kənddən və çadırlarda yaşayan bir sıra yarımköçəri maldar əhalidən ibarət idi³³⁹. Lakin arxiv sənədində kəndlərin neçə evdən ibarət olması verilməmişdir.

Salmas mahalı Urmiya gölünün qərb sahilində yerləşirdi və cənubdan Urmiya əyaləti, qərbdən Osmanlı dövləti, şimaldan Xoy mahalı, şərqdən Güney mahalı ilə sərhəd idi. Buranın iqliminin mülayim olduğunu məlumat verən II Kosebu mahalın 54 kənddən, Xanık adlanan bir oturaq kürd kəndindən və bir neçə tərəkəmədən ibarət olduğunu yazırdı. II Kosebu yazırdı: “Baxmayaraq ki, İranın heç bir əyalətində buradan çox erməni yoxdur, lakin yenə də mahalın əhalisinin böyük hissəsi tatarlardan (Azərbaycan türklərindən – İ.M.) ibarətdir”³⁴⁰.

Salmas şəhərinin etnik tərkibi. Salmas mahalının mərkəzi Salmas şəhəri idi

XIX əsrin 20-ci illərində Salmas şəhərində 20 min əhali yaşayırdı³⁴¹.

Səyyah Zeynalabdin Şirvani Salmas şəhərində 1400 evin mövcud olduğunu bildirirdi³⁴². Şəhərdə olan evlərin sayını hər ev üçün minimum 5 nəfər hesabı ilə götürərək 5-ə vursaq, onda şəhərdə 7 min nəfər yaşadığını təxmin etmək olar.

1827-ci il Salmas mahalının təsvirinə görə, Salmas şəhərində

³³⁹ Описание магала Салмасского в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, лл. 5 об.-6.

³⁴⁰ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмасского в 1827 году // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 171, л. 5 об.-6; Məmmədova İ. Güney və ya Ənzab mahalının, Xoy əyalətinin, Xoy və Salmas mahallarının 1827-ci ildə təsviri” əhalinin say tərkibi və məşğuliyyətinin öyrənilməsində bir mənbə kimi // Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 27-28 iyun 2013, s. 647.

³⁴¹ Kafturev, a.g.ə., s.50.

³⁴² Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bustan-üs-səyahə, s. 359.

evlərin sayı minə yaxın idi³⁴³. Deməli, şəhərdə təxminən 5 min nəfər vardı. Şəhərdə evlərin sayının azalması çar Rusiyasının bu əraziləri nəzarət altında saxladıkları dövrdə əhalinin şəhəri tərk etməsi və köçürülmələrlə bağlı ola bilərdi.

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndən Salmas mahalında yaşayan 97 erməni ailəsinin Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında bağlanmış 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Naxçıvan şəhərinə köçürüldüyü məlum olur³⁴⁴.

3 arşın qalınlığında gil divarlar, bürclər və xəndəklərdə əhatələnən Dilman şəhərində tatarlara məxsus (Azərbaycan türkü – İ.M.) 658 həyət, 6 məscid, 83 dükan, 2 karvansara, gön və boya zavodları vardı və şəhər ildə 2800 tümən vergi ödəyirdi³⁴⁵. Şəhərdə ermənilər qeydə alınmamışdı.

Osmanlı sərhədində, Bəyazidin cənubunda yerləşən, şərq və cənub tərəfdən, Maku xanlığı ilə həmsərhəd olan Avacıq mahalına 30-a yaxın³⁴⁶, Sökmənabaddan başlayaraq Qotur çayına qədər uzanan³⁴⁷ Ələnd mahalına 7, Dərgah mahalına isə 11 kənd daxil idi³⁴⁸.

Şimaldan Sökmənabad, şərqdən Xoy, cənubdan Salmas mahalları, qərbdən Osmanlı dövləti ilə sərhəd olan³⁴⁹ Qotur mahalına 11 kənd daxil idi. Bu mahalda 1000-ə nəfərə yaxın əhali yaşayırdı. Mahalın mərkəzi Qoturda 100-ə yaxın ailə var idi. Korsun Çaldıran mahalına daxil olan evlərin sayını verməsə də, mahalın mərkəzi olan Qaraeyinli kəndində 400-ə qədər ev olduğunu bildirirdi³⁵⁰.

Xoy mahalının cənub-şərqində yerləşən³⁵¹ Çors mahalının mər-

³⁴³ Описание Салмасского магала в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 3.

³⁴⁴ Статистическое описание Нахичеванской провинции..., с. 125.

³⁴⁵ Описание Салмасского магала в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 6.

³⁴⁶ Korsun, a.g.ə., s. 147-149.

³⁴⁷ Korsun. A.g.ə., s. 150.

³⁴⁸ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 5-6.

³⁴⁹ Dəlili, a.g.ə., s. 39.

³⁵⁰ Korsun, a.g.ə., s. 150-151.

³⁵¹ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 4 об. - 5.

kəzi kəndi Qarapiyaiddində təxminən 700 ev var idi³⁵². Xoy xanlığına daxil olan digər mahallarda kəndlərin və əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında məlumat verilmir.

Xoy mahalının etnik tərkibi. 1827-ci ildə 99 kənddən ibarət Xoy mahalının təsvirini vermiş II Kosebu mahalın kəndlərinin və əhalisinin sayı barəsində heç bir məlumatının olmadığını qeyd edirdi. O, 7 kənddə yaşayan erməniləri çıxmaqla, mahalın əhalisinin hamısının tatarlardan (Azərbaycan türklərindən – İ.M.) ibarət olduğunu bildirirdi³⁵³.

Cədvəl 18

Xoy mahalının etnik tərkibi

Xoy mahalı	Tatar	%	Erməni	%	Cəmi
Kosebuya görə kəndlərin sayı	92	92,9	7	7,1	99

Mənbə: Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 4 об. - 5.

Cədvəl 18-dən Xoy mahalında Azərbaycan türklərinin 92,9%, ermənilərin isə 7,1% təşkil etdiyi məlum olur. II Kosebunun bu məlumatı Xoy mahalında ermənilərin az sayda olduğunu göstəricisidir.

Qacarlar dövlətinin şəhər və kəndlərində yaşayan ermənilərin siyahısını tərtib edən Lazar Məlik Nubarov 1829-cu ildə Xoy şəhəri də daxil olmaqla Xoy əyalətində 2696 evin ermənilərə məxsus olduğunu bildirirdi³⁵⁴.

³⁵² Korsun, a.g.ə., s. 152.

³⁵³ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 5 об.

³⁵⁴ Список армянских селений в Персии (составил Лазар Мелик Нубаров). // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 2 об.-3; Описание армянским городам и селениям, находящемуся в Персии, учиненная оной около 10-х годах Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 г. // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 2 об.

1837-1840-cı illərdə Salmas və Xoy ətrafında 5000 ailə elat dümbülü tayfası yaşayırdı³⁵⁵.

Beləliklə, Xoy mahalında Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyini və ermənilərin burada az olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Xoy şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. XIX əsrin 20-ci illərində Xoy şəhərində 20 min əhali yaşayırdı³⁵⁶.

1827-ci il rus arxiv sənədinə görə, Xoy şəhəri böyüyərək genişlənmişdi. Şəhər iki hissədən – qalanın köhnədən salınmış Narın-qala hissəsindən və sonralar meydana çıxmış qalaətrafı ərazidən ibarət idi. Sənəddə qala daxilində 3800 həyət, 15 məscid, 70 dükan, 6 karvansara, bir çox hamam və başqa ictimai binaların olması haqqında məlumat verilməsinə baxmayaraq, qala xaricində yerləşən evlərin sayı barədə məlumat yoxdur. Şəhərin əhalisi 200 erməni ailəsini çıxmaqla, hamısı tatarlardan (Azərbaycan türkləri – İ.M) ibarət idi³⁵⁷. Deməli, Xoy şəhərinin əhalisinin 94,7%-ni Azərbaycan türkləri, 5,3%-ni ermənilər təşkil edirdi.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin ardınca Xoy şəhərində yaşayan 166 erməninin Rusiya imperiyası tərəfindən Naxçıvan şəhərinə köçürülməsindən³⁵⁸ sonra, Xoy şəhərində ermənilərin sayı 34 ailə oldu. Demək ki, şəhərdəki ermənilərin sayı 1827-ci ilə nisbətdə daha az olmuşdur.

Məlik Nubarovun 1829-cu ildə 320 evin ermənilərə məxsus olmasını yazması³⁵⁹ yuxarıdakı mənbələrə əsasən verilən rəqəmlərə uyğun gəlmir. Məlik Nubarov erməni əsilli olduğu üçün Xoy şəhərində yaşayan erməni əhalisinin sayını qəsdən şişirdib. Çünki 166

³⁵⁵ Blaramberq, a.g.ə., s. 15

³⁵⁶ Kafturev, a.g.ə., s. 50.

³⁵⁷ Описание провинции Хойской в 1827 году // РГВИА, ф. 446, д. 171, л. 4 об.- 5.; Məmmədova İ. Güney və ya Ənzab mahalının, Xoy əyalətinin, Xoy və Salmas mahallarının 1827-ci ildə təsviri” əhalinin say tərkibi və məşğuliyyətinin öyrənilməsində bir mənbə kimi..., s. s. 646.

³⁵⁸ Статистическое описание Нахичеванской провинции... с. 125.

³⁵⁹ Список армянских селений в Персии, л. 2 об.; Опись армянским городам и селениям, л. 2 об.

erməni ailəsinin Naxçıvana köçürülməsindən sonra erməni ailələrinin sayı artmalı deyil, azalmalıydı.

3.6. Maku xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində Maku xanlığının 400 kənd və qəsəbəni əhatə edən 14 mahalı vardı. Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, 1852-ci ildə Makı xanlığına 60-70, XIX sonunda isə 300-dək kənd və şəhər aid idi. Maku xanlığının əhalisinin əksəriyyəti müsəlman türklər idi. Türk əhalinin içərisində Əliallahı adlandırılan cərəyan vardı və onlar 20 kənddən ibarət Qarakənd mahalında yaşayırdılar. Ermənilər Maku xanlığının 3 kəndində və Maku şəhərində yerləşmişdilər. Maku şəhərində ermənilərin sayı 70 evədek (375 nəfər), Kişmiştəpə kəndində 80 ev (393 nəfər), Qarakilsə kəndində 25 ev (223 nəfər), Dərəşam kəndində 35 ev (235 kişi) idi. Dərəşam kəndi yarı xaraba olduğu üçün əhalisi Müqəddəs Stefan monastırında yaşayırdı³⁶⁰. Bu dövrdə Maku xanlığında yaşayan 76000 əhalinin 75000-i Azərbaycan türklərindən, 1000 nəfərə yaxını isə ermənilərdən ibarət idi. Deməli, Maku xanlığında Azərbaycan türkləri əhalinin 98,7%-ni, ermənilər isə 1,3%-ni təşkil edirdilər. Göründüyü kimi, Maku xanlığının əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

3.7. Təbriz xanlığı

II Kosebu Güney və ya Ənzab mahalının Ərvənək mahalı, Güney mahalını Mərənd və Xoy xanlıqlarından ayıran Mişoy dağı, Salmas mahalı və Urmiya gölü arasında yerləşdiyini yazırdı. II Kosebu Təsuc mahalına məxsus kəndlər istisna olmaqla mahalın 4200 həyəti olan 32 kənddən və 6 xutordan, yəni tarlalara və sel basqınına nəzarət edən adamların yaşadığı 6 daxmadan ibarət olduğunu bildirirdi. Mahalın mərkəzi Çevister və ya Çeuster adlanırdı, burada 800 həyət və 80-dən 100-dək dükan vardı³⁶¹. Əgər hər həyətdə düşən ailələrin

³⁶⁰ Korsun, a.g.ə., s. 137-140; İrəde Memmedova. 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı, s. 136-137.

³⁶¹ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году // РГВИА, Ф. 446, оп. 1, д. 171, л. 1-

sayını minimum 5 nəfər olmaqla hesablasaq (halbuki müsəlman ailələrində uşaqların sayı daha çox olurdu), onda mahalın kəndlərində 17000 nəfər yaşadığını təxmin etmək olar. Nəzərə alsaq ki, mahalın mərkəzi Çevister də daxil olmaqla burada 4200 həyət (Təsuc nahiyyəsini çıxmaqla) olmuşdur, o zaman mahalın əhalisinin sayı ümumilikdə 21000 nəfər olacaqdır.

Arxiv sənədində Təsuc nahiyyəsinin yaxınlığında yerləşən 14 kəndin də Güney mahalına aid olduğu bildirilir. Bu nahiyyənin mərkəzi Təsuc və ya Təsu adlanırdı, burada 1000-ə yaxın həyət, kifayət qədər yaxşı bazar və əhəmiyyətli bağlar var idi.³⁶²

Məlik Nubarov 1829-cu ildə Təbriz vilayətinin 6 kəndində və Təbriz şəhərində 370 ev, vilayətin Qaradağ və Keyvan mahallarında 605 ev erməni yaşadığını bildirirdi³⁶³. Digər mənbə isə erməni əsilli Nubarovun verdiyi məlumatın qəsdən şişirdildiyini göstərir. Güney və yaxud Ənzab mahallarının təsvirini verən 1827-ci ilə aid sənəddə 4200 evin yerləşdiyi 32 kənddən və 6 məzrədən ibarət olan mahalın əhalisinin hamısının müsəlman olduğu bildirilir³⁶⁴. Eyni ildə tərtib edilən sənədin məlumatları bir-birinə uyğun gəlmir. Belə olduqda üstünlüyü II Kosebunun hərbi-statistik təsvirinə vermək doğru olar.

XIX əsrin əvvəllərindəki məlumatla əsrin ikinci yarısındakı məlumatları müqayisə etdikdə Təbriz xanlığının Güney, Mərənd və Təbriz mahallarını əhatə etdiyi və 350 kənddən³⁶⁵ ibarət olduğu məlum olur, lakin etnik tərkibi göstərilmir. Əgər nəzərə alsaq ki, XIX əsrin 90-cı illərində Təbriz əyalətinin oturaq kənd əhalisinin sayı 180000 nəfər idi və onların hamısının (Təbriz şəhərini

1 об.

³⁶² Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году, л. 2-2 об.

³⁶³ Список армянских селений в Персии (составил Лазар Мелик Нубаров) // РГВИА, ф.446, оп.1, д. 170, л.4; Опись армянским городам и селениям, находящемуся в Персии, учиненная оной около 10-х годах Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 г. // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 4

³⁶⁴ Описание магала Гюней или Анзап // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 171, л. 1 об.

³⁶⁵ Korsun, a.g.ə., s. 165.

çıxmaqla, burada 500 ev erməni qeydə alınmışdı) əhalisi türklərdən təşkil olunmuşdu³⁶⁶, o zaman əsrin əvvəlində də Təbriz xanlığının mahallarında əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu demək olar.

Təbriz şəhərinin etnik tərkibi. Təbriz xanlığının paytaxtı Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Təbriz şəhəri idi. XIX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhəri yenidən dirçəldikdən sonra hərbi əməliyyatlar zamanı şəhəri tərk edən əhali geri qayıtmağa başladı. 1805 və 1806-cı illərdə Qacarlar dövlətinə səyahət etmiş P.A.Joberin verdiyi məlumata görə Təbriz şəhərində 50 min əhali vardı.³⁶⁷ P.A.Joberin məlumatını XIX əsrin 20-ci illərinə dair mənbə də təsdiqləyir. Kaftirev də Təbriz şəhərində 50000 nəfərədək əhalinin yaşadığını yazırdı³⁶⁸. Nəzərə alsaq ki, XVIII əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində əhalinin sayı 29144 nəfərdir, o zaman XVIII əsrin əvvəllərinə nisbətən XIX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində əhali artımının təxminən 20 min nəfər olduğu qənaətinə gəlmək olar.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Təbriz şəhərindən 53 erməni ailəsi Rusiya imperiyası tərəfindən köçürülüb Naxçıvan şəhərinə yerləşdirilmişdi³⁶⁹.

Kosebunun 1827-ci ildə Təbriz şəhərində ermənilərin yaşama-dığını yazdığını³⁷⁰ nəzərə alaraq, Naxçıvana köçürülən 53 erməni ailəsinin Kosebunun sənədi tərtib etməsindən sonra gələrək Təbrizdə məskunlaşan tacir ailələri olduqlarını təxmin etmək olar.

1829-cu ildə Təbriz şəhərində ermənilərə məxsus yalnız 95 ev qeydə alınmışdır³⁷¹.

Səyyah Zeynalabdin Şirvaninin məlumatına görə Təbriz şəhə-

³⁶⁶ Korsun, a.g.ə., s. 168.

³⁶⁷ Jober P. A. Səyahət be İran və Ermənistan, Tehran, 1322, s. 180.

³⁶⁸ Kaftirev, a.g.ə., s. 50.

³⁶⁹ Статистическое описание Нахичеванской провинции, с. 125.

³⁷⁰ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской..., л. 1 об.

³⁷¹ Список армянских селений в Персии, л. 4; Описание армянским городам и селениям, л. 4; İrade Memmedova, 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı // Yeni Türkiye, sayı 76, 2015, s. 138.

rində 20 min ev vardı³⁷². 1830-1831-ci illərdə Təbrizdə yayılan taun və vəba xəstəliklərinə baxmayaraq, 1842-ci ildə şəhər əhalisi 120000 nəfərə qədər artmışdı. İ.N.Berezin Təbriz şəhərinin əhalisinin 120000 nəfər³⁷³ olduğunu yazırdı.

1829-cu ildə şəhərdə sadəcə 29 erməni ailəsinin qeydə alındığını, hətta eyni əsrin 90-cı illərində belə Təbriz şəhərinin əhalisinin böyük əksəriyyətini türklərin təşkil etdiyini, 500 evdən ibarət ermənilərin isə şəhərdə xüsusi məhəllələrdə yaşadığı nəzərə alınarsa, Təbriz şəhərində ermənilərin cüzi sayda olduğu və şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi qənaətinə gəlmək olar.

3.8. Qaradağ xanlığı

Şimaldan Araz çayı, şərqdən Meşkin şəhəri, cənubdan Sərab, Ucan, qərbdən Mərənd və Təbriz mahalları ilə əhatə olunan Qaradağ xanlığı inzibati cəhətdən 18 mahala ayrılırdı və bu mahallar 449 kənddən ibarət idi³⁷⁴. Mənbələrdə burada yaşayan müsəlman türk tayfaları haqqında məlumata rast gəlmək olur. Qaradağ xanlığının dağlıq sahələrində yaşayan yarımköçəri əhali bir sıra qəbilə və tayfalara ayrılırdı. Bunların arasında vaxtı ilə şahsevənliliyi qəbul edən tayfalar, xülaflər, cavanşirlər, Hacı Xacəli, Qaraçorlu, Bayburdu, Çələbiyanlı, Hacı Əlilli, Məhəmmədxanlı, Qaradağ qacarları və tərəkəmələr daha çox şöhrətə malik idilər³⁷⁵. Qaradağ şahsevənləri təxminən 30 min ailəni təşkil edirdi³⁷⁶.

Əhər çayının sol sahilində³⁷⁷ 154605 metr yüksəklikdə yerlə-

³⁷² Babaxanov R. Seyidov F., a.g.ə, s. 25.

³⁷³ Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии, Казань, в типографии Губернского Правления и в университете, 1852, с. 77.

³⁷⁴ Чернозубов С. Азербайджан // Военный сборник, № 6, Санкт-Петербург, типография Главного Управления Уделов, 1909, с. 176.

³⁷⁵ Korsun, a.g.ə., s. 126; Bayburdi, Tarix-e Ərəsbəran. Tehran, 1341, s. 171; Dəlili, a.g.ə., s. 43

³⁷⁶ Korsun, a.g.ə., s.126.

³⁷⁷ Волынский А. Извлечение из дневника А.П.Волынского. Вах: Зевакин Е.И. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. Известия Общества обследования и изучения

şən³⁷⁸ Əhər şəhəri Qaradağ xanlığının paytaxtı idi. Əhər şəhəri Bağbanlı, Sadatlı və Naxçıvan adlanan üç məhəllədən ibarət idi³⁷⁹. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 6-8 min əhalinin yaşadığı təxmin edilir³⁸⁰. Şəhərdəki əhalinin etnik tərkibi haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

3.9. Qarabağ xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalından sonra rus məmurlarının tərtib etdikləri kameral təsvirlər bir sıra hallarda qüsurlu olsa da əhalinin etnik tərkibinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında yaşayan təxminən 22500 ailədən 17000 nəfərdən çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi³⁸¹.

Z.Hacıyevanın fikrincə, Qarabağ xanlığında Azərbaycan türkləri 80%-dən çox, ermənilər isə 20%-ə yaxın olmuşdur³⁸².

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycan türklərinin xanlıqları tərk etməsi baş verirdi. I Rusiya-Qacar müharibəsi zamanı Qarabağdan əhalinin Qacarlar dövlətinə qaçması kütləvi xarakter almışdı. Belə ki, I Rusiya-Qacar müharibəsi dövründə təkcə Qarabağ xanlığından 4845 ailə Arazın o biri tərəfinə köçmüşdü³⁸³.

General-mayor Kotlyarevskinin general Ptışşevə 30 sentyabr 1812-ci il tarixli raportunda Qarabağ xanlığının əhalisi haqqında məlumat vardır. Kotlyarevskinin məlumatına görə, Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiyanın himayəsi altına daxil olarkən onun sorğusuna əsasən xanlıqda 10000 ailə, 1808-ci ildə polkovnik Aseyev tərə-

Азербайджана, №8, вып. 4, Баку, 1929, с. 17.

³⁷⁸ Korsun, a.g.ə., s. 127.

³⁷⁹ Bayburdi, a.g.ə., s. 59; Dəlili, a.g.ə., s. 45.

³⁸⁰ Korsun, a.g.ə., s. 127; Çernozubov, a.g.ə., s. 176.

³⁸¹ Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı, s. 112.

³⁸² Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı; sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu, s. 199; Гаджиева З. Гарабагское ханство: социально-экономические отношения и государственное устройство, с. 201.

³⁸³ АКАК, V с., ч. II, Тифлис, 1875, с. 579; Verdiyeva H. Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi, s. 22

findən tərtib edilərək qraf Qudoviçə təqdim edilən cədvəldə isə 7474 ailə qeydə alınmışdı³⁸⁴. Bu məlumatdan qısa müddətdə Qarabağ xanlığının əhalisinin 2526 ailə azaldığı məlum olur.

Kotlyarevskinin yuxarıda adı çəkilən məlumatında müxtəlif illərdə Qacarlar dövləti tərəfindən aparılan və xanlıqdan qaçan ailələrin sayı da göstərilmişdir:

Cədvəl 19

General-mayor Kotlyarevskinin general Ptışşevə 30 sentyabr 1812-ci il tarixli məlumatına əsasən Qacarlar dövləti tərəfindən aparılan və Qarabağ xanlığından qaçan ailələr

Qacarlar dövləti tərəfindən aparılan və Qarabağ xanlığından qaçan ailələrin sayı			
	Qacarlar dövlətinə aparılan	Qacarlar dövlətinə qaçan	Cəmi
1806	367	84	451
1809	323	412	735
1810	276	248	524
1811	274	707	981
1812	977	1177	2154
Cəmi	2217	2628	4845

Mənbə: АКАК, т. V, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1873, док. 696, с. 579.

Cədvəl 19-dan da göründüyü kimi, Qacarlar dövlətinə aparılanlar 2217 ailə və sığınanlar 2628 olmaqla 4845 ailə Qarabağ xanlığını tərk etmişdi. Əhalinin ən çox Qarabağ xanlığını tərk etməsi Abbas Mirzənin 1812-ci ildə hücumu zamanı Cəfərqulu ağanın onunla Qacarlar dövlətinə keçdiyi zaman baş vermişdi.

Polkovnik Aseyevin 1808-ci ildə tərtib etdiyi cədvəldə yer alan 7474 ailədən Qarabağ xanlığını 1812-ci ilədək tərk edən 4845 ailəni

³⁸⁴ АКАК, т. V, под ред. Ад. Берже, Тифлис, тип. гл. упр. наместника Кавк., 1873, док. 696, с. 579.

çıxdıqda, Qarabağda 2629 ailə qalmış olur. Bu da Qarabağ xanlığının əhalisinin 1805-ci ildən (10 min ailə) 1812-ci ilədək 7371 ailə azalmış olduğunu göstərir. Nəzərə alsaq ki, xanlığı tərk edənlər Azərbaycan türkləri olmuş və bu müddətdə ermənilərin Qarabağ xanlığına köçürülmələri başlamışdı, o zaman xanlığın Rusiya tərəfindən işğalının əhalinin etnik tərkibinə təsirinin böyük olduğunu söyləmək mümkündür.

Bundan başqa Abbas Mirzənin 1812-ci ildə hücumu zamanı mindən çox ailə Şəki xanlığına keçmişdi³⁸⁵.

General Yermolovun 4 mart 1817-ci il məlumatına görə, artıq Qarabağ xanlığı özünə gəlməyə başlayırdı; bu səbəbdən də Qacar dövlətinə qaçan 4000 ailə artıq geri qayıtmışdı, ancaq hələ geri dönməyən 3000 ailə vardı. Yermolovun sərəncamı ilə aparılan siyahıyaalmaya görə, 1817-ci ildə Qarabağ xanlığında 7872 ailə qeydə alınmışdı³⁸⁶.

Birinci Rusiya-Qacar müharibəsi zamanı Qarabağ xanlığına Bəyaziddən 2, Vandan 3 və Xoydan 12 erməni ailəsi köçürülmüşdü. 1823-cü il kameral təsvirinə görə, Xoydan köçürülən 12 ailədən 10-u xanlığın Qaralar kəndində yerləşdirilmişdi³⁸⁷. Bu proses sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir.

1823-cü ilin kameral təsvirinə görə, Qarabağ əyalətində yaşayan 18769 ailədən 13056-sı Azərbaycan türklərindən, 4528-i erməniləşmiş alban və bura köçürülmüş ermənilərdən ibarət olmuş, 1185 ailənin isə etnik mənsubiyyəti göstərilməmişdir. Şuşa şəhərində 1111 ailə Azərbaycan türkü, 421 ailə erməniləşmiş alban və erməni qeydə

³⁸⁵ АКАК, т. V, д. 696, с. 579.

³⁸⁶ АКАК, т. VI, ч. I, под ред. Ад. Берже., Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1874, док. 1265, с. 836.

³⁸⁷ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı (ARDTA), f.24, siy.1, iş 143, v. 28, 72 arxa-73, 98 arxa-103, 126; Мамедова И. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 30-31.

alınmışdır³⁸⁸.

1826-cı ildə Qarabağ əyalətində 4042 ailə oturaq tatar, 7836 ailə elat tatar (cəmi 11878 ailə), 5080 ailə erməniləşmiş alban və erməni yaşayırdı³⁸⁹.

Şuşa şəhəri də daxil olmaqla Qarabağ əyalətinin 741 kəndində olan 20546 evdən 13965-i Azərbaycan türklərinə, 6491-i isə erməniləşmiş alban və ermənilərə məxsus idi³⁹⁰.

1832-ci ilin məlumatına görə, Şuşa qalasında 2667 tatar, 2392 erməniləşmiş alban və erməni, Qarabağ əyalətinin kənd və qışlaqlarında 32379 tatar, 17413 nəfər erməniləşmiş alban və erməni yaşayırdı³⁹¹.

Cədvəl 20

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ əyalətinin etnik tərkibi								
Qarabağ əyaləti	Azərbaycan türkləri		Erməniləşmiş alban və ermənilər		Etnik mənsubiyyəti göstərilməyən ailələr		Cəmi	
	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
1823-cü il üzrə								
Şuşa şəhəri	1111	–	421	–	–	–	1532	–
%	72,5	–	27,5	–	–	–	100	–
Əyalətin mahal və kəndləri üzrə	11945	–	4107	–	1185	–	16052	–
%	74,4	–	25,6	–	7,4%	–	100	–

³⁸⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году // ARTDA, f. 24, siy. 1, iş 143, v. 1-225.

³⁸⁹ Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1900, с. 42.

³⁹⁰ Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ), ч.IV. Санкт-Петербург, типография Департамента Внешней Торговли, 1836, с. 267.

³⁹¹ ОРВЗ, ч. IV, с.361, таблица В; Мамедова И.М. Влияние переселенческой..., s. 31.

Əyalət üzrə cəmi	13056	–	4528	–	1185	–	18769	–
%	69,6	–	24,1	–	6,3	–	100	–
1826-cı il üzrə								
Şuşa şəhəri də daxil olmaqla əyalət üzrə	11878	–	5080	–	–	–	16958	–
%	70	–	30	–	–	–	100	–
1832-ci il üzrə								
Şuşa qalasında	–	2667	–	2392	–	–	–	5059
%	–	52,7	–	47,3	–	–	–	
Əyalətin kənd və qışlaqlarında	–	32379	–	17413	–	–	–	49792
%	–	65	–	35	–	–	–	–
Şuşa şəhəri də daxil əyalətin 741 kəndində	13965	–	6491	–	–	–	20456	–
%	68,3	–	31,7	–	–	–	100	–

Mənbə: Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.24, siy.1, iş 143, v. 1-225; Кавказский сборник, т. XXII. Тифлис, 1900, с. 42; OPB3, ч. IV, с. 361, таблица В.

Cədvəl 20-dən məlum olur ki, 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində Azərbaycan türkləri 69,6%, erməniləşmiş alban və ermənilər isə 24,%, etnik mənsubiyyəti göstərilməyən ailələr 6,3%, 1826-cı ildə Azərbaycan türkləri 70%, erməniləşmiş alban və ermənilər isə 30%, 1832-ci ildə isə Azərbaycan türkləri 68,3%, erməniləşmiş alban və ermənilər isə 31,7% təşkil etmişdir.

Cədvəl 20-dən göründüyü kimi, 1823-cü il ilə (13056 ailə) müqayisədə 1826-cı ildə Qarabağ əyalətində yaşayan Azərbaycan türklərinə mənsub ailələrin (11878 ailə) sayı 1178 ailə azalmış,

erməniləşmiş alban və erməni ailələrin sayı 552 ailə artmışdı.

Türkmənçay müqaviləsinin 15 bəndinə əsasən Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilərin bir hissəsi Qarabağda yerləşdirilmişdi.³⁹² Əgər Qarabağda erməniləşmiş alban və erməni əhalinin sayı 1823-cü ildə 4528 ailə idisə³⁹³, çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində 1832-ci ildə bu ailələrin sayı 6491-ə yüksəlmişdi.

Cədvəl 20-dəki hesablamalardan 1823-cü ildə Şuşa şəhərində Azərbaycan türklərinin 72,5%, erməniləşmiş alban və ermənilərin 27,5% təşkil etdiyini görmək olur. Lakin 1832-ci ildə artıq Azərbaycan türkləri azalmış, erməniləşmiş alban və ermənilər nisbətən artmışdır. Belə ki, Azərbaycan türkləri 1832-ci ildə 1823-cü ilə nisbətdə 72,5%-dən 52,7%-ə enmiş, erməniləşmiş alban və ermənilər isə 27,5%-dən 47,35-ə qalxmışdı. Eyni müqayisəni Qarabağ əyalətinin mahal və kəndləri üçün aparsaq, o zaman Azərbaycan türkləri 1823-cü ildə 74,4% təşkil etdiyi halda, 1826-cı ildə onların say nisbətinin 70%-ə, 1832-ci ildə isə ümumiyyətlə 65%-ə endiyini, erməniləşmiş alban və ermənilərin isə əksinə 25,6%-dən 30%-ə, daha sonra 31,7%-ə yüksəldiyini müşahidə etmək olar. Bu, Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Birinci rus-qacar müharibəsindən əvvəl və gedişində artıq başlamış olan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra daha da intensivləşmiş, nəticədə Azərbaycan türklərinə nisbətdə erməniləşmiş alban və ermənilərin sayı süni surətdə artırılmışdı. Buna baxmayaraq say nisbəti ilə yenə də Azərbaycan türkləri üstünlük təşkil etmişdir.

3.10. Naxçıvan xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində baş verən müharibələr, eyni zamanda yoluxucu xəstəliklər əhalinin say və etnik tərkibinə təsir göstərmişdi. Baş verən hərbi-siyasi hadisələr, xüsusilə də Naxçıvanda baş verən

³⁹² Глинка С. Описание переселения армян азербиджанских в пределы России. Москва, в типографии Лазаревых Института Восточных Языков, 1831, с. 48, 90-91, 103, 115, 129; АКАК, т. VII, д. 411, с. 461; Yenikolopov, a.g.ə., s. 130, 139.

³⁹³ Описание Карабахской провинции // ARDTA, f.24, siy.1, iş 143, vv. 4-222.

hərbi əməliyyatlar xanlığın əhalisinə təsir göstərmişdir.

Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərin bir hissəsinin Naxçıvan xanlığında yerləşdirilməsinin də əhalisinin etnik tərkibinə təsiri olmuşdur.

1826-cı ildə Naxçıvan xanlığında 12000 tatar, 3800 erməni qeydə alınmışdı³⁹⁴.

Naxçıvan xanlığı əhalisinin tədqiqatçısı N.Quliyev Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalınadək burada 5538 ailə Azərbaycan türkü və 930 erməni ailəsi olduğunu bildirir³⁹⁵.

İ.Şopenə görə, Naxçıvan xanlığında işğaldan əvvəl 5534 ailə (24368 nəfər) tatar, 929 ailə (5074 nəfər) erməni, 4 ailə (17 nəfər) boşa, 1 ailə (4 nəfər) gürcü qeydə alınmışdı³⁹⁶.

Cədvəl 21

XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibi

Naxçıvan şəhəri və mahallar	Tatarlar				Köhnə ermənilər ³⁹⁷				Boşa		Gürcü		Cəmi	
	Ailə	%	nəfər	%	Ailə	%	nəfər	%	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	ilə	Nəfər
Naxçıvan şəhəri	905	85	3624	83,1	155	14,5	715	16,4	4 (0,4%)	17	1 (0,1%)	4 (0,1)	1065	4360

³⁹⁴ Кавказский сборник, т. XXII. Тифлис, 1900, с. 26; Memmedova İ., a.g.m., Yeni Türkiyə, 76/2015 s. 140.

³⁹⁵ Quliyev N. A. a.g.ə, s. 119.

³⁹⁶ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, с.643-650.

³⁹⁷ Buraya 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl gəlib yerləşən ermənilər.

Əylis mahalı	Ordubad mahalı	Ordubad şəhəri	Ordubad dairəsi	Naxçıvan əyaləti üzrə cəmi	Dərələyəz mahalı	Xok mahalı	Məvazixatun mahalı	Naxçıvan mahalı	Əlinəcəy mahalı
77	146	767	Ailə	3859	1001	292	282	979	400
26,5	80,2	100	%	87,9	94,5	87,2	100	86,7	76,5
347	552	3262	Nəfər	17121	4583	1375	1497	4194	1848
20,4	72	100	%	86,35	94,1	86	100	84,4	73
214	36	–	Ailə	529	58	43	–	150	123
73,5	19,8		%	12	5,5	12,8	–	13,3	23,5
1356	215	–	Nəfər	2686	288	224	–	776	683
79,6	28		%	13,54	5,9	14	–	15,6	27
–	–	–	–	4 (0,09%)	–	–	–	–	–
–	–	–	–	17 (0,09%)	–	–	–	–	–
–	–	–	–	1 (0,02%)	–	–	–	–	–
–	–	–	–	4 (0,02%)	–	–	–	–	–
291	182	767	Ailə	4393	1059	335	282	1129	523
1703	767	3262	Nəfər	19828	4871	1599	1497	4970	2531

Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə cəmi	Cəmi	Çinənap mahalı	Biləv mahalı	Destin mahalı
5534	1675	79	289	317
85,56	80,7	61,7	88,1	83,6
24368	7247	343	1210	1533
82,71	75,2	56,6	85,3	81,6
929	400	49	39	62
14,36	19,3	38,3	11,9	16,4
5074	2388	263	208	346
17,22	24,8	43,4	14,7	18,4
4 (0,06%)	–	–	–	–
17 (0,06%)	–	–	–	–
1 (0,02%)	–	–	–	–
4 (0,01%)	–	–	–	–
6468	2075	128	328	379
29463	9635	606	1418	1879

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, с.643-650.

Cədvəl 21-dən də göründüyü kimi, Rusiya işğalından əvvəl Naxçıvan xanlığında Naxçıvan əyalətinin şəhər və mahallarında 3859 ailə (17121 nəfər) tatar, 529 ailə (2686) erməni, 4 ailə (17 nəfər) boşa, 1 ailə (4 nəfər) gürcü qeydə alınmışdı. Rusiya işğalından əvvəl Azərbaycan türkləri ailə hesabı ilə 85,56%, ermənilər 14,36%, boşalar 0,06%, gürcülər isə 0,02% təşkil etmişdilər.

“Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”na görə isə, ermənilərin Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan xanlığına köçürülməsinədək burada qeydə alınan erməni ailələrinin sayı daha az, yəni 533 olmuşdur³⁹⁸.

Arxiv sənədinə görə, köçürülmələrə qədər Naxçıvan xanlığında yaşayan 39500 nəfərdən 30320-si Azərbaycan türkü, 9180 erməni olmuşdur³⁹⁹.

³⁹⁸ OPB3, ч. IV, с. 317.

³⁹⁹ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 354, v. 7.

Qriboyedovun qraf Paskeviçə ünvanladığı 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məlumatında yer alan “Naxçıvan əyalətinə yeni köçürülənlər” adlı cədvəldən (*bax: əlavə 12*) aydın olur ki, köçürülmələrə qədər Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla Naxçıvan xanlığında 392-si şəhərdə, 1632-si kəndlərdə olmaqla cəmi 2024 Azərbaycan türkü, 114-ü şəhərdə və 290 kəndlərdə olmaqla sadəcə 404 erməni qeydə alınmışdı. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan əyalətinə 943-ü kəndlərdə, 285-i şəhərdə olmaqla 1228 erməni köçürülmüşdü⁴⁰⁰.

Cədvəl 22

Qriboyedovun qraf Paskeviçə 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məlumatında yer alan Naxçıvan əyalətinin kəndləri və Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi⁴⁰¹

№	Naxçıvan şəhəri və bəzi kəndlər üzrə	Köhnə tatarlar	%	Köhnə ermənilər	%	Yeni köçürülən ermənilər	%	Cəmi
1	Naxçıvan şəhərində	392	49,6	114	14,4	285	36	791
2	Nehrəmdə	193	67,5	—	—	93	32,5	286
3	Qaraxanbəylidə	81	75,7	—	—	26	24,3	107
4	Tubulda ⁴⁰²	62	74,7	9	10,8	12	14,5	83
5	Ərinçdə	78	82,1	13	13,7	4	4,2	95
6	Güntanda	113	75,3	—	—	37	24,7	150
7	Qazançıda	58	85,3	10	14,7	—	—	68

⁴⁰⁰ Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года // АКАК, т.7, (под ред. Ад. Берже.), Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1878, д. 623, с. 647; Материалы к истории персидской войны 1826-1829 (Отношение статского советника Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го ноября 1828 года) //Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910, с.89-90; Мамедова И. Демографическая ситуация в столице Нахичеванского ханства // Вестник института Истории, Археологии и Этнографии (Российская академия наук Дагестанский научный центр), 2009, № 1 (17), с. 6.

⁴⁰¹ Orijinal cədvələ əsasən yerdəyişmələr, % hesablamaları və əlavələr edilməklə tərəfimizdən hazırlanmışdır.

⁴⁰² Tunbul

8	Bənənyarda	72	85,7	—	—	12	14,3	84
9	Ərazində	61	89,7	—	—	7	10,3	68
10	Güznütdə	75	79,8	—	—	19	20,2	94
	Naxçıvan şəhərini çıxmaqla bütövlükdə bütün vilayətdə	1632	57	290	10,1	943	32,9	2865
	Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan vilayəti üzrə cəmi	2024	55,4	404	11	1228	33,6	3656

Mənbə: Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года// АКАК, т.7, док. 623, с. 647.

Cədvəl 22-dən də göründüyü kimi, Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən buraya köçürülən ermənilər 33,6% təşkil edirdilər. Bu köçürülmələrdən sonra onların sayı buraya Türkmənçay müqaviləsinə qədər köçürülmüş ermənilər ilə birlikdə 11%-dən 44,6%-ə qalxmış oldu. Yəni yeni köçürülənlər (1228) bu əyalətə əvvəllər gəlib yerləşmiş olan ermənilərdən (404) 3 dəfə çoxdur. Bununla da köçürülmələr nəticəsində Naxçıvan əyalətində ermənilərin sayının süni sürətdə artırıldığı qənaətinə gəlinir.

Cədvəl 22-dən əvvəllər ermənilərin yaşamadığı Nehrəm, Qaraxanbəyli, Güntan, Bənənyar, Ərazin və Güznüt kəndlərində sonradan ermənilərin köçürülərək yerləşdirildiyi məlum olur.

Buraya köçürülən ermənilər və xaotik idarəetmə əyalətin qədim sakinləri olan Azərbaycan türklərinin doğma torpaqlarını tərk edərək Qacarlar dövlətinə sığınmalarına səbəb olurdu. Ona görə də Naxçıvan əyalətində Azərbaycan türklərinin say nisbətinin cədvəl 21-də göstərilən 55,4%-dən daha çox olması qənaətinə gəlmək olar. Bunu Qriboyedovun qraf Paskeviçə göndərmiş olduğu məlumat da təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qriboyedov Naxçıvan əyalətinin tatar əhalisinin ermənilərin bu əyalətə köçürülməsi zamanı onlara münasibətdə baş verən ədalətsizliklərə qarşı narazılıqlarında haqlı olduqlarını göstərmək üçün xüsusi cədvəl tərtib etmiş və 1 oktyabr 1828 tarixində qraf Paskeviçə göndərmişdi. Bununla bağlı Qriboyedov Paskeviçə yazırdı: “*Ermənilərin Naxçıvan əyalətinə*

köçürülməsinin İrəvana nisbətən burada daha çox nizamsızlığa və sıxıntılara yol açdığına şahid oldum. Əlahəzrət, bu vilayətin köhnə sakinlərinin necə yoxsul, necə kasıb olduğunu bilirsiniz. Bura gəlimə ermənilərə, onlara rast gəldiyim başqa yerlərə nisbətən daha yaxşıdır. Lakin tatarların (Azərbaycan türkləri – İ.M.) narazılığı ən yüksək həddə çatmışdır. Onların şikayətlərinin nə qədər ədalətə əsaslandığını aşağıdakı cədvəldən görə bilərsiniz. Mən qəsdən yeni köçürülənlər və köhnələr arasında ən yüksək nisbəti seçdim ki, sonuncuların (tatarların – İ.M.) əsl çətinliyini mühakimə etmək mümkün olsun. Onlar çarəsizlikdən öz təsərrüfat və əmlaklarını ata bilirlər və bu halda biz nəhaq yerə onların bizi tərk etmələrini, bu yaxınlarda sədərəkliyə qaçmasında olduğu kimi İranın təsiri olaraq qiymətləndirəcəyik. Onların qaçması Mirzə Cəfərin adına yazılsa da, tərəfimizdən onun özündən toplanan məlumata görə onun bu məsələyə heç bir aidiyyəti olmadığı üzə çıxdı....Traktatın şərtlərinə görə zorla geri qaytarılanlar qaçmalarının əsl səbəbini tərcüməsi vasitəsilə mənə izah etdilər: nizamsız idarəçilik və ağır mükəlləfiyyətlər”⁴⁰³. Bu məlumatdan Rus işğalından sonra Naxçıvan əyalətində Azərbaycan türklərinin sıxışdırılması və ermənilərin sayının süni sürətdə çoxaldılmasının əyalətin etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olduğu görünür. Buna baxmayaraq yenə də Azərbaycan türkləri 55,4%-lə Naxçıvan əyalətində üstünlük təşkil edirdilər.

Qriboyedov ermənilərlə tatarların arasında narazılığı həll etmək üçün ilkin olaraq Naxçıvan əyalətinə köçürülən ermənilərdən 500 ailəni Dərələyəzə göndərməyi təklif edirdi. Görünür sonradan buradakı erməni ailələrindən bəzilərini başqa əyalətlərə köçürmüşdülər ki, 1829-cu ilə aid arxiv sənədində Naxçıvan əyalətində 822 erməni evinin olduğu qeyd olunmuşdur⁴⁰⁴. Yəni 1828-ci ilin oktyabrında

⁴⁰³ Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года // АКАК, т.7, д. 623, с. 647; Материалы к истории персидской войны 1826-1829 (Отношение статского советника Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го ноября 1828 года) // Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910, с.89-90; Мамедова И. Демографическая ситуация в столице Нахичеванского ханства..., с.6.

⁴⁰⁴ Список армянских селений в Персии..., л. 2 об.; Опись армянским

Naxçıvan əyalətində 1228 ailə yaşayırdısa, 1829-cu ildə artıq 822 erməni evi vardı, yəni 406 ailə azalmışdı.

Bununla belə, sonralar yenə də Naxçıvan əyalətinə erməni ailələrinin köçürülməsi davam etdirilmişdir. Belə ki, Naxçıvan xanlığının işğalından dərhal sonra, yəni 1828-1831-ci illərdə Naxçıvan əyalətinə 2387 erməni ailəsi köçürülmüşdü⁴⁰⁵.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan xanlığı Rusiya idarəçiliyində əyalətə çevrilmiş və Naxçıvan və Ordubad qəzalarına ayrılmışdı. Naxçıvan qəzası Naxçıvan, Əlinçə, Xok (orijinalda Xoyk – İ.M.) və Dərələyəz mahallarından ibarət idi. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”nə görə, 47 kənddən ibarət Naxçıvan mahalında 3045 ev vardı və bu evlərdən 126 ailə vergi mükəlləfiyyətindən azad Azərbaycan türklərinə, 1377 ailə vergi mükəlləfiyyəti daşıyan Azərbaycan türklərinə, 308 ailə köhnə ermənilərə və 1639 ailə isə yeni köçürülən ermənilərə məxsus idi⁴⁰⁶. Məlumatdan da göründüyü kimi Naxçıvan mahalında Rusiya işğalından əvvəl yalnız 308 ailə ermənilərə məxsus olmuş, lakin Rusiya hökmranlığı Naxçıvanda bərqərar olduğdan sonra yeni köçürülmələr hesabına onları sayı Naxçıvan mahalında 1947 ailəyə çatdırılmışdı.

1831-ci ildə Naxçıvan şəhəri və əyalətinin kəndlərinə Xoydan 408, Təbrizdən 53, Marağadan 69, Salmasdan 1302 (əlavə olaraq Salmas və Xoydan 384 ailə), Deykərxandan 26 və Urmiyadan 27 ailə (bundan əlavə mənbədə bir yerdə verilmiş Urmiya və Salmasdan köçürülmüş 22 ailə) olmaqla cəmi 2291⁴⁰⁷ erməni ailəsi, Ordubad və ətrafına isə Təbrizdən 84 və Marağadan 182 ailə olmaqla, cəmi 266 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Deməli, Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra bütövlükdə buraya 2557⁴⁰⁸ erməni ailəsi köçürülmüşdür⁴⁰⁹.

городам и селениям..., л. 2 об..

⁴⁰⁵ Şopen İ. a.g.ə., s.63.

⁴⁰⁶ Статистическое описание Нахичеванской провинции, s. 1-2, 64-65.

⁴⁰⁷ Bu rəqəm tərəfimizdən hesablanmışdır, mənbədə müəllif rəqəmləri səhv hesabladığı üçün 2285 erməni ailəsi yazır.

⁴⁰⁸ Bu rəqəm tərəfimizdən hesablanmışdır, mənbənin müəllifi səhv olaraq 2551 erməni ailəsi yazmışdır.

⁴⁰⁹ Статистическое описание Нахичеванской провинции, s.125-127; Memmedova, a.g.m., Yeni Türkiyə, 76/2015, s. 140-141.

Müqayisə üçün onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir il sonra, yəni 1832-ci ildə Naxçıvan, İrəvan və Ordubadın daxil olduğu “Erməni vilayəti”ndə köçürülmələrin davam etməsi nəticəsində ermənilərin sayı 82317-ə çatmışdı⁴¹⁰. Eyni ilin kameral təsvirinə görə Naxçıvan əyalətində 3859 tatar və yaxud türkmən (Azərbaycan türkü – İ.M.) ailəsi, rus işğalınadək bura köçürülən 533 erməni ailəsi və 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qacarlar dövlətindən köçürülmüş 2145 erməni ailəsi yaşayırdı⁴¹¹. Buradan görünür ki, 1832-ci ilə aid məlumatda Qacarlar dövlətindən Naxçıvan əyalətinə köçürülən erməni ailələrinin sayı 1831-ci ilin statistik rəqəmlərinə nisbətən daha az verilmiş və yaxud da bilərəkdən azaldılmış, ya da bu ailələrin bir qismi əyaləti tərk edib başqa ərazilərə yerləşmişdi. Eyni zamanda Qacarlar dövlətindən Ordubad ətrafına köçürülən ermənilərin sayı da 1831-ci ilə nisbətən daha az, 216 kişi göstərilmişdir⁴¹².

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, XIX əsrin 30-cu illərində keçmiş Naxçıvan xanlığının torpaqlarında 5538 ailə olmaqla cəmi 24385 nəfər Azərbaycan türkü, 3325 ailə olmaqla cəmi 17097 nəfər erməni qeydə alınmışdı. Qeydə alınan ermənilərin 2387 ailə olmaqla 11992 nəfəri Qacarlar dövlətindən, 8 ailə olmaqla 27 nəfəri Osmanlı dövlətindən köçürülmüşdü⁴¹³.

Naxçıvan əyalətində müsəlmanların (Azərbaycan türklərinin – İ.M.) sayı 3863 ailə olmaqla cəmi 17138 nəfər, ermənilərin sayı 2675 ailə olmaqla cəmi 13369 nəfər təşkil edirdi. 2137 ailə olmaqla 10652 nəfəri Qacarlar dövlətindən, 8 ailə olmaqla 27 nəfəri Osmanlı dövlətindən köçürülərək buraya yerləşdirilmişdi⁴¹⁴.

Ordubad dairəsində isə 1675 ailə, yəni 7247 nəfər Azərbaycan türkü, 650 ailə, yəni 3728 nəfər erməni qeydə alınmışdı. 250 ailə olmaqla 1340 nəfər erməni Qacarlar dövlətindən köçürülmüşdü⁴¹⁵.

⁴¹⁰ Verdiyeva H., a.g.ə., s. 67.

⁴¹¹ OPB3, q IV, c. 317.

⁴¹² OPB3, q IV, c. 354.

⁴¹³ Şopen İ., a.g.ə., s. 635-638.

⁴¹⁴ Şopen İ., a.g.ə., s. 635-638.

⁴¹⁵ Şopen İ., a.g.ə., s. 635-638.

**XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan əyaləti və Ordubad
dairəsinin əhalisinin etnik tərkibi**

Naxçıvan əyaləti üzrə şəhər və mahal- lar	Tatarlar		Köhnə Erməni- lər		Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilər		Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilər		Cəmi	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Naxçıvan şəhəri	909 (68,4 %)	3641 (66,6 %)	156 (11,7%)	719 (13,1 %)	265 (19,9 %)	1110 (20,3 %)	–	–	1330	5470
Əlincəçay mahalı	400 (54,7 %)	1848 (51,6 %)	123 (16,8%)	683 (19,1 %)	208 (28,5 %)	1051 (29,3 %)	–	–	731	3582
Naxçıvan mahalı	979 (47,3)	4194 (44,3 %)	150 (7,3)	776 (8,2 %)	941 (45,5 %)	4507 (47,6 %)	–	–	2070	9477
Məvazi- xatun mahalı	282 (56,6 %)	1497 (56,6 %)	–	–	216 (43,4 %)	1146 (43,4 %)	–	–	498	2643
Xok mahalı	292 (87,2 %)	1375 (84,1)	43 (12,8%)	224 (17,2 %)	–	–	–	–	335	1599
Dərələyəz mahalı	1001 (63,6 %)	4583 (59,2 %)	58 (3,7)	288 (3,7 %)	507 (32,2 %)	2838 (36,7 %)	8 (0,5 %)	27 (0,4 %)	1574	7736
Cəmi	3863 (59,1 %)	17138 (52,3 %)	530 (8,1 %)	2690 (8,8 %)	2137 (32,7%)	10652 (34,9 %)	8 (0,1 %)	27 (0,09 %)	6538	30507
Ordubad dairəsi üzrə	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər

Ordubad şəhəri	767 (95,5 %)	3262 (94,7 %)	–	–	36 (4,5 %)	182 (5,3 %)	–	–	803	3444
Ordubad mahalı	146 (74,5 %)	552 (65,5 %)	36 (18,4%)	215 (25,5 %)	14 (7,1%)	76 (9,02 %)	–	–	196	843
Əylis mahalı	77 (24,1 %)	347 (18,4 %)	214 (66,9%)	1356 (71,9 %)	29 (9,1%)	183 (9,7 %)	–	–	320	1886
Dəstin mahalı	317 (83,6 %)	1533 (81,6 %)	62 (16,4%)	346 (18,4 %)	–	–	–	–	379	1879
Biləv mahalı	289 (57,9 %)	1210 (52,2 %)	39 (7,8%)	208 (9 %)	171 (34,3 %)	899 (38,8 %)	–	–	499	2317
Çinənəp mahalı	79 (61,7%)	343 (56,6 %)	49 (38,3%)	263 (43,4 %)	–	–	–	–	128	606
Cəmi	1675 (72 %)	7247 (66 %)	400 (17,2%)	2388 (21,8 %)	250 (10,8%)	1340 (12,2 %)	–	–	2325	10975
Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə cəmi	5538 (62,5 %)	24385 (58,8 %)	930 (10,5%)	5078 (12,2 %)	2387 (26,9 %)	11992 (28,9 %)	8 (0,1%)	27 (0,1%)	8863	41482

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, с. 635-638.

Cədvəl 23-dən XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan əyaləti üzrə tatarların 53,3% (ailə hesabı ilə 52,3%), Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl gəlib bura yerləşmiş ermənilərin 8,8% (ailə hesabı ilə 8,1%), Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilərin 34,9% (ailə hesabı ilə

32,7%), Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilərin isə 0,09% (ailə hesabı ilə 0,1%) təşkil etdiyini izləmək mümkündür. Köçürmələrə qədər Naxçıvan vilayətində yalnız 8,8% təşkil edən ermənilər, köçürülmələrdən sonra 34,99% artaraq 43,79%-yə yüksəlsələr də, yenə də say nisbəti ilə Azərbaycan türklərini keçə bilməmişdilər.

Naxçıvan əyalətinin Məvazixatun mahalında köçürülmələrdən əvvəl erməni əhali qeydə alınmasına baxmayaraq, Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1146 nəfər, yəni mahal əhalisinin 43,4%-i qədər erməni Qacarlar dövlətindən buraya köçürülmüşdü. Ermənilərin 224 nəfər, yəni mahal əhalisinin 17,2%-ni təşkil etdiyi Xok mahalına isə erməni ailəsi köçürülməmişdi. Naxçıvan əyaləti üzrə Azərbaycan türkləri 1375 nəfər, yəni 84,1%-lə Xok mahalında böyük əksəriyyəti təşkil edirdilər.

Cədvəl 23-dən Ordubad dairəsi üzrə Azərbaycan türkləri 66% (ailə hesabı ilə 72%), dairəyə Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl gəlib yerləşmiş ermənilər 21,85 (ailə hesabı ilə 17,2%), Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilər isə 12,2% (ailə hesabı ilə 10,8%) təşkil etdiyi məlum olur.

Cədvəl 23-dən də görüldüyü kimi, köçürülmələrdən əvvəl ermənilər 71,9%-lə (ailə hesabı ilə 66,9%) yalnız Ordubad dairəsinin Əylis mahalında üstünlük təşkil etmişlər. Köçürülmələrdən sonra isə ailə hesabı ilə Azərbaycan türkləri 47,3%, ermənilər 52,8% hesabı ilə yalnız Naxçıvan mahalında cüzi üstünlüyə malik olmuşdular. Buna baxmayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına köçürülməsindən sonra belə burada Azərbaycan türkləri 62,5%-lə sayca üstünlük təşkil edirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi. S.Budaqova 1806-cı ildə Naxçıvan şəhərində 5000-dən çox əhalinin⁴¹⁶, H.Verdiyeva isə şəhərdə 1807-1828-ci illərdə 1100 ailənin yaşadığını qeyd edir⁴¹⁷.

Arxiv sənədinə görə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ər-fəsində Naxçıvan şəhərində olan 773 evdə 1330 ailə yaşayırdı. Naxçıvan şəhər əhalisini təşkil edən 5470 nəfərin 1110 nəfəri şəhərə

⁴¹⁶ Budaqova S., a.g.ə., s. 76.

⁴¹⁷ Verdiyeva H., a.g.ə., s.26.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüşdü⁴¹⁸.

Qriboyedovun qraf Paskeviçə göndərdiyi 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məlumatına görə Naxçıvan şəhərində 392 tatar ailəsi, Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl buraya köçürülmüş 114 erməni ailəsi, Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüş 285 erməni ailəsi yaşayırdı.

Cədvəl 24

Qriboyedovun qraf Paskeviçə 1 oktyabr 1828-ci il tarixli məlumatına görə Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi⁴¹⁹

No	Naxçıvan xanlığı	Köhnə tatarlar	%	Köhnə ermənilər	%	Yeni köçürülən ermənilər	%	Cəmi
1.	Naxçıvan şəhəri	392	49,6	114	14,4	285	36	791

Mənbə: Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года// АКАК, т.7, док. 623, с. 647.

Cədvəl 24-dən də göründüyü kimi, Qriboyedov Naxçıvan şəhərində Rusiya işğalına qədər 392 ailə Azərbaycan türkü və 114 ailə erməni yaşadığını bildirir. Deməli, Rusiya işğalına qədər şəhərdə yaşayan cəmi 506 ailə qeydə alınmışdı ki, onun da 77,5%-ni Azərbaycan türkləri, 22,5%-ni isə ermənilər təşkil etmişdir. Deməli, işğaldan əvvəl Naxçıvan şəhərində Azərbaycan türkləri böyük üstünlükdə olmuşdular. Lakin Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan şəhərinə ermənilərin köçürülməsindən sonra bu nisbət süni surətdə dəyişdirilmişdir.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1 oktyabr 1828-ci il tarixinə qədər Naxçıvan şəhərinə 285 erməni ailəsi köçürüldüyü məlum olur. Bu köçürülmədən sonra Naxçıvan şəhər əhalisinin 49,6%-i Azərbaycan türkləri, 14,4% işğaldan əvvəl buraya köçürülən ermənilər, 36%-

⁴¹⁸ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 353, vv. 8-9.

⁴¹⁹ Cədvəl orijinal cədvələ əsasən yerdəyişmələr, % hesablamaları və əlavələr edilməklə tərəfimizdən hazırlanmışdır.

ni isə Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülən ermənilər təşkil etmişdir. Bununla da Naxçıvan şəhərində ermənilərin say nisbəti süni surətdə 22,5%-dən 50,4%-ə qaldırılmışdır. Bununla da qısa müddətə də olsa ermənilər Naxçıvan şəhərində cüzi üstünlüyə malik olmuşdular.

İ.Şopenin məlumatlarında isə etnik tərkiblə bağlı fərqli rəqəmlər yer almışdır. İ.Şopenin məlumatlarında yer alan rəqəmlərin fərqli olması onu göstərir ki, 1830-cu illərə doğru Naxçıvan şəhər əhalinin say və etnik tərkibində dəyişikliklər davam etmişdir. Müharibənin başa çatması ilə bir çox tatar ailələrinin yenidən şəhərə qayıtdığını və bəzi erməni ailələrin başqa ərazilərə köçdüyünü təxmin etmək olar. Belə ki, artıq Naxçıvan şəhərində tatarlar 909 ailə (3641 nəfər), Rusiya işğalından əvvəl şəhərə yerləşmiş ermənilər 156 ailə (719 nəfər), işğaldan sonra buraya köçürülən ermənilər isə 265 ailə (1110) nəfər təşkil etmişdir⁴²⁰.

Cədvəl 25

Şopenə görə XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin etnik tərkibi

Naxçıvan əyaləti	Tatarlar		Ermənilər				Cəmi	
			Köhnə		Qacarlar dövlətindən köçürülən			
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Naxçıvan şəhəri	909	3641	156	719	265	1110	1330	5470
%	68,4	66,6	11,7	13,1	19,9%	20,3	100	100

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.635-638.

Cədvəl 25-dən də göründüyü kimi, köçürülmələrdən sonra Naxçıvan şəhərində ermənilər nəfər hesabı ilə 33,4%, ailə hesabı ilə isə 31,6% təşkil edirdilər. Buna baxmayaraq yenə də Azərbaycan türkləri ermənilərin Qacarlar dövlətindən buraya köçürülməsindən sonra belə ailə hesabı ilə 68,4%-lə, nəfər hesabı ilə isə 66,6% etibarilə üstünlük təşkil edirdi.

⁴²⁰ Şopen, a.g.ə., s. 635-638.

Cədvəl 25-də verilən rəqəmləri erməni köçürülmələri olmadan hesabladığımızda Naxçıvan xanlığında Rusiya işğalından əvvəl Azərbaycan türklərinin sayı 3641 nəfər (909 ailə), ermənilərin sayı isə 919 nəfər (156 ailə) olmuşdur. Deməli Rusiya işğalından əvvəl burada yaşayan 4560 nəfərin 79,8%-ni Azərbaycan türkləri, 20,2%-ni isə ermənilər təşkil etmişdir. Deməli, köçürülmələrdən sonra ermənilərin say nisbəti 20,2%-dən 33,4%-ə qaldırılmışdır. Rusiya işğalı ərəfəsində və işğaldan sonra Naxçıvan şəhərini tərk edən və ya döyüşlər zamanı həlak olan Azərbaycan türkləri də nəzərə alınsa, o zaman şəhərdə Azərbaycan türklərinin say nisbətinin 66,6%-dən çox olduğunu demək olar.

XIX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərinin etnik tərkibi. XIX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərində 767 ailə (3262) tatar və 36 ailə (182 nəfər) Qacarlar dövlətindən köçürülən erməni qeydə alınmışdır⁴²¹.

Cədvəl 26

XIX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərinin etnik tərkibi

№	Ordubad dairəsi	Tatarlar		Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilər		Cəmi	
		ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1	Ordubad şəhəri	767	3262	36	182	803	3444
	%	95,5	94,7	4,5	5,3	100	100

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 635-638.

Cədvəl 26-dan da göründüyü kimi, Ordubad şəhərində Rusiya işğalına qədər erməni əhali qeydə alınmamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Ordubad şəhərinə Qacarlar dövlətindən 36 ailə, yəni 182 nəfər erməni köçürülməklə, şəhərin etnik tərkibi zorla dəyişdirilmişdir. Əvvəllər yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət olan Ordubad şəhərinə süni sürətdə ermənilər də yerləşdirilmişdir. Bununla da Ordubad şəhərində Azərbaycan türkləri ailə hesabı ilə 95,5%, ermənilər isə 4,5% təşkil etmişdir.

⁴²¹ Şopen, a.g.ə., s. 635-638.

3.11. İrəvan xanlığı

İrəvan xanlığının əhalisinin sayı haqqında məlumatı 1813-cü ildə İrəvanda olmuş İngilis diplomatı Ceyms Morye “*1810-1816-cı illərdə İran, Ermənistan* və Kiçik Asiyaya ikinci səyahət*” adlı əsərində vermişdir. C.Moryenin yazdığına görə, sərdar (İrəvan xanı Hüseynqulu xan – İ.M.) qardaşı Həsən xana hər bir kəndin əhalisinin siyahısını tərtib etməyi tapşırırmışdı və bu hesablamaya görə, İrəvan ərazisində 15 yaşdan – 50 yaşa qədər kişilərin sayı 18700 nəfər idi. Morye qadın, uşaqlar və qocaların sayını təxmini hesablamaq üçün kişilərin sayını dördə vurmaqla, İrəvanda cəmi 74800 nəfərin yaşadığı qənaətinə gəlir. Morye bu hesablamaya əhalinin ayrı və son sinfini təşkil etdiyi üçün ayrıca siyahıda qeydə alınan kürdlər istisna olmaqla, elat tayfalarının da daxil olduğunu bildirir. Morye İrəvan ərazisində yaşayan 5 min ailədən ibarət elat tayfalarının sayını 74800 nəfərin üzərinə gəlməklə, İrəvan xanlığında 100 min nəfər əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlir (*bax: əlavə 10*)⁴²².

Şopen isə Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə İrəvan əyalətində 11 min ailənin, ümumilikdə isə İrəvan şəhəri də daxil olmaqla İrəvan xanlığında 17 min ailənin yaşadığını bildirirdi⁴²³.

Məhəmməd Həsən Vəlili İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunan zaman burada 115000 nəfərin⁴²⁴, İvan Şopen isə İrəvan əyalətinin (keçmiş İrəvan xanlığı – İ.M.) 15 mahalında 115155 nəfərin yaşadığını yazırdı⁴²⁵. Göründüyü kimi hər iki müəllifin verdiyi rəqəmlər cüzi fərq ilə üst-üstə düşür.

V.Jelixovskaya Göyçə gölünün şimal-şərq sahilində demək olar ki, oturaq əhalinin olmadığını, burada öz mal-qaraları ilə birlikdə

* 1813-cü ildə Ermənistan adlı bir dövlət olmadığı halda Morye bu adı əsərinin başlığına çıxarmışdır.

⁴²² James Justinian Jacques Morier, *Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second*, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818, s. 256.

⁴²³ Şopen, a.g.ə., s. 540-541.

⁴²⁴ Vəlili M.H. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət). Bakı, Azərnəşr, 1993, s. 22.

⁴²⁵ Şopen, a.g.ə., s. 635-638.

tərəkəmə tatarlarının yaşadığını, İran sərhədindən isə qaraçı və kürdlərin buraya gəldiklərini yazırdı⁴²⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığında 17812 nəfər (3190 ailə⁴²⁷) müsəlman-türk tayfaları yaşamışdır:

Cədvəl 27

İrəvan xanlığında yaşayan müsəlman-türk tayfaları

Nö	Tayfanın adı	Ailə	%	Nəfər	%
1.	Qarapapaqlı	840	26,3	4619	25,9
2.	Böyük Çobangara	159	5	988	5,6
3.	Saraşlı	90	2,8	541	3
4.	Dəmirçili	31	1	228	1,3
5.	Kərimbəyli	55	1,7	357	2
6.	Qafarlı	98	3,1	652	3,7
7.	Şeyxlər	34	1,1	232	1,3
8.	Qarabağlı	12	0,4	68	0,4
9.	Cəfərli (Qafarlılardan)	16	0,5	82	0,5
10.	Əli Şərrulu	12	0,4	75	0,4
11.	Gödəkli (Kərimbəyli)	24	0,8	158	0,9
12.	Cəmilli	10	0,3	65	0,4
13.	Çaxırlı	57	1,8	308	1,7
14.	Kürkübaşı	13	0,4	72	0,4
15.	Ayrumlu	631	19,8	3,484	19,6
16.	Seyidli-Axsaxlı	311	9,8	1754	9,9
17.	Taşanlı	124	3,9	565	3,2
18.	Səədli	160	5	565	3,2
19.	Muğanlı	200	6,3	1100*	6,2
20.	Şahdilli (Qacar)	164	5,1	959	5,4
21.	Sədərəkli (Qacar)	149	4,7	940	5,3
	Cəmi	3190		17812	

⁴²⁶ Желиховская В., Кавказ и Закавказье (с рисунками и картою Кавказа), Санкт-Петербург, Типография д-ра М.А. Хана, 1885, s. 26-28.

⁴²⁷ Moryenin 1813-cü ildə İrəvan xanlığında 5 min ailə elat tayfasının yaşadığını yazmasını nəzərə alarsaq, xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra elat tayfalarının 1810 ailə azaldığı qənaətinə gəlmək olar.

* Muğanlı tayfasının ümumi sayını C.Bornoutyan hesablamışdır.

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.535-537; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, p. 231.

Cədvəl 27-dən göründüyü kimi, İrəvan xanlığında türk-müsəlman tayfaları içərisində qarapapaqlı (25,9%), ayrumlu (19,6%), seyidli-axsaxlı (9,9%), muğanlı (6,2%), böyük çobanqara (5,6%), şahdilli (5,4%) və sədərkli (5,3%) tayfalarının sayı daha çox olmuşdur. Bunların da arasında qarapapaqlı və ayrumlu tayfaları xüsusi çəkiyə malik idilər. Nəzərə alsaq ki, tərk edilmiş 310 kəndin əhalisi Şopen tərəfindən qeydə alınmamışdır, o zaman İrəvan xanlığında yaşayan türk-müsəlman tayfalarının sayının daha çox olduğu qənaətinə gəlmək olar. Rusiya işğalı prosesində qarapapaq, ayrumlu və digər tayfaların xeyli hissəsinin də xanlığın ərazisini tərk etməsini nəzərə almaq lazımdır. Bunu yuxarıda Moryenin elat tayfalarına dair verdiyi rəqəmlər də sübut edir. Moryenin 1813-cü ildə İrəvan xanlığında 5 min ailə elat tayfasının yaşadığını yazmasını nəzərə alarsaq, xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra elat tayfalarının 1810 ailə azaldığı qənaətinə gəlmək olar.

“Qafqaz toplusu”nun məlumatına görə, 1826-cı ildə İrəvan xanlığında 12000 ailə tatar, 3800 ailə erməni, Rusiya işğalı ərəfəsində isə xanlıqda 49875 nəfər tatar, 324 nəfər kürd, 20073 nəfər erməni yaşayırdı⁴²⁸.

İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra qraf Paskeviçin baş qərargah rəisinə göndərdiyi 2 aprel 1828-ci il tarixli məlumatı İrəvan vilayətində bütün əhalinin dördüdə üçünün müsəlmanlardan təşkil olunduğunu təsdiqləyir⁴²⁹. Nəzərə almaq lazımdır ki, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra müsəlman əhalinin bir hissəsi Osmanlı dövlətinə və yaxud Qacarlar dövlətinə sığınmışdı. Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə artıq ermənilərin buraya köçürülməsi təmin edilmişdi, bütün bunlara baxmayaraq yenə də keçmiş xanlığın ərazisində Azərbaycan türkləri

⁴²⁸ Кавказский сборник. т. XXII. Тифлис, 1901, с. 26, 635-638.

⁴²⁹ АКАК, т. VII, под ред. Ад. Берже. Тифлис, 1878, док. 438, с. 488.

üstünlük təşkil edirdilər.

Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində (İrəvan şəhəri, mahalları və tərəkəmələr də daxil) yaşayan cəmi 77392 sakinin 74 %-ni (57319 nəfər) tatarlar⁴³⁰, 25,7 %-ni (19878 nəfər) ermənilər, 0,3% (195 nəfər) boşalar təşkil etmişlər⁴³¹. Cədvəl 28-ə əsasən keçmiş İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibini izləmək mümkündür:

Cədvəl 28

Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində əhalinin etnik tərkibi

Nö	İrəvan şəhəri və mahallar	Cəmi	Tatarlar (nəfərlə)	%	Ermənilər (nəfərlə)	%	Boşa	%
1.	İrəvan şəhərində	9655	7286 ⁴³²	75,5	2174	22,5	195	2
2.	Qırxbulaq mahalı	1779	383	21,5	1396	78,5	–	–
3.	Zəngibasar mahalı	6016	5413	90	603	10	–	–
4.	Görnibasar mahalı	4321	4176	96,6	145	3,4	–	–
5.	Vedibasar mahalı	3464	3449	99,6	15	0,4	–	–
6.	Şəhur mahalı	6510	6510	100	–	0	–	–
7.	Sürməli mahalı	10724	4832	45,1	5892	54,9	–	–
8.	Dərəkənd- Parçenis mahalı	3272	3267	99,9	5	0,1	–	–
9.	Səədli mahalı	1004	1004	100	–	0	–	–
10.	Talın mahalı	836	420	50,2	416	49,8	–	–
11.	Seyidli-Axsaxlı mahalı	1782	1754	98,4	28	1,6	–	–

⁴³⁰ Şopenin əsərində müsəlmanlar və ermənilər yazılmışdır, lakin Dmitri Zubaryovun məlumatında müsəlmanlar deyil, tatar və ermənilər ifadələri işlədildiyi üçün müsəlmanlar yazıldığına tatarların nəzərdə tutulduğu qənaətinə gəlmək olar. Buna görə də cədvəl 28-də tatarlar şəklində yazmağa üstünlük verilmişdir.

⁴³¹ Şopen, a.g.ə., s. 543-600.

⁴³² Şopen tərəfindən səhv olaraq 7331 hesablanmışdır.

12.	Sərdarabad mahalı	5051	1837	36,4	3214	63,6	–	–
13.	Körpübasar mahalı	7882	2592	32,9	5290	67,1	–	–
14.	Abaran mahalı	58	–	0	58	100	–	–
15.	Dərəçiçək mahalı	1852	1300	70,2	552	29,8	–	–
16.	Göyçə mahalı	5697	5607	98,4	90	1,6	–	–
	Cəmi	69903	49830	71,3	19878	28,4	195	0,3
	Tərəkmələr	7489	7489					
	İrəvan xanlığı üzrə cəmi	77392	57319	74	19878	25,7	195	0,3

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, с. 543-600.

Cədvəl 28-də verilən faizləri Dmitri Zubaryovun məlumatları⁴³³ ilə müqayisə etdikdə qısa müddət ərzində ermənilərin İrəvan əyalətinə köçürülməsinin davam etdirilməsinin nəticəsi olaraq əvvəllər 74% olan tatarların sayının 45,5%-ə (22336 ailə) düşdüyü, əvvəllər 25,93% təşkil edən ermənilərin sayının 52,9%-a yüksəldiyini, üstəlik Bəyazid paşalığından buraya yezidi kürdlər və az sayda boşə adlanan qaraçıların (1,5%) köçürüldüyünü görmək mümkündür. Bundan başqa İrəvan xanlığında mövcud olan 521 kənddən 153-də müsəlman əhalinin yaşadığı qeydə alınmamışdır. Çünki bu kəndlərin əhalisi ya hərbi əməliyyatlar zamanı həlak olmuş, yaxud da Rusiya işğalı sırasında xanlığı tərk etməyə məcbur olmuşdular. Buna görə də İrəvan xanlığı üzrə türk-müsəlman əhalinin sayının cədvəl 28-də göstərilən rəqəmlərdən daha çox olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Mənbələrdə İrəvan xanlığının türk-müsəlman əhalisinin məcburiyyət üzündən xanlığı tərk edərək Qaçarlar və Osmanlı dövlətlərinə sığındığına dair məlumatlar vardır. Belə ki, 1804-cü ildə Pəmbəyin 27 kəndinin sakinləri ağaları ilə birlikdə Qars paşalığına qaçmışdılar⁴³⁴. Qacar qoşunları Xoyu özlərinə tabe etdikdən sonra İrə-

⁴³³ ОРВЗ, ч. IV, с. 270-271.

⁴³⁴ Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 гг. Санкт-Петербург, типография департамента уделов, 1866, с. 358.

van üzərinə hərəkət etmiş, qurtulmaq istəyən elat və rəiyyətin çoxu Arpaçay və Qarsa yaxın Alaca adlı yerə çəkilmiş, İrəvan xanı və əhalisi hədiyyələr göndərərək imdad istəsə də, onların hədiyyə və istəkləri qəbul edilməmişdir⁴³⁵. Eyni zamanda tatarların evlərinin ermənilər tərəfindən mənimlənməsi faktları da vardır. Məsələn, 700 ev və xanın sarayından ibarət Sərdarabad qaləsindəki 270 ev 1829-cu ildə ermənilər tərəfindən tutulmuşdu⁴³⁶.

İrəvan şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. XIX əsrin əvvəllərində də İrəvan böyük şəhərlərdən biri idi. Fransız səyyahı Druvil “1812 və 1815-ci illərdə İrana səyahət” əsərində Zəngi çayının sahilində yerləşən İrəvanı böyük şəhər adlandırır, buranın uzun müddət Türkiyə və İran arasında mübahisə obyektini olduğunu, birindən-digərinin əlinə keçdiyini, Druvilin zamanında İranın (Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur – İ.M.) əlində olduğunu və onun bəylərbəyi adlanan xan tərəfindən idarə edildiyini, qalada 60 top, 3 nizami tabor və süvari artilleriya bölüyünün yarısının yerləşdiyini yazırdı. Druvilin İrəvan şəhərini yanlış olaraq Qacarlar dövlətinin tərkibində (Druvil İrəvanda olan zaman müstəqil İrəvan xanlığında Hüseynqulu xan hakimiyyətdə idi – İ.M.) olduğunu yazmasına baxmayaraq, onun şəhər haqqında verdiyi məlumatlar, buranın xan tərəfindən idarə olunması şəhərin ermənilərə deyil Azərbaycan türklərinə məxsus olmasını bir daha təsdiq edir⁴³⁷.

Şəhərin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu V.Jelixovskaya da təsdiq edir. O, İrəvanı görünüşünə görə tamamilə tatar (Azərbaycan – İ.M.) şəhəri adlandırırdı⁴³⁸.

Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində 2400 ailə yaşamışdır⁴³⁹. Əgər hər ailədə minimum 5 adamın yaşadığını

⁴³⁵ BOA, Hattı-Humayun, nr. 6721-F; 6721-C.

⁴³⁶ OPB3, ç. IV, c. 291-292.

⁴³⁷ Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S.M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres. Paris, Librairie Nationale et Etrangere, 1825; Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1815 годах. ч.II. (Географическое описание). Москва, 1826, c.8; Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi..., s. 11.

⁴³⁸ Jelixovskaya V., a.g.ə., s. 28.

⁴³⁹ Şopen, a.g.ə., s. 540.

ehtimal etsək, o zaman Hüseynqulu xanın hakimiyyəti illərində şəhərdə 12000 nəfər əhalinin yaşadığını təxmin etmək olar. Bu məlumatları Kərim xan Zəndin hakimiyyəti illərindəki şəhər əhalisinin sayı, yəni 20000 nəfərlə müqayisə etdikdə, şəhər əhalisinin 1,7 dəfə (8 min nəfər) azaldığını görmək mümkündür. Bu azalma baş verən müharibələr, yoluxucu xəstəliklər və digər amillərlə bağlı olmuşdur.

Rusiya işğalına qədər İrəvan qalasında 800 ev vardı, lakin işğal zamanı onların böyük hissəsi dağıdılmışdı. İrəvan qalasının ətrafında – bayır şəhərdə isə 1736 ev var idi və bunların əksəriyyəti palçıqdan tikilmişdi⁴⁴⁰.

İrəvan şəhərinin xanlıqlar dövründə kameral təsviri aparılmamışdır. Xanlıqlar dövründə İrəvan şəhərinin əhalisinə dair dağınıq məlumatlar şəhər əhalisinin vəziyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmağa və etnik tərkibində baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan vermir. Bu səbəbdən də İrəvan xanlığının və şəhərinin xanlıq dövründəki əhalisinin say, etno-konfessional, cins tərkibi və imtiyazlı təbəqədən bəhs etmək üçün 1831-ci il kameral təsvirlərində⁴⁴¹ verilmiş məlumatlara nəzər salmaq zərurəti yaranmışdır. 1831-ci ildə (tərtib tarixi 1831 yazılsa da, siyahıyaalmalara 1829-cu ilin aprel ayında başlanılmış 1832-ci ilin mayında başa çatdırılmışdı, bu materiallar sonralar Şopen tərəfindən onun 1852-ci ildə nəşr edilmiş kitabında istifadə olunmuş, hətta bəzi məlumatlar kitabda olduğu kimi yer almışdır – İ.M.) İnzibati İdarənin müşaviri İvan Şopenin rəhbərliyi ilə qeydiyyatçı katib Arxip Rijkov tərəfindən üç kameral təsvir tərtib edilmişdir⁴⁴². Nəzərə alsaq ki, bu kameral təsvirdə sonuncu İrəvan

⁴⁴⁰ OPB3, q. IV, c. 291.

⁴⁴¹ 1831-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan şəhərinin kameral təsviri” Ermənistan Milli Arxivində saxlanılır. Bu arxivdəki kameral təsvirin k.ü.f.d. Nazir Əhmədli tərəfindən əldə edilən surəti tərcümə və tərtib edilərək Azərbaycan dilində 2018-ci ildə nəşr edilmişdir. Əhaliyə aid məlumatlar Nazir Əhmədlinin hazırladığı “İrəvan şəhərinin kameral təsviri”ndən, bəzi hallarda isə uyğunsuzluqlar yarandıqda isə arxiv sənədinin əslindən istifadə olunmuşdur. Arxiv sənədlərinin əslinə görə k.ü.f.d. Nazir Əhmədliyə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

⁴⁴² İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild. İrəvan şəhərinin kameral təsviri.

xanının dövründəki vəziyyətə də toxunulur və ailələrin burada əvvəldən yaşadığı və yaxud gəlmə olduğu qeyd edilir, bu da xanlıqlar dövründə əhalinin vəziyyəti və tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. İrəvan şəhərinin kameral təsvirinə görə İrəvan şəhəri 40 və 41-ci dərəcə arasında şimal en, 62 və 63-cü dərəcə arasında uzunluq dairəsində yerləşməklə, Araz çayından şimala doğru 3 saatlıq məsafədə olmaqla, Gümrüdən keçən qışda istifadə edilən yol ilə Tiflisdən 319 km, Abarandan keçən yayda istifadə edilən yol ilə 273 km məsafədə yerləşirdi. Təpəlik ərazilər baş Pəmbək dağ silsiləsindən cənuba doğru tədricən aşağı enir, Qırxbulaq çayının Zəngi çayına töküldüyü yerdən bir qədər yuxarıda təpələr qurtarır, lakin şərq və qərb tərəfdən Araza doğru iki qanad enir, Araz düzənliyində tədricən itib gedir və amfiteatr əmələ gətirirdi. İrəvan şəhəri şimal tərəfi sərt və həddindən artıq daşlıq olan bu ərazidə yerləşirdi⁴⁴³.

İrəvan şəhərinə Zəngibasar körpüsündən Dəmirbulaq ətrafındakı ərazilər, Abbasdərə, Köşəkli, Abihəyat, Dərəbağ, Qızılqala məhəlləri, kəndlərdən Zənginin sağ tərəfi ilə Dəlmə və Noraguğ ətrafları və geriye doğru 20 verstdən az olmayan ərazilər daxil idi, bu ərazilərin 9/10 hissəsini isə bağlar əhatə edirdi. İrəvan şəhəri Şəhər, Təpəbaşı və Dəmirbulaq hissələrindən ibarət olub, bunlar da öz növbəsində ayrı-ayrı məhəllələrə ayrılırdı⁴⁴⁴.

İrəvan sərdarının idarəsi altında olanda İrəvan şəhərində əhali şəhərin hissələri üzrə demək olar ki, bərabər paylanmışdı, buna baxmayaraq şəhərin Dəmirbulaq hissəsi müharibədən daha çox ziyan görmüş, Qala hissəsi müqayisə olunmaz dərəcədə ziyan çəkmiş, ona görə də kameral təsvirin tərtibçisi şəhərin hissələri arasında yenidən

(Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2018, s. 50-51.

⁴⁴³ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s. 52; Məmmədova İ. 1831-ci il kameral təsvirinə görə İrəvan şəhərinin sərhədləri, ərazisi və əhalisi // Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. III Beynəlxalq elmi konfransın xülasələri. 21-22 dekabr, Bakı, 2018, s. 56.

⁴⁴⁴ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s. 53; Məmmədova İ., a.g.m., s.56-57.

bölgü aparılmasına ehtiyac olduğunu yazmışdır⁴⁴⁵.

İrəvan şəhərində ümumilikdə 1736 ev vardı və bunun 1227-si (70,7%) tatarlara, 387-si (22,3%) ermənilərə, 122-si (7%) xəzinəyə məxsus idi⁴⁴⁶. Göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinə məxsus evlərin sayı ermənilərə nisbətən 3 dəfədən çox idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhərində sahiblərinin tərk etməyə məcbur olduğu, ailə üzvlərinin hamısı rəhmətə getmiş bir çox tikililər (evlər, bağlar və s.) kameral təsvirdə xəzinə mülkiyyətinə aid edilmişdir. Şəhər hissəsində 80 ev və 1 buxana, Təpəbaşı hissəsində 30 ev, Dəmirbulaq hissəsində 12 ev və 1 buxana olmaqla, ümumilikdə 122 ev və 2 buxana xəzinəyə aid edilmişdir⁴⁴⁷. Bu məlumat İrəvan şəhərində tatarların sayının daha çox olduğunu, lakin şəhəri tərk etməyə məcbur olduqlarından kameral siyahıya düşmədiklərini deməyə əsas verir. Buna baxmayaraq kameral təsvirdə verilən rəqəmlər İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinin açıq-aşkar üstünlüyə malik olmasının sübutudur:

Cədvəl 29

İrəvan şəhərinin say, etno-konfessional, cins tərkibi və imtiyazlı təbəqə

İrəvan şəhərinin hissələri üzrə							
Evlərin sayı							
Tatarlar	%	Ermənilər	%	Xəzinəyə məxsus	%	Cəmi	İrəvan şəhəri üzrə %
Şəhər							
539	68,1	173	21,8	80	10,1	792	45,6
Təpəbaşı							
378	60,8	214	34,4	30	4,8	622	35,8
Dəmirbulaq							
310	96,3	Yoxdur	0	12	3,7	322	18,6
Cəmi							
1227	70,7	387	22,3	122	7	1736	100%

⁴⁴⁵ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s.59.

⁴⁴⁶ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s. 61.

⁴⁴⁷ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s.77-85.

Etnik tərkibi							
Tatarlar	Yerli ermənilər	Qacarlar dövlətin-dən köçürülən ermənilər	Osmanlı dövlətin-dən köçürülən ermənilər	Ermənilər cəmi	Boşa	Cəmi	İrəvan şəhəri üzrə %
Şəhər							
802 ailə (62,4%)	244 ailə (19%)	231 ailə (18%)	8 ailə (0,6%)	483 ailə (37,6%)	—	1285 ailə	46,7
3154 ⁴⁴⁸ nəfər (59,6%)	998 nəfər (18,9%)	1111 nəfər (21%)	30 nəfər (0,5%)	2139 nəfər (40,4%)	—	5293 nəfər	46,4
Təpəbaşı							
594 ailə (59%)	277 ailə (27,5%)	87 ailə (8,6%)	3 ailə (0,3%)	367 ailə (36,4%)	46 ailə (4,7%)	1007 ailə	36,6
2537 nəfər (59%)	1176 nəfər (27,4%)	374 nəfər (8,7%)	18 nəfər (0,4%)	1568 nəfər (36,5%)	195 nəfər (4,5%)	4300 nəfər	37,6
Dəmirbulaq							
411 ailə (89,5%)	—	48 ailə (10,5%)	—	48 ailə (10,5%)	—	459 ailə	16,7
1595-i (87,4%)	—	230 nəfər (12,6%)	—	230 nəfər (12,6%)	—	1825 nəfər	16
Cəmi							

⁴⁴⁸ Kameral təsvirin əslində səhv olaraq 3199 [Камеральное описание Эриванской провинции. Город Эриван. Часть Шагарская за 1831 г. НАА, Ф.90, оп.1, д.80, л. 318.] hesablanmışdır, bizim təəffimizdən 1627 kişi + 1527 qadın = 3154 olaraq hesablanmışdır.

1807 ailə (65,7%)	521 ailə (18,9%)	366 ailə (13,3%)	11 ailə (0,4%)	898 ailə (32,6%)	46 ailə (1,7%)	2751 ailə	100
7286 nəfər (63,8%)	2174 nəfər (19,1%)	1715 nəfər (15%)	48 nəfər (0,4%)	3937 nəfər (34,5%)	195 nəfər (1,7%)	11418 nəfər	100
Cins tərkibi							
Kişilər		Qadınlar		İrəvan şəhəri üzrə %			
Şəhər							
2769		2524		52,3 k.		47,7 q.	
Təpəbaşı							
2221		2079		51,7 k.		48,3 q.	
Dəmirbulaq							
907		918		49,7 k.		50,3 q.	
Cəmi							
5897		5521		51,6 k.		48,4 q.	
konfessional tərkibi (nəfərlə)							
Müsəlman tatarlar	Xristian ermənilər	%	Xristian boşalar	%	Cəmi	İrəvan şəhəri üzrə %	
Şəhər							
3154 nəfər	59,6%	2139 nəfər	0,4%	—		5293	46,4
Təpəbaşı							
2537	59%	1568	36,5%	195	4,5	4300	37,6
Dəmirbulaq							
1595-i	87,4%	230	12,6%	—		1825	16
Cəmi							
7286 nəfər	63,8%	3937	34,5%	195	1,7	11418	100
İntiyazlı təbəqə (nəfərlə)							
Tatarlar	%	Ermənilər	%	Cəmi	%	İrəvan şəhəri üzrə %	
Şəhər							
517	91,8	46-sı	8,2%	563	49,9	4,9	
Təpəbaşı							
289	73,7%	103	26,3%	392	0,4	3,4	

Dəmirbulaq						
174	100%	Yoxdur	0%	174	0,2	1,5
Cəmi						
980	91,8%	149	8,2%	1129	100	9,8

Mənbə: İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild. İrəvan şəhərinin kameral təsviri. s.58-61; Камеральное описание Эриванской провинции. Город Эриван. Часть Шагарская за 1831 г. Н.А.А., Ф.90, оп.1, д.80, л. 318.

Cədvəl 29-da verilən rəqəmləri Hüseynqulu xanın hakimiyyət illərindəki İrəvan şəhərinin etnik tərkibi ilə müqayisə etdikdə, qısa müddət ərzində tatarların 75,5%-dən 63,8%-ə düşdüyü, ermənilərin isə 24,4%-dən 34,5%-ə yüksəldiyi məlum olur. Cədvəl 29-dakı məlumatlardan bəlli olur ki, İrəvan şəhərində erməni köçürmələrindən əvvəl sadəcə 19% (2174 nəfər) erməni, ailə hesabı ilə isə 18,9% (521) erməni, 63,8% (7286 nəfər) tatar, ailə hesabı ilə 65,7% (1807) tatar yaşamışdır. İrəvan şəhərinin hər üç hissəsində tatarlar (ev, ailə və nəfər hesabı ilə) üstünlük təşkil etmiş, ən çox fərq isə Dəmirbulaq hissəsində (tatarlar 87,4%, ermənilər 12,6%, bax: cədvəl 28) qeydə alınmışdır. Evlərin sayına görə də tatarların üstünlüyü göz qabağındadır. Belə ki, İrəvan şəhəri üzrə tatarlar 70,7%, ermənilər 22,3 % təşkil etmiş, sadəcə 7% ev xəzinəyə məxsus olmuşdur.

İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq hissəsində əhalinin sayı az, Şəhər hissəsində isə çox olmuşdur. Boşalar isə sadəcə şəhərin Təpəbaşı hissəsində qeydə alınmışdır. İrəvan şəhərində əhalinin 46,4% Şəhər hissəsində, 37,6% Təpəbaşı hissəsində, 16% Dəmirbulaq hissəsində yaşamışdır (cədvəl 29).

Cədvəl 29-dan göründüyü kimi, İrəvan şəhəri üzrə sadəcə Dəmirbulaq hissəsində qadınlar sayca kişiləri üstələmiş, eyni zamanda burada ermənilər arasında nüfuzlu təbəqə qeydə alınmamışdır. İrəvan şəhəri üzrə kişilər 51,6%, qadınlar isə 48,4% təşkil etmişlər.

Cədvəl 29-a əsasən, İrəvan şəhəri üzrə imtiyazlı təbəqənin 91,8%-ni tatarlar, 8,2% ermənilər təşkil etmişlər. Şəhərdə yaşayan

188 ailə (1129 nəfər) imtiyazlı təbəqənin⁴⁴⁹ şəhər əhalisindəki payı 9,8% olmuşdur ki, bunun da 4,9% Şəhər hissəsinə, 3,4% Təpəbaşı hissəsinə, 1,5% Dəmirbulaq hissəsinə düşür. İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq hissəsində ermənilər arasında nüfuzlu təbəqə qeydə alınmamışdır.

İrəvan şəhəri üzrə müsəlmanlar 63,8%, xristianlar isə 36,2% təşkil etmişdir (cədvəl 29). İrəvan şəhərində 85 hacı, 158 məşədi, 105 Kərbəlayı qeydə alınmışdır⁴⁵⁰.

İrəvan şəhəri və ətrafında yaşayan 2750 ailənin 65,7%-i tatar, 32,6% erməni, 1,4% boşa (qaraçı) olmuşdur⁴⁵¹.

Nəzərə alsaq ki, Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərinin əhalisinin 20 min və əhalinin əksəriyyətinin tatarlardan ibarət olması haqqında məlumatlar⁴⁵² vardır, o zaman 1831-ci ildə şəhər əhalisinin (11418 nəfər) bu müddət ərzində 1,8 dəfə (8582 nəfər) azaldığını demək mümkündür.

XIX əsrin əvvəllərindəki vəziyyət ilə XIX əsrin 90-cı illərinin sonuna doğru olan məlumatları müqayisə etdikdə İrəvan şəhərində tatarların üstünlük təşkil etdiyini görmək olur. 1897-ci il əhali siyahıyaalmasına görə İrəvan şəhərində 7228 nəfər tatar, 313 rus, 7142 erməni və digər millətlərdən 55 nəfər yaşayırdı⁴⁵³. Deməli, İrəvan şəhərinə ermənilərin davamlı olaraq köçürülməsinə baxmayaraq, 14738 nəfər şəhər əhalisinin 49%-ni tatarlar, 48,4%-ni isə ermənilər təşkil etmiş, Azərbaycan türkləri yenə də üstünlükdə olmuşlar.

Beləliklə, həm səyyahların, həm də kameral təsvirlərin məlu-

⁴⁴⁹ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s. 59-61.

⁴⁵⁰ Şopen İ., a.g.ə., s. 704

⁴⁵¹ Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, 2017, s. 24.

⁴⁵² Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və digərləri). Bakı, CBS, 2010, s. 74.

⁴⁵³ Memmedova İ. 19.Yüzyılın 80-90'lı Yıllarında Güney Kafkas'yanın Etnografik Haritası (Kars ve diger bölgeler) // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2012, cilt 1, sayı: 2, s.94; Memmedova İ. İrevan Hanlığı'nın nüfusu (seyyahların bilgisi, sosyal, dini, nüfus yapısı, uğraş alanları, İrevan hanlarının nüfus politikası, Ermenilerin Hanlığa göç ettirilmesi) // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 4, Sayı 11 (2017), Ankara, s. 50.

matları İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinin şəxsiz üstünlüyə malik olduğunu göstərir.

3.11.1. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının erməniləri köçürmə siyasətinin İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibinə təsiri

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətində Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycan torpaqlarında xristian bufer zolağın yaradılması məsələsi xüsusi yer tutmağa başlayır. Çar hökuməti I Pyotrun vəsiyyətini yerinə yetirərək XIX əsrin birinci yarısında ermənilərin Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin ərazilərindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi siyasətini reallaşdırmağa başladı⁴⁵⁴. Bu siyasət öz növbəsində əhalinin etnik tərkibinə də təsir göstərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi siyasətinin həyata keçirilməsinə başlanılması artıq rus məmurlarının yazışmalarında yer almağa başlayır. Məsələn, general-mayor Nesvetayevin general Sisianova 11 dekabr 1805-ci il tarixli raportundan Bəyazid paşalığının ərazisində yaşayan erməniləri İrəvan xanlığının ərazisinə köçməyə razı salmaq məqsədilə üç ay əvvəl, yəni sentyabr ayında casus erməni Köçəri həmin paşalığa göndərirdi məlum olur. Oradakı 10 min ailədən ibarət erməni icma üzvləri, rus qoşunlarının İrəvanı işğal edəcəyi təqdirdə, bütün ermənilərin Rusiya himayəsinə girəcəyini və İrəvan vilayətinin ərazisində yaşamağa razı olduqlarını şifahi olaraq erməni köçürə bildirmişdilər⁴⁵⁵.

İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına başlanılarkən Azərbaycan türklərinin hər vasitə ilə sıxışdırılaraq doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilməsi və onların yerinə ermənilərin yerləşdirilməsi siyasəti yeridilirdi. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan türkləri Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinə sığınmaq məcburiyyətində qalırdılar. Məsələn, 1804-cü ildə Pəmbəyin 27

⁴⁵⁴ Mahmudov Y. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, “Turxan” NPB, 2014, s. 8.

⁴⁵⁵ АКАК, т.II, Тифлис, 1868, д. 1265, с. 631.

kəndinin əhalisi öz ağaları ilə birlikdə Qars paşalığına sığınmış, sərhədi qoruyan Qazax ağaları da Qacarlar dövlətinə getmiş, şəmşəddillilər isə Fətəli xana təbə olduqlarını elan etmişdilər⁴⁵⁶.

Rus hərbi tarixçisi V.Potto yazırdı: “*Rus qoşunlarının gəlişinə qədər İrəvan vilayətində (xanlığında – İ.M.) 20-yə qədər müxtəlif tatar tayfaları yaşayırdı. İndi isə bütün oturaq əhali Arazın o biri tayına qovulmuşdur. Tərəkəmə tatarları da torpaqlarını tərk etmişdir; az hissəsi Türkiyəyə, çox hissəsi isə İrana getmişdir*”⁴⁵⁷.

General Paskeviçin qraf Nesselroda 27 iyun 1827-ci il tarixli məlumatına görə 1827-ci ilin birinci yarısında İrəvan xanlığını 4500 tərəkəmə (elat) müsəlman türk tərk etmişdi. Yerli Azərbaycan türklərindən olan qarapapaqlıların 800 ailədən ibarət bir hissəsi Arazın o biri sahilində yerləşmiş, 100 ailədən ibarət digər hissəsi və ayrımlardan 300 ailə Qarsa, güclü uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazıda, cələri kürdlərinin bir hissəsi Muşa pənah aparmışdı⁴⁵⁸.

1827-ci il ərzində İrəvan xanlığını tərk edən müsəlmanların sayı 8700 ailə idi, bunlardan 5100-ü Qacarlar dövlətinə, 3600-ü isə Osmanlı dövlətinə köçmüşdü. Əvəzində isə 10708 erməni ailəsi (Qacarlar dövlətindən 6315, Osmanlı dövlətindən 4393) isə İrəvan əyalətinə köçürülmüşdü⁴⁵⁹.

1828-ci ildə İrəvanın müsəlman əhalisi açıq və ya gizlin şəkildə vətənlərini tərk edib qonşu dövlətlərə qaçırdılar⁴⁶⁰. Bunun səbəbi köçürülən ermənilərin yerli müsəlman əhalini sıxışdırması idi. Ermənilərin fikrincə, yerli müsəlman əhaliyə onları sıxışdırmaq tapşırılmışdı, ona görə də ermənilər onlara qarşı təzyiqi

⁴⁵⁶ Дубровин. Закавказье ., s. 358

⁴⁵⁷ Потто П. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III. выпуск I-IV. Санкт-Петербург, тип. Е. Евдокимова, 1888, с. 334; Мамедова И. Влияние переселенческой политики..., s.32.

⁴⁵⁸ АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, д.512, с. 547; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. s. 378.

⁴⁵⁹ Сафаров. Р. Динамика этнического состава населения Иреванской губернии в XIX – нач. XX века (этнополитический аспект) // Xəbərlər (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2004, №4, с. 112.

⁴⁶⁰ АКАК, т. VII, д.622, с. 646; д. 623, с. 647.

artırmışdılar. Əslində rus məmurları da müsəlmanların geri qayıtmasına maneçilik törədirdilər. Bunu qraf Paskeviçin İrəvan əyalətini tərk edən müsəlman köçkünlərin Rusiya hududlarına yalnız onun xüsusi icazəsi əsasında qayıda bilmələri haqqında 1828-ci ilin aprelində verdiyi əmr də təsdiq edir⁴⁶¹.

Yuxarıda sadalanan faktlar Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığını tərk edən Azərbaycan türklərinin sayının kifayət qədər çox olduğunu göstərir. İrəvan xanlığını tərk edənlərin arasında qarapaqlı, ayırım, uluxanlı kimi nüfuzlu türk tayfaları vardı. Əgər 1826-cı ilin məlumatına görə İrəvan xanlığında yaşayan 12000 tatar⁴⁶² ailəsindən 1827-ci ildə İrəvan xanlığını tərk edən 8700 müsəlman ailəsi çıxılırsa, o zaman xanlıqda cəmi 3300 tatar ailəsinin qalmış olduğunu demək mümkündür.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci və 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddələri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi üçün zəmin yaratdı. 1828-ci il martın 21-də Rusiya imperiyası tərəfindən “Erməni vilayəti”⁴⁶³ yaradılandan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində əhalinin say nisbəti belə olmuşdur: 81749 Azərbaycan türkü, 25151 yerli, 35560 Qacarlar dövlətindən köçürülmə erməni, 21666 Osmanlı dövlətindən köçürülmə erməni və 324 yezidi kürdü. Mühəribələrdən sonra “Erməni vilayəti”ndə mövcud olmuş 752 kənddən 521-i İrəvan əyalətinə aid idi. Mühəribə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən İrəvan əyalətində 310 kənd xaraba qaldı, əhalisi kütləvi qırğınlara məruz qalaraq, didərgin salındı.⁴⁶⁴

Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilərə xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından onların əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin, yəni Azərbaycan türklərinin evlərində yerləşdirildilər⁴⁶⁵. Türkmənçay müqaviləsinin

⁴⁶¹ АКАК, т. VII, д. 438, с. 490.

⁴⁶² Кавказский сборник. т. XXII. Тифлис, 1901, с. 26,

⁴⁶³ ОРБЗ, ч. IV, с. 270.

⁴⁶⁴ Şopen, a.g.ə., s. 510-518.

⁴⁶⁵ Yenikolopov İ.K., a.g.ə., a. 135; АКАК, т. VII, док. 618, с. 642-644.

şərtlərinə əsasən Qacarlar dövlətinin ərazisində yaşayan ermənilərə bir ilin ərzində öz əmlakları ilə Rusiya hüduqlarına keçmək icazəsi verildiyindən, bu hüquqdan yararlanan 8249 erməni ailəsi 1828-ci ilin martın ortalarından iyunun 1-dək Qacarlar dövlətindən Rusiya tərəfində qalan əyalətlərə köçürüldü⁴⁶⁶.

Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində məskunlaşdırıldı. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4559 (23568 nəfər) erməni ailəsi yerləşdirildi⁴⁶⁷.

İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin əksəriyyəti *Şərrur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Aparan, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Arazın o biri tayında yerləşən Saat Çuxurunda (Çuxursəddə), yəni Sürməli mahalında* yerləşdirildi. 300-dən artıq sənətkar erməni ailəsi İrəvan şəhərində yerli şəhərlilərin evlərində, (1829-cu ildə Sərdarabad qalasındakı 270 ev də ermənilər tərəfindən tutulmuşdu⁴⁶⁸), Salmas və Xoy xanlıqlarından köçürülən 200-yə qədər erməni ailəsi isə Sürməli mahalında yerləşdirildi⁴⁶⁹.

Beləliklə, 1828-ci il fevralın 28-dən iyunun 11-nə qədər Qacarlar dövlətindən köçürülən ümumi 8249 ailədən 300-ü, yəni 3,6 % İrəvan şəhərində yerləşdirildi. İrəvan şəhərinə köçürülən erməni ailələri ümumilikdə İrəvan əyalətinə köçürülən 4559 erməni ailəsinin 6,6%-ni təşkil etmişdir.

M.Vladikin İrəvan şəhərinin də daxil olduğu “Erməni vilayətinə” edilən erməni köçlərini bu şəkildə ifadə edir: “1827 və 1829 il müharibələrindən sonra Erməni vilayəti İran və Türkiyədən gələn ermənilərlə doldu”⁴⁷⁰. Köçürülənlər əsasən keçmiş İrəvan

⁴⁶⁶ Qlinka S., a.g.ə., s. 48, 55, 92, 115, 131; Beydilli K. 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında Doğu Anadolu’dan Rusiya’ya göçürülən ermeniler. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 407, 410.

⁴⁶⁷ Şopen, a.g.ə., s. 635-642.

⁴⁶⁸ OPB3, c. 291; Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, 2017, s. 25.

⁴⁶⁹ Yenikolopov, a.g.ə., s. 135-136, 141; Məmmədova İ. “XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri”, Tarix və gerçəklik (Azərbaycan Tarix Qurumu). Bakı, 2008/1(3), s.94.

⁴⁷⁰ Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, ч.I, Москва, Тип. И.И. Родзевича, 1885, с.12,

xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində və İrəvan şəhərində yerləşdirildi⁴⁷¹.

Köçürmələr səbəbindən etnik tərkibi dəyişikliklərə məruz qalan ərazilərdən biri də Pəmbək və Şürəyel idi. Buna dair “Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”nda bildirilirdi: “Pəmbək və Şürəyelin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi. Yerli əhalini (Azərbaycan türklərini – İ.M.) gəlmələr (ermənilər – İ.M.) əvəz etdi, belə ki, yerli əhalinin içərisində oranın köhnə sakini olan qoca erməniyə nadir halda rast gələrsən. Yeni əhali (ermənilər – İ.M.) buraya əsasən “Erməni vilayəti”ndən, Ərzurumdan, Qars və Kürdüstandan gəlmişlər, cəmi 4648 ailə, 16 min nəfər kişidən ibarətdirlər. Hazırda (yəni mənbənin aid olduğu XIX əsrin 30-cu illərində – İ.M) Pəmbək distansiyasının sakinləri 2 hissəyə bölünür. Köhnə sakinlər və yeni köçürülənlər. Axırıncılar Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 1829-cu ildə rus hökumətinin təbəəliyinə keçənlərdir”. 1829-cu ilin kameral təsvirinə görə distansiyanın əhalisi – yerli sakinlər, yəni Azərbaycan türkləri 1536 ailə və yeni gələnlər, yəni ermənilər 3148 ailədən ibarət idi⁴⁷².

1832-ci ilin kameral təsvirinə görə, Pəmbək və Şürəyeldə 169 aysor kişi, 14963 erməni kişi, 963 katolik erməni kişi və 546 tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.) kişi qeydə alınmışdı⁴⁷³. Distansiya ermənilərin köçürülməsindən sonra 1829-cu ildə burada Azərbaycan türkləri 34%, ermənilər isə 66% təşkil edirdisə, artıq 1832-ci ilin məlumatına görə Azərbaycan türklərinin sayı 3,28%-ə qədər azalmış, ermənilərin distansiya köçürülmələrinin davam etdirilməsi nəticəsində ermənilərin sayı artaraq 95,7%-ə yüksəlmişdi. 1832-ci ilin sonu və 1833-cü ilin əvvəllərində Pəmbək-Şürəyel distansiyasına Tsalk dairəsindən 182 ev erməni

226; Мамедова И. Влияние переселенческой политики..., s. 32-33.

⁴⁷¹ Şopen, a.g.ə., s. 636-642.

⁴⁷² OPB3, ч. II, с.303-304; Memmedova İ.M. İrəvan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araşdırma) // II uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi. Kars, 2009, s. 231.

⁴⁷³ OPB3, ч. II, с. 304.

köçürüləndən sonra⁴⁷⁴ onların sayı 96%-ə çatdırılmışdı. Distansiyada Azərbaycan türklərinin sayının 4%-ə qədər azalması kifayət qədər böyük rəqəmdir və ərazinin qısa bir müddətdə xristianlaşdırılmasının sübutudur.

Ermənilərin Azərbaycanın ən yaxşı və erməniləri say etibarilə ilə cüzi olduqları torpaqlarında yerləşdirildiyini Şavrov da təsdiq edir. N.Şavrov yazırdı: “1826-1828-ci illərdəki müharibə başa çatdıqdan sonra, iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə qədər biz Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisini köçürdük və onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyasının erməni əhalinin cüzi olduğu, eləcə də Tiflis quberniyasının Borçalı, Axalsıx və Axalkələk qəzalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında məskunlaşdırdıq”. Şavrovun yazdığına görə onların məskunlaşması üçün 200000 hektardan çox dövlət torpağı ayrıldı və 2000000 rubldan çox vəsait müsəlmanların xüsusi mülkiyyətində olan torpaqların onlar üçün alınmasına sərf olundu; Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahilləri bu ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Şavrov rəsmi olaraq köçürülmüş 124000 və qeyri-rəsmi köçürülmüş ermənilər ilə birlikdə köçürülənlərin ümumi sayının 200000 nəfəri əhəmiyyətli dərəcədə keçdiyini bildirirdi⁴⁷⁵.

Şavrovun da qeyd etdiyi kimi, əvvəllər erməni əhalinin cüzi olduğu İrəvan quberniyasının ən münbit dövlət torpaqlarına ermənilərin köçürülərək yerləşdirilməsi, təbii ki, buranın yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin qıcıqlanmasına və narahatlığına səbəb oldu. Bunu çar məmurlarının raportları da təsdiq edir. Bununla bağlı general Paskeviç 1828-ci il noyabr tarixli məlumatında yazırdı: “Mən əhalisinin böyük əksəriyyətinin müsəlmanlar təşkil edən, 10 min müsəlman, yalnız 3 min erməni əhalisindən ibarət olan İrəvan vilayətinə getməyə çalışıram. Çünki burada ermənilər müsəlmanlar üzərində pis təəssürat yaratmışlar. Bununla bağlı

⁴⁷⁴ ОРВЗ, ч. II, с. 304.

⁴⁷⁵ Шавров Н. Н. Новая угроза русскому дѣлу въ Закавказьѣ: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург: Типографія Редакціи періодических изданій Министерства Финансов, 1911, с.59.

müsəlmanlar mənə çoxsaylı şikayətlər etmişlər. Bütün bunlar üçün tədbir görmək lazımdır”⁴⁷⁶.

Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülən ermənilərin əksəriyyətinin müsəlman mülklərində yerləşdirildiyini, onların müsəlmanları sıxışdırdıqlarını A.S.Qriboyedov “İrandan bizim vilayətlərə ermənilərin köçürülməsinə dair qeyd”ində də təsdiq edir. Köçürmə kompaniyasının müsbət və mənfi tərəflərini analiz edən Qriboyedov Lazarevin hərəkətlərini tənqid edərək bildirirdi ki, köçürmə zamanı çoxlu iğtişaşlar baş verirdi: kasıblara pul əskik, varlılara isə əksinə artıqlaması ilə verilirdi. Qriboyedov köçürülənlərin əsaslandırılmadan və pis yerləşdirildiyini, buna bəraət qazandıрмаğın mümkün olmadığını, köçürülmələr üçün komissiya yaradılsa da, onların heç nədən xəbəri olmadığını və buna görə qınanmağa layiq olduqlarını yazırdı. Qriboyedov bütün bu hərəkətlərin ermənilərin əksəriyyətinin müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşdırılmasına, odun tədarükünün görülməməsinə, köçürülənlərin narazı olan və buna əsaslı olan müsəlmanları sıxışdırmasına, pulların heç bir qeydiyyat aparılmadan necə gəldi verilməsinə səbəb olduğunu bildirirdi. Qriboyedov qeydində həmçinin müsəlmanları indiki çətinliklərinin uzunmüddətli olmayacağı ilə barışdırmaq və onların erməniləri ilk dəfə buraxmış olduqları torpaqları əbədi olaraq ələ keçirəcəklərinə dair qorxularını aradan qaldırmaq yolları haqqında fikirlərini də açıqlayırdı⁴⁷⁷.

Məhz köçürmələrdən sonra 1829-cu ildə Ağrıdağın ətrafındakı 12 kənddə və Sərdarabad kəndinin yaxınlığındakı adı sənədi tərtib edən erməni Məlik Nubarova məlum olmayan kəndlərdə yaşayan 230 ev ilə birlikdə 3711 ev, Üçkilsəyə aid 7 kənddə 690 ev erməni,

⁴⁷⁶ РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16, д. 4329, ч.5, л.290; Mahmudov Y., Nəcəfli G., a.g.ə, s. 50.

⁴⁷⁷ Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Грибоедов А.С. Сочинения. Т. II. Москва, Правда, 1971, с. 339-341; Руденко Наталія Миколаївна. Проблема Нагірного Карабаху в Російсько-Ірансько-Азербайджанських відносинах (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ – 2007, s. 126-127.

əvvəllər ermənilərin yaşamadığı Sərdarabad kəndində 800 ev, İrəvan şəhərində 870 ev erməni qeydə alınmışdı⁴⁷⁸.

Məlik Nubarova görə, İrəvan şəhərində yaşayan erməni ailələrinin sayı (870 həyət⁴⁷⁹) İ.Şopenin verdiyi rəqəmlərdən (567 ailə⁴⁸⁰) çoxdur. Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan şəhərinə Qacarlar dövlətindən 366, Osmanlı dövlətindən isə 11 erməni ailəsi köçürülmüşdü⁴⁸¹. İrəvan şəhəri də daxil olmaqla İrəvan əyalətinə məxsus kəndlərdəki ailələrin sayının Məlik Nubarovun⁴⁸² verdiyi rəqəmlərlə İ.Şopenin⁴⁸³ ermənilərin buraya 1828-ci ildə köçürülməsindən əvvəl bu əyalətin kəndlərində yaşayan erməni ailələrinin sayı ilə qarşılıqlı müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldə mötərizədə göstərilənlər Şopenin əsərində verilən kəndlərin adıdır.⁴⁸⁴

Cədvəl 30

Məlik Nubarov və İvan Şopenə görə 1828-ci ildə İrəvan əyalətinə ermənilərin köçürülməsindən əvvəl əyalətin kəndlərində yaşayan ermənilərin say tərkibinin qarşılıqlı müqayisəsi

Şəhər və kəndlərin adı	Evlərin sayı	Ailələrin sayı
	Məlik Nubarova görə	İ.Şopenə görə

⁴⁷⁸ Список армянских селений в Персии, составленный Лазар Мелик-Нубаровым 24 марта 1827 года. Тифлис // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 2-2 об; Опись армянским городам и селениям находящемуся в Персии учиненная жившим оной около 10 годах Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 году // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 175, л. 2-2 об.; Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, s. 31.

⁴⁷⁹ Список армянских селений в Персии, Л. 2; Məmmədova İ., a.g.ə., s. 32.

⁴⁸⁰ Şopen, a.g.ə., s. 543-544.

⁴⁸¹ Şopen, a.g.ə., s. 544-546.

⁴⁸² Список армянских селений в Персии, л. 2-2 об.

⁴⁸³ Şopen, a.g.ə., s. 544-634

⁴⁸⁴ Məmmədova İ., a.g.ə., s. 32-35.

	Ağrıdağın ətrafında	İrəvan əyalətində
İrəvan şəhəri	870	567
Kanaker (Kanakir)	110	58
Norke (Çölməkçi)	60	80
Norakavat (Noraqovit)	70	28
Ağbaş	30	21
Şenakavat (Şinqovit)	35	11
Çarbağ	25	Yoxdur
Yenkiçə (Yengicə)	30	Yoxdur
Vetlye	40	
Akuri (Ark-uri)	150	177
Partsapi (Parataş)	40	8
Göy Qızıl	30	
Elar (İllar)	15	18
Ptsni (Bcni)	30	24
Arinç (Arinc)	30	33
Paraka (Paraqa)	60	21
Kalara (Kalali)	55	35
Şaparabad (Şərifabad)	20	Yoxdur
Kavakert (Qavar)	30	viran kənddir
Doxs (Toss)	25	10
Prankanats (Franqanots)	25	24
Əkərək	10	Yoxdur
Parbi (Parpi)	25	21
Molla Dursun	6	8
Serksovil (Serqeul)	5	Yoxdur
Saqmasuvank (Saqmosa-vank)	15	Yoxdur
Oqanavank (İoqanna-vank)	25	Yoxdur
Uşi	5	Yoxdur
Əliqoça (Əliqoçaq)	25	Yoxdur
Damcılı	10	Yoxdur
Pyürakan (Piraqyan)	30	15
Şəhriyar	80	85
Qurduqulu	85	22
Sərdarabad	800	Yoxdur
Kob (Kulp)	150	173
Blur	100	69

Avçılar (Evcilər)	50	51
Aletrlu (Aletli)	40	36
Qoxvele	60	
Sərdarabad yaxınlığındakı adı məlum olmayan kəndlərdə (Sərdarabad qalası, Molla Bəyazid və Keçili)	230	212
Saqatabad (Şaqab)	120	viran kənd
Keqartavank (Karmirvank)	60	10
Üçmüəzzin kilsəsinə məxsus kəndlərdə: Vaqarşabad	450	397
Uşakan	40	82
Əştərək	70	122
Muğni (Moqni)	20	10
Yeqvard	50	30
Ketarkel (Gedərgəl və ya Çayqutara)	20	viran kənd
Mastar (Masdəərə)	40	74

Mənbə: Список армянских селений в Персии, л. 2 – 2 об; Şopen İ., a.g.ə., s. 544-634

Cədvəl 30-dan göründüyü kimi, Məlik Nubarovun verdiyi rəqəmlər bir çox hallarda şişirdilmiş, Azərbaycan dilində olan yer adları isə erməni dilinə uyğunlaşdırılmış, dəyişdirilmiş şəkildə verilmişdir. Kənəkir, Noraqovit, Yeqvard, Müğni, Vaqarşabad, Karmirvank, Blur, Qurduqulu, Şinqovit, Parataş və s. kəndlərdə erməni ailələrinin sayı çox göstərilmiş, Serksovil, Saqmasuvank, Uşi, Oqanavank, Əliqoça, Damcılı, Əkərək və s. kəndlərdə ermənilər qeydə alınmamışdır. Şopenə görə Sərdarabad kəndində erməni əhali yaşamamışdır, lakin Sərdarabad mahalında ümumilikdə 469 erməni ailəsi qeydə alınmışdır. Məlik Nubarov Sərdarabad kəndini nəzərdə tutur, çünki Sərdarabad mahalına daxil olan kəndlər siyahıda ayrıca

verilmişdir və onun qarşısında mahal olduğu yazılmamışdır. Şopendə Evcilər adı altında 2 kənd qeydə alınıb, Sürməli mahalına daxil olan kənddə 51 ailə, Sərdarabad mahalına aid olanda isə 9 ailə vardı. Nəzərə alsaq ki, Məlik Nubarov sənədi 24 mart 1827-ci ildə, digər sənədi isə 1829-cu ildə tərtib etmişdir, o zaman onun İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus 870 evin olmasını yazması həqiqəti əks etdirmir. Çünki 1831-ci ilin kameral təsvirinə görə 1828-ci ildən, hətta köçürmələrdən sonra belə İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus cəmi 387 ev⁴⁸⁵ qeydə alınmışdır.

1831-ci ilin kameral təsvirinə görə, Rusiya imperiyasının İrəvan xanlığını işğalından sonra İrəvan şəhərinə Qacarlar dövlətindən 366 ailə (903 kişi+812 qadın=1715 nəfər), Osmanlı dövlətindən isə 11 ailə (25 kişi+23 qadın=48 nəfər), yəni ümumilikdə 377 ailə və ya 1763 erməni köçürülmüşdü⁴⁸⁶.

İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər ailə hesabı ilə 13,7% (nəfərlə 15,4%), köhnə ermənilər ailə hesabı ilə 18,9% (nəfərlə 19,1%) təşkil etmişdir. Ümumilikdə isə şəhər əhalisinin nəfər hesabı ilə 63,8%-ni (ailə – 65,7%) Azərbaycan türkləri, 34,5 %-ni (ailə – 32,6%) ermənilər, 1,7%-ni (ailə – 1,7%) boşalar təşkil etmişdir. Ermənilərin Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin ərazisindən kütləvi şəkildə İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülməsindən sonra belə ermənilər İrəvan şəhərinin əhalisinin 34,5% (ailə – 32,6%) təşkil etmiş və şəhər əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Lakin köçürmələr davam etdiyindən sonralar, yəni əsrin sonlarına yaxın bu nisbət dəyişmiş, şəhərdə ermənilərin sayı demək olar ki, Azərbaycan türklərinin sayına yaxınlaşmışdır. Bu nisbətin necə dəyişdiyini İrəvan şəhərinə ermənilərin köçürmələrinə, şəhər əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibinin dəyişdirilməsinə dair cədvəl 31-dən izləmək mümkündür.

⁴⁸⁵ İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild. İrəvan şəhərinin kameral təsviri.

(Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2018, s. 61.

⁴⁸⁶ İrəvan əyalətinin kameral təsviri, s. 58-59.

1827-ci ildən sonra İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər, şəhər əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibinin dəyişməsi

1827-ci ildən sonra ermənilərin köçürülməsində İrəvan şəhərinin əhalisinin sayı və etnik tərkibi						
Tatarlar	%	Ermənilər	%	Cəmi		
1807 ailə	88,1	244 ailə	11,9	2051 ailə		
7286 nəfər	77	2174 nəfər	23	9460 nəfər		
1828-ci il fevralın 28-dən iyunun 11-nə qədər Qacarlar dövlətindən İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər						
İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilərin sayı	Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilərin ümumi sayı	Ümumi köçürülənlərin arasında payı	İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin sayı	İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin arasında payı		
300 ailə	8249 ailə	3,6%	4559 ailə	6,6%		
1831-ci ilin kameral təsvirinə görə İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər və digərləri, say və etnik tərkibi						
Tatarlar	Yerli ermənilər	1828-ci ildən sonra Qacarlar dövlətindən köçürülən ermənilər	1828-ci ildən sonra Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilər	Boşa	Cəmi	İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilərin cəmi
1807 ailə	521 ailə	366 ailə	11 ailə	46 ailə	2751 ailə	377 ailə
65,7%	18,9%	13,3%	0,4%	1,7%		13,7%
7286 nəfər	2174 nəfər	1715 nəfər	48 nəfər	195 nəfər	11418 nəfər	1763 nəfər
63,8%	19,1%	15%	0,4%	1,7%		15,4%

1834-cü ildə İrəvan əyalətinə və İrəvan şəhəri ilə ətrafına köçürülən ermənilər və digərləri, say və etnik tərkibi									
Əyalət və şəhər	Tatar	Köhnə ermənilər	İşğaldan sonra Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən Ermənilər	Bəyazid paşalı-ğından köçürülən yezidi kürdlər	Boşa adlanan qaraçılar	Kişi cəmi	Ailə cəmi	İrəvan əyaləti və şəhəri üzrə köçürülən ermənilər	
İrəvan əyaləti	29,690 kişi	10.350 kişi	24.255 kişi	1000 nəfər kişi	Az sayda (5 ki-şi*)	65.300 kişi	22.336 ailə	24.255 kişi	
%	45,47	15,85	37,14	1,53	0,01			37,14	
İrəvan şəhəri və ətrafı	1807 ailə	898 ailə	–	40 ailə	5900 kişi	2756 ailə	377* ailə		
%	65,6	32,6	0	1,4			13,7		
İrəvan əyalətinin də İrəvan şəhərinin payı %	14,6	4	0	0,2	9	12,3			
XIX əsrin 90-cı illərində İrəvan qəzası və şəhərinin əhalisinin say və etnik tərkibi									
İrəvan qəzası və şəhəri	Milli tərkib və sayına görə (nəfərlə)								Cəmi
	Tatar	Kürd	Yunan	Aysor	Mordva	Rus	Erməni	Digər	
İrəvan qəzası	52880	8129	–	1381	–	–	36426	–	98816
%	53,5	8,2	–	1,4	–	–	36,9		

* Hesablama tərəfimizdən aparılmışdır.

* Mənbədə ermənilərin ümumi ailə sayı göstərilərək köçürülənlərin sayı yazılmadığından köçürülənlər 1831-ci il kameral təsvirinə əsasən tərəfimizdən əlavə edilmişdir.

İrəvan şəhəri	7228	—	—	—	—	313	7142	55	14738
%	49	—	—	—	—	2,1	48,5	0,4	
İrəvan şəhərinin İrəvan qəzası üzrə payı %	7,3	—	—	—	—	0,3	7,2	0,1	14,9

Mənbə: Şopen İ., a.g.ə., s. 543-545, 635-642; Qlinka S., a.g.ə., s.131; Yenikolopov İ., a.g.ə., s. 135-136; İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild. İrəvan şəhərinin kameral təsviri...s.58-61; Камеральное описание Эриванской провинции. Город Эриван. Часть Шагарская за 1831 г. // НАА, ф.90, оп.1, д.80, л. 318; ОРВЗ, ч. IV, с. 270-271, 290-291; Карта Эриванской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. Ред. Кондратенко // РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 307, л. 8; Memmedova İ.M. “19.Yüzyılın 80-90’lı Yıllarında Güney Kafkas’yanın Etnografik Haritası (Kars ve diğer bölgeler)”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2012, cilt 1, sayı: 2, s.87-99.

Cədvəl 31-dən də göründüyü kimi, 1827-ci ildən sonra ermənilərin İrəvan şəhərinə köçürülməsində şəhərdə Azərbaycan türklərinin sayı ailə hesabı ilə 88,1% (nəfərlə 77%), ermənilərin sayı isə 11,9% (nəfərlə 23%) olmuşdur.

1828-ci il fevralın 28-dən iyunun 11-nə qədər Qacarlar dövlətindən İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilərin 6,6%-i (4559 ailədən 300-ü) İrəvan şəhərində yerləşdirilmişdir (bax: cədvəl 31).

Cədvəl 31-də verilən 1827-ci ildən ermənilərin köçürülməsində və ermənilərin köçürülməsindən sonra, yəni 1831-ci il kameral təsvirinə görə şəhər əhalisinin etnik tərkibinin say dinamikasının müqayisəsi Azərbaycan türklərinin ailə hesabı ilə 22,4% azalaraq 88,1%-dən 65,7%-ə endiyini, ermənilərin isə köçürmələrin hesabına 20,7 % artaraq 11,9%-dən 32,6%-ə qalxdığını deməyə əsas verir.

Nəfər hesabı ilə Azərbaycan türkləri 13,2% azalmış (77%-dən 63,8%-ə düşmüş), ermənilər isə 11,5% (23%-dən 34,5%-ə yüksəlmiş) çoxalmışdır.

1831-ci ilə nisbətən isə 1834-cü ildə İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinə məxsus ailələrin 1% azalması müşahidə olunur, erməni ailələrin sayı isə (32,6%) dəyişməz qalır.

Cədvəl 31-dən də göründüyü kimi, 1834-cü ildə İrəvan əyalətində 22336 ailə qeydə alınmışdır. Bu ailələrin 29690 nəfərini kişi cinsi təşkil etmişdir ki, onların da 45,7% Azərbaycan türklərindən, 15,85% köhnə ermənilərdən və 37,14% Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərdən, 1,53% Bəyazid paşalığından köçürülən yezidi kürdlərindən və az hissəsi (0,1%) boş adlanan qaraçılardan ibarət olmuşdur. İrəvan şəhər əhalisinin İrəvan əyalətində payı ailə hesabı ilə 12,3% (kişi cinsi 9%) təşkil etmişdir. İrəvan şəhərində qeydə alınan ermənilərin İrəvan əyaləti üzrə payı 4%, Azərbaycan türklərinin 14,6%, boşalarınkı isə 0,2% olmuşdur.

Ermənilərin İrəvan şəhəri də daxil olmaqla İrəvan bölgəsinə köçürülməsi sonralar da davam etdirilmişdir. C.Makkarti 1832-ci ilə qədər 45 min erməninin İrəvana gəlib yerləşdiyini, “lakin ermənilərin İrəvanda əhalinin əksəriyyətinin qəti olaraq ələ keçirməsinin XIX əsrin son rübündə, 1855-1856 və 1877-1878-ci illər rus-türk müharibələrindən sonra, ancaq Osmanlı imperiyasından gətirilən ermənilərin bölgəyə yerləşdirilməsi ilə mümkün olduğunu” yazırdı. C.Makkarti müsəlmanların məhv edilməsi və ya zorla köçürülməsinin, rusların bölgəni İran və Osmanlı imperiyasından gəlmə ermənilər ilə doldurmalarına imkan yaratdığını bildirir⁴⁸⁷. C.Makkartinin “ermənilərin İrəvanda əhalinin əksəriyyətinin qəti olaraq ələ keçirməsinin XIX əsrin son rübündə baş verməsini” yazması fikri ilə razılaşırmıq, çünki bizim

⁴⁸⁷ Маккарти Дж. Маккарти К. Тюрки и Армяне. (Перевод с английского языка). Баку, 1996, с.34-35; McCarthy Justin. Ölüm və Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kiyımı: 1821-1922, Çeviren Fatma Sarikaya, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, s.33-34

hesablamalarımıza görə hətta bu köçürmələrdən sonra belə XIX əsrin 90-cı illərində İrəvan şəhəri və İrəvan qəzasında ermənilər say nisbəti ilə Azərbaycan türklərinə yaxınlaşsalar belə, onları üstələyə bilməmişdilər (bax: cədvəl 31).

XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı dövlətinə qarşı baş verən erməni qiyamlarının yatırılmasından sonra daha 400 minə yaxın erməni Cənubi Qafqaza – Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdü. N.Şavrov yazırdı: “XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1300000 erməninin bir milyondan çoxu yerli əhali deyil, onları bura biz köçürüb gətirmişik”⁴⁸⁸.

Arxiv sənədi XIX əsrin 90-cı illərində İrəvan qəzası və şəhərinin əhalisinin etnik tərkibinin XIX əsrin əvvəllərinə nisbətən müqayisədə ermənilərin xeyrinə dəyişdiyini görməyə imkan yaradır.⁴⁸⁹ Cədvəl 31-dən də göründüyü kimi XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı dövlətindən ermənilərin köçürülməsindən sonra onların İrəvan qəzasında 36,9%-ə, İrəvan şəhərində isə 48,5%-ə yüksəlməsinə baxmayaraq, qəzada Azərbaycan türkləri 53,5%-lə, İrəvan şəhərində isə 49%-lə çoxluq təşkil edirdilər. Bu məlumatlar 1834-cü ildə şəhərdə qeydə alınan ermənilərin sayı ilə qarşılıqlı müqayisə edildiyində, İrəvan şəhərində ermənilərin bu müddət ərzində 33%-dən 48,5%-ə yüksəldiyini görmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, ermənilərin köçürülməsindən əvvəl İrəvan şəhərində köhnə ermənilər 19% təşkil edirdi, köçürülmələr nəticəsində onların şəhərdə 48,5%-ə çatdırıldığı, yəni bu zaman ərzində onların 29,5% çoxaldığı qənaətinə gəlmək olar.

İrəvan şəhərində əhalinin etnik tərkibinin köçürmələrin hesabına dəyişildiyini cədvəl 31-dən aydın görmək olur. Belə ki, İrəvan şəhərində qeydə alınan Azərbaycan türklərinin İrəvan qəzası

⁴⁸⁸ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1911, с. 63.

⁴⁸⁹ Карта Эриванской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. Ред. Кондратенко // РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 307, л. 8; Memmedova İ.M. “19.Yüzyılın 80-90’lı Yıllarında Güney Kafkas’yanın Etnografik Haritası..., s. 87-99.

üzrə payı 7,3%, ermənilərin payı isə 7,2% olmuşdur. Bununla da, şəhərdə ermənilərin sayı (7142 nəfər/ 49%) Azərbaycan türklərinin sayına (7228 nəfər/48,5%) yaxınlaşmışdır. Halbuki 1827-ci ildən ermənilərin İrəvan şəhərinə köçürülməsinə qədər olan müddətdə Azərbaycan türkləri ilə ermənilərin nəfər hesabı ilə faiz nisbəti 77-nin 23-ə olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan türkləri ermənilərin İrəvan şəhərinə köçürülməsindən əvvəl say etibarlı ilə ermənilərdən 3,4 dəfə çox olmuşlar. XIX əsrin 90-cı illərində isə bu nisbət minimuma endirilərək 7,3%-in 7,2 %-ə olmuş, Azərbaycan türkləri ermənilərdən cüzi fərqlə, yəni cəmi 0,1%-lə çoxluq təşkil etmişdir. Bütün bunlar ermənilərin İrəvan şəhərinə köçürülməsi ilə şəhər əhalisinin etnik tərkibinin süni surətdə dəyişdirilərək ermənilərin sayının Azərbaycan türklərinin sayına yaxınlaşdırıldığını sübut edir. Ancaq yenə də cüzi fərqlə də olsa İrəvan şəhərində Azərbaycan türkləri üstünlükdə idilər.

Hətta 1909-cu ildə belə köçürülmələrinə rəğmən ermənilər say nisbəti ilə Azərbaycan türklərini keçə bilməmişdilər. Belə ki, 1909-cu ildə İrəvan-Naxçıvan rayonunun etnik tərkibinin 54,2%-ni şiə tatarlar, 42,9%-ni ermənilər, 2,3%-ni isə ruslar təşkil etmişdir⁴⁹⁰.

3.12. Şəki xanlığı

XIX əsrdə Şəki xanlığında baş verən siyasi hadisələr əhalinin say və etnik tərkibinə də təsir etmişdir. Şəki xanlığı ilə Rusiya imperiyası arasında imzalanmış 1805 Kürəkçay müqaviləsinə görə xanlıq Rusiya təbəəliyini qəbul etdi. Lakin sonradan 1806-cı ildə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirildikdə Qarabağ xanının arvadı olan Şəki xanı Səlim xanın bacısı da qətlə yetirildiyi üçün Səlim xan Rusiya təbəəliyindən çıxaraq rus qoşunlarını xanlıq ərazisindən uzaqlaşdırsa da, 1806-cı ilin oktyabrında rus qoşunları ilə həlledici döyüşdə məğlub oldu. Sonrakı mərhələdə Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən əyalətə çevrilməsi prosesi başladı və 1819-cu ildə ruslar tərəfindən aparılmış kameral təsvirdə Şəki artıq əyalət adlandırılırdı. Bu

⁴⁹⁰ Korsun, a.g.ə, s. 307; Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, s. 44.

kameral təsvirə görə Şəki əyaləti Nuxa⁴⁹¹ şəhəri və Şəki, Ağdaş, Ərəş, Alpaut, Xaçmaz, Qutqaşen, Padar və Bum olmaqla 8 mahaldan ibarət idi. Şəki mahalının 66 kəndindən 53-ü tatarlara, 13-ü ermənilərə, Ağdaş mahalının 27 kəndinin hamısı tatarlara, Ərəş mahalının 21 kəndindən 19-u tatarlara, 2-i ermənilərə, Alpaut mahalının 18 kəndinin hamısı tatarlara, Xaçmaz mahalının 14 kəndinin hamısı tatarlara, Padar mahalının 10 kəndinin hamısı tatarlara, Qutqaşen mahalının 11 kəndindən 10-u tatarlara, 1-i ermənilərə, Bum mahalının 10 kəndinin hamısı tatarlara məxsus olmuşdur⁴⁹².

1819-cu ilin kameral təsvirində mahallara daxil olan kəndlər sırasında Qutqaşenə daxil olan 11 kənd göstəriləndə də, eyni təsvirin bəylərə məxsus olan kəndlər siyahısında bu mahalın 15 kəndinin adı çəkilmişdir⁴⁹³.

⁴⁹¹ 1772-ci ildə güclü yağışlar yağdığından Kiş çayı məcrasından çıxaraq Şəki şəhərinin bütövlükdə dağıtdığı üçün əhali dağ yamacındakı Nuxa kəndinə köçür. Əvvəlki əsrlərdə də Nuxanın adı kənd kimi çəkilmişdir. Yeni şəhər məhz burada yarandığından şəhərin adı 1968 ilə qədər rəsmən Nuxa adlanmışdır. C.Zeynalıoğlu Əski Nuxanın böyük bir qala divarı ilə əhatə olunduğunu, qalanın içində Şəki xanlarından Məhəmməd Həsən xan tərəfindən tikilmiş gözəl bir sarayın və kiçik bir camenin olduğunu, rus istilasından sonra isə camenin kilsəyə çevrildiyini yazırdı. “Qafqaz toplusu”nda da Nuxa şəhərindəki qalanın Şəki xanlarının əsas iqamətgahı olduğu qeyd olunmuşdur [Azərbaycan folklor antologiyası, VI kitab, Şəki toplusu, II cild, toplayan və tərtib edən Hikmət Əbdülhəlimov, Bakı, 2002, s.157; Kiş, Nuxu və Şəkərənd kəndlərinin tiyul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın hökmü // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.S. Əliyarov və Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə), Bakı, 1989, s. 206; Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, s. 85-86; Кавказский сборник. Т. 22, Тифлис, 1901, с. 45].

⁴⁹² Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году генерал майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, Тип. Гл. упр. наместн. Кавк. 1866, s.9-149.

⁴⁹³ Описание Шекинской провинции..., s.143-145, 162.

1819-cu ildə Şəki əyalətinin mahallarında tatar və ermənilərə məxsus kəndlər

1819-cu ildə Şəki əyalətinin mahallarında tatar və ermənilərə məxsus kəndlərin sayı					
Şəki əyalətinin mahallar	Tatar	%	Erməni	%	Cəmi
Şəki	53	80,3	13	19,7	66
Ağdaş	27	100	–	–	27
Ərəş	19	90,5	2	9,5	21
Alpaut	18	100	–	–	18
Xaçmaz	14	100	–	–	14
Padar	10	100	–	–	10
Qutqaşen	10	90,9	1	9,1	11
Bum	10	100	–	–	10
Cəmi	161	91	16	9	177

Mənbə: Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году генерал майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, Тип. Гл. упр. наместн. Кавк. 1866.

Cədvəl 32-dən 1819-cu ildə Şəki əyalətinə daxil olan 8 mahala məxsus 177 kəndən 161-nin tatarlara, 16-nın isə ermənilərə məxsus olduğu məlum olur. Ağdaş, Alpaut, Xaçmaz, Padar və Bum mahallarında yalnız tatarlar yaşayırdılar. Şəki əyalətində tatarlara məxsus kəndlər 80,3%, ermənilərə məxsus kəndlər isə 19,7% təşkil edirdi. Ərəş mahalında kəndlərin 90,5%-i tatarlara, 9,5% ermənilərə, Qutqaşen mahalında isə 90,9% tatarlara, 9,1% ermənilərə məxsusdur. Bütövlükdə isə Şəki əyaləti üzrə tatarlara məxsus kəndlər 91%, ermənilərə məxsus kəndlər isə 9% təşkil etmişdir.

V.Minorskinin yazdığına görə, 1824-cü ildə Şəki xanlığına 200 kənd daxil idi. Şəki xanlığının əhalisinin sayı 98500 nəfər təşkil

edirdi ki, bunun da 80000 Azərbaycan türklərindən, 15300-ü ermənilərdən, 1500-ü udilərdən və 1000-ə qədəri yəhudilərdən ibarət idi.⁴⁹⁴

Arxiv sənədinə görə isə, 1824-cü ildə Şəki əyalətinin mahal və kəndlərində 68977 nəfər Azərbaycan türkü, 13786 nəfər erməni yaşayırdı⁴⁹⁵.

1826-cı ildə Nuxa əyalətində 72594 nəfər hər iki cinsdən olan müsəlman, 17058 nəfər hər iki cinsdən olan erməni qeydə alınmışdır⁴⁹⁶.

1832-ci ilin məlumatına görə, Nuxa şəhərində 6558 nəfər tatar, 827 nəfər erməni, Şəki əyalətində 39398 nəfər tatar, 8111 nəfər erməni və 344 gürcü yaşayırdı⁴⁹⁷.

1824-cü ilin rəqəmləri ilə 1832-ci ilin məlumatını müqayisə etdikdə Azərbaycan türklərinin sayının 23021 nəfər azaldığını və əvvəllər bu ərazidə yaşamamış gürcülərin də buraya köçürüldüyünü görmək olar.

XIX əsrdə Nuxa şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. Qaynaqlarda Nuxa şəhərinə digər ərazilərdən əhalinin, eləcə də Nuxa şəhərindən başqa yerlərə əhalinin miqrasiyası haqqında məlumatlar vardır. Nuxa şəhərini əvvəllər tərk etmiş olan 200 ailənin 1806-cı ilin oktyabrında geri qayıtması haqqında məlumat vardır⁴⁹⁸. Digər məlumata görə isə 1807-ci ildə Rusiya hökuməti Fətəli şahla çəkişdiyinə görə öz qohum-əqrabası və qoşunundan ibarət 12 min nəfərlə Şimali Azərbaycana gəlmiş xoylu Cəfərqulu xanı Şəki xanı təyin edir və ona general-leytenant rütbəsi verir. Əvəzində Cəfərqulu xan Rusiya hökumətinə ildə 7 min çervon, bundan əlavə öz xəzinəsindən 2 min çervon ödəməli idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəfərqulu xanın dəstəsinin tərkibində gələn 2 min erməni də Şəki xanlığının ərazisində məskunlaşdırılmışdı⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴ Minorski V. Şəki // İslam Ansiklopedisi, c. XI. İstanbul 1979, s. 403.

⁴⁹⁵ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162, v. 1-93.

⁴⁹⁶ Кавказский сборник. Т. XXII, с. 60.

⁴⁹⁷ OPBЗ, ч. IV, с. 361, таблица В; Мамедова И. Влияние переселенческой политики..., с. 34.

⁴⁹⁸ АКАК, т. III. Тифлис, 1869, д. 481, с. 269.

⁴⁹⁹ АКАК, ч. III, д. 496, с. 275-276; OPBЗ, ч. III, с. 358-359; Kərim ağa Fateh.

Şəki xanlığında yerləşdirilən 2 min erməninin 75 ailəsi Nuxa şəhərində yerləşdirilmişdi⁵⁰⁰. Bəlkə də Cəfərqulu xanın Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşməsinə izn verərkən Rusiya imperiyasının şərtlərindən biri də erməni əhalisinin də onun dəstəsində yer alması olmuşdur. Bu da ermənilərin şəhərə gəlmə olduğunu bir daha sübut edir.

Şəki ərazisindən əhalinin miqrasiyasına dair digər sənədlər də mövcuddur. Bağdad valisi Davud paşadan gələn məktuba görə, Dağıstan xanlarından (Azərbaycan xanları nəzərdə tutulur – İ.M.) bundan öncə Şəki və Şirvan hakimi olan Səlim xan 1228-ci il (1813-cü ildə) tarixində məmləkətinin ruslar tərəfindən işğalından sonra oranı tərk edib ailəsi və yaxınları ilə Təbriz istiqamətində yola düşərək İran (Qacar – İ.M.) şahzadəsi Abbas Mirzənin yanına gəlib orada yerləşmiş və sonra kəramət sahiblərini ziyarət etmək səbəbi ilə oradan təciliyində olan yüz nəfər fərari ilə bərabər Bağdada gəlmişdir⁵⁰¹.

M.Mirbağırzadənin yazdığına görə, Nuxa şəhəri dəniz səviyyəsindən 2454 fut yüksəklikdə yerləşmişdi. Şəhərin şimal-şərq tərəfindəki dərədən Qafqaz dağlarından aşib-gəlməkdə olan Kiş çayı axırdı. 1819-cu ildə Şəki xanlığının mərkəzi olan Nuxa şəhərində 25000 əhali vardı ki, bunun da 81% türklər və 18% udi və ermənilər təşkil edirdi⁵⁰².

1824-cü ildə Nuxa şəhərində 50 ailə bəy (1,8 %), 47 ailə birinci dərəcəli tacir (1,7%), 65 ailə ikinci dərəcəli tacir (2,4%), 46 ailə aşağı dərəcəli tacir (1,7%), 1309 ailə xırdaavat alverçiləri (48,5%) vardı.

Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. Bakı, 2005, s. 111; Rəşid bəy İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s. 115; Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. Bakı, 2005, s. 133; Mirbağırzadə M. Şəki qəzasında hökmranlıq tarixi haqqında müxtəsər məlumat // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda, s. 167; Azərbaycan folklor antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II cild. Toplayanı və tərtib edəni Hikmət Əbdülhəlimov. Bakı, 2002, s. 141.

⁵⁰⁰ Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составил капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским// ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162, v. 88 arxa - 90 arxa.

⁵⁰¹ BOA, HAT – 00761 – 35955, Hicri 1234, (06.12.1818), 7 s.

⁵⁰² Mirbağırzadə M., a.g.ə., s. 148.

Bundan başqa Nuxa şəhərinə aid olan Çapağan kəndində 246 ailə (9,1%) yaşayırdı. 3 ailə Məlik ağanın rəncbərləri (0,1%) sayılırdı. Nuxa şəhərinin qışlaqlarında 1034 ailə (38,2%) vardı, maaflar isə 22 ailəni (0,8%) təşkil edirdi. Nuxa şəhərində əfəndi və mollalar 79 ailədən (2,9%), mirzələr isə 5 ailədən (0,2%) ibarət idi. Buradan görünür ki, Nuxada şəhərə aid olan Çapağan kəndi ilə birlikdə 2698 ailə (87,8%) Azərbaycan türkü yaşayırdı. Şəhərdə yaşayan ermənilərin sayı ümumilikdə 375 ailə (12,2%) təşkil edirdi⁵⁰³.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nuxa şəhərinin erməni əhalisi şəhərin yerli sakinləri deyildilər və bura köçürülmüşdülər. 1824-cü ilin kameral təsvirində Nuxa şəhərində yaşayan 75 erməni ailəsinin bura Xoydan köçürmə olduğu bildirilir. Yuxarıda Xoy hakimi Cəfər-qulu xanın bura köçdüyü zaman 2000 ermənini də Şəki vilayətinə gətirdiyi qeyd edilmişdir. Şəki xanlığına köçürülən ermənilərdən 75 ailə Nuxa şəhərində yerləşdirilmişdi. Nuxa şəhərində 4 ailə rəhbər, 6 ailə kilsə xidmətçisi vardı. 1824-cü ildə Nuxa şəhərində ümumilikdə 13951 nəfər yaşayırdı⁵⁰⁴. Onlardan 6608-ni kişi tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.), 5825-ni qadın Azərbaycan türkü, 780-ni erməni kişi, 738-ni erməni qadın təşkil edirdi⁵⁰⁵. Deməli, 1824-cü ilin kameral təsvirinə görə Nuxa şəhərindəki əhalinin 89,1%-ni (12433 nəfər) Azərbaycan türkləri, 10,9%-ni (1518 nəfər) ermənilər təşkil edirdi. Bu rəqəmlərdən də ermənilərin Nuxa şəhərində cüzi sayda olduğu aydın görünür.

XIX əsrin 30-cu illərində Nuxa şəhərində cəmi 2791 ailə qeydə

⁵⁰³ Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. // ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162, v. 1-92 arxa; Məmmədova İ. XVII-XIX əsrin əvvəllərində Şəki şəhərinin əhalisi // Sivilizasiya, elmi-nəzəri jurnal, Bakı Avrasiya Universiteti, 3-cü (27) buraxılış. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2016, s. 105-106.

⁵⁰⁴ Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г..., v. 1-92 arxa; Memmedova İ. 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı..., s. 145.

⁵⁰⁵ Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г..., v. 1-92 arxa; Кавказский сборник. Т. XXII, Тифлис, 1901, с. 44; Memmedova İ., a.g.m., s. 145; Məmmədova İ. XVII-XIX əsrin əvvəllərində Şəki şəhərinin əhalisi, s. 106.

alınmışdı. 1832-ci ildə Nuxa şəhərində qeydə alınan 7385 nəfərin 6558-ni Azərbaycan türkləri, 827-ni isə ermənilər təşkil edirdi.⁵⁰⁶ Mənbə burada udulərin yaşadığını yazmır, lakin nəzərə alsaq ki, 1819 və 1924-cü illərdə şəhərin etnik tərkibindən bəhs edərkən Mirbağırzadə və Minorski burada udi lərin yaşadığı qeyd edirlər, o zaman şəhərdəki ermənilərin bir hissəsinin udi olduğunu təxmin etmək olar. Deməli, şəhər əhalisinin 88,8%-i Azərbaycan türklərinə, 11,1%-i isə erməni və udi lərdən ibarət olmuşdur.

Cədvəl 33

Nuxa şəhəri də daxil olmaqla Şəki xanlığı, sonralar isə əyalətinin etnik tərkibi

Şəki xanlığının etnik tərkibi												
Şəki əyaləti	Azərbaycan türkləri				Udi və ermənilər				Yə-hudi	Gürcü	Cəmi	
	ailə	nəfər			ailə	nəfər			nəfər	nəfər	ailə	nəfər
		k.c.	q.c.	cəmi		k.c.	q.c.	cəmi				
1819-cu ildə												
Nuxa şəhəri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25000
%	—	—	—	81	—	—	—	18	—	—	100	
1824-cü ildə												
Nuxa şəhərinə ona aid olan Çapağan kəndi ilə birlikdə	2698	6608	5825	12433	375	780	738	1518	—	—	3073	13951
%	87,8	47,4	41,8	89,1	12,2	5,6	5,3	10,9	—	—	100	

⁵⁰⁶ ОПБЗ, ч. IV, с. 361, таблица В.; Мамедова И. Влияние переселенческой политики..., с. 34.

Şəki əyalə - tinin mahal və kəndləri üzrə ⁵⁰⁷	–	–	–	68977	–	–	–	13786	–	–	–	82763
%	–	–	–	83,3	–	–	–	16,7	–	–	–	100
1824-cü il kame- ral təs- virə gö- rə Şəki əyaləti üzrə cəmi	–	–	–	81410	–	–	–	15304	–	–	–	96714
%	–	–	–	84,2	–	–	–	15,8	–	–	–	100
V.Mino rskiyə görə Şəki əyaləti üzrə ⁵⁰⁸	–	–	–	80000	–	–	–	15300 ermə- ni +1500 udi	1000	–	–	98500
%				81,2				15,5+ 1,5	1,02	–	–	100
1832-ci ildə												
Nuxa şəhərin- də	2791	–	–	6558	–	–	–	827	–	–	–	7385
%	–	–	–	88,8	–	–	–	11,1	–	–	–	100
Şəki əyalə- tində	–	–	–	39398	–	–	–	8111	–	344	–	47853
%	–	–	–	82,3	–	–	–	17	–	0,7	–	100
Cəmi	2791	–	–	45956	–	–	–	8938	–	344	–	55238
%	–	–	–	83,2	–	–	–	16,2	–	0,6	–	100

⁵⁰⁷ 1824-cü ilin kameral təsvirinə görə [Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. //ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162, v. 1-93].

⁵⁰⁸ Minorski V. Şəki // İslam Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul 1979, s. 403.

Mənbə: Mirbağırzadə M., a.g.ə., s. 148; Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году генерал майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, Тип. Гл. упр. наместн. Кавк. 1866; Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составленное капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским // ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162, v. 1-92 arxa; Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 44; Minorski V. Şeki // İslam Ansiklopedisi, с. XI, İstanbul 1979, s. 403; OPBЗ, ч.IV, с. 361, таблица В; Мамедова И. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 34.

Cədvəl 33-dən göründüyü kimi, 1819-cu ildə Nuxa şəhərinin əhalisinin 81%-ni tatarlar, 18%-ni erməni və udilər, 1824-cü ildə (Çapaqan ilə birlikdə) 89,1%-ni tatarlar, 10,9%-nu ermənilər, 1832-ci ildə isə 88,8%-ni tatarlar, 11,1-ni ermənilər təşkil etmişdir. Mirbağırzadənin tatar və ermənilərə aid vermiş olduğu say nisbətini hesabladıqda cəmi 99% edir, o zaman şəhər əhalisinin 1%-ni kimlərin təşkil etdiyi məlum olmur.

Nuxa şəhərində 1819-cu ildə tatar əhali 81%, 1824-cü ildə (şəhərə aid olan Çapağan ilə birlikdə) 89,1%, 1832-ci ildə 88,8% olmuşdur. Şəhərdə ermənilər 1819-da udilərlə birlikdə 18%, 1824-cü ildə 10,9%, 1832-ci ildə isə 11,1% təşkil edirdi.

1824-cü ilin kameral təsvirinə görə, Şəki əyalətində tatarlar 84,2%, ermənilər 15,8% təşkil etmişlər. Minorskiyə görə isə eyni ildə Şəki əyalətində tatarlar 81,2%, ermənilər 15,5%, udilər 1,5%, yəhudilər 1,02% təşkil edirdi.

Cədvəl 33-dən göründüyü kimi, 1832-ci ildə Şəki əyalətində əhalinin 83,2% tatarlardan, 16,2% ermənilərdən və 0,6% gürcülərdən ibarət idi.

Şəki əyalətinin 1819, 1824 və 1832-ci illərə aid etnik tərkibini qarşılaşdırdığımız zaman bəzi məqamlarda dolaşıqlıq yaranır. Belə ki, Mirbağırzadə 1819-cu ildə Şəki əyalətində tatar, erməni və udilərin, V.Minorski Şəki əyalətində 1924-cü ildə tatar, erməni, udi və yəhudilərin, “Qafqazarxası vilayətlərin icmal”nda isə 1832-ci ildə

Şəki əyalətində tatar, erməni və gürcülərin yaşadığı yazılır. 1819 və 1824-cü il kameral təsvirlərində isə Şəki əyalətində yalnız tatar və ermənilərin yaşadığı qeyd olunur. Udilərin kameral təsvirlərdə ermənilər kimi qeydə alınmasını başa düşmək olar, lakin Şəki əyalətində yəhudilər yaşamış olsaydı, bu kameral təsvirlərdə mütləq ayrıca qeyd olunardı. 1832-ci ildə Şəki əyalətində gürcülərin qeydə alınması, onların sonradan köçərək bura gəlməsi ilə bağlı ola bilərdi.

Beləliklə, mənbə və arxiv sənədlərinin qarşılıqlı araşdırması Nuxa şəhəri də daxil olmaqla Şəki əyalətinin əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatların fərqli olduğunu ortaya qoymuş olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan dövrdə Nuxa şəhəri və ümumilikdə Şəki xanlığı, Rusiya işğalından sonra Şəki əyalətində əhalisinin etnik tərkibini ən az 81%, ən çox 89% olmaqla böyük əksəriyyətini tatarlar, yəni Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir. Şəki əyalətində ermənilərin say nisbəti isə ən az 11%, ən çox isə 16%-i aşmamışdır. 1819-cu ilin kameral təsvirində yer alan Şəki əyalətinə məxsus kəndlərin 91%-nin Azərbaycan türklərinə, 9%-nin isə ermənilərə aid olması isə ermənilərin bu ərazidə cüzi sayda olduğunu sübut edir.

3.13. Car-Balakən camaatlığı

Alazan dərəsi ilə Samur arasında yerləşən⁵⁰⁹ Car-Balakəndə 1811-ci ildə 16 min ailə (hər iki cinsdən 96 min nəfər) yaşayırdı⁵¹⁰.

Polkovnik Kosebunun 1825-ci ildə tərtib etdiyi “Car mülklərinə dair statistik məlumatlar”a⁵¹¹ (*bax: əlavə 6*) görə, Car-Balakən

⁵⁰⁹ Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498, л. 2 об.; Историографические записки о странах, лежащих между морями Черным и Каспийским (перевод с французского Федора Шашкевича), Санкт-Петербург, 1810, с. 35; Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические записки, Санкт-Петербург, с. 82; Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа..., с.124.

⁵¹⁰ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494, л. 1; Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811 // ИГЭД, Москва, 1958, с.327.

⁵¹¹ Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковни-

camaatlığı uzununa 60 verstə yaxın və eninə də elə o qədər olan bir ərazini əhatə edirdi. Carlılar şimaldan bütün Kaxetiya boyu uzanan dağ silsiləsi ilə, İlisu sultanı və Nuxa əyalətinin torpaqları ilə sərhəddə yerləşirdilər. Dağ silsiləsinin arxasında, Balakən kəndinin qarşısında çurmutlar, Kaxeti kəndinin qarşısında keseruxlar, Car kəndinin qarşısında kalallar, Muxax kəndinin qarşısında mişmişlər, Cinix kəndinin qarşısında kusurlar yaşayırdı. Şərqdə onların mülklərini İlisu Sultanın mülklərindən ayıran Qapıçaya, cənubda Sığnaq qəzasına məxsus Alazan və Kızix çaylarına və qərbə doğru carlıların sərhədləri çox qeyri-müəyyən idi. Statistik təsvirə görə bəziləri Kaxetiyanın özünü, digərləri Laqodexini, əksəriyyət isə Naçal-Əmir çayını sərhəd olaraq qəbul edirdilər. Lakin Balakən və Kaxeti kəndləri arasında yerləşən təxminən 60 verst ərazi uzun müddət məskunlaşmadığından, hər kəs mübahisəsiz ondan istifadə edə bilərdi⁵¹².

Polkovnik Kosebunun məlumatları Car mülklərinə daxil olan bütün kəndləri tamamilə əhatə etmir. Buna görə də, polkovnik Kosebu tərəfindən Car-Balakən camaatlığının sərhədinin təsviri qeyd olunan mülkün faktiki ərazisinin içində qalır. Digər mənbəyə görə Car Alazan vadisindən Samura qədər uzanırdı. P.İ.Kovalevski Kaxetiyanın şimal-şərq hissəsində, əsas Qafqaz silsiləsi ilə Alazan çayı arasında yerləşən, cənubdan Şəki xanlığı ilə həmsərhəd olan kiçik ərazinin onun dövründə Zaqatala vilayəti adlandırıldığını, bu ərazinin cənub-şərq hissəsində İlisu sultanlığının yarandığını, digər hissələrində isə altı nahiyədən (volost) ibarət primitiv respublikanın mövcud olduğunu yazırdı⁵¹³.

Digər mənbənin məlumatına görə, Car dairəsi Cənubi Qafqazın yan və ön dağları arasındakı vadidə, Alazan çayının sol sahili ilə Samur arasında yerləşirdi. Car dairəsinə aşağıdakı 17 kənd daxil idi: 1. Balakak (Balakən – İ.M.), 2. Maştsex, 3. Çar (Car – İ.M.), 4. Tala,

ком Коцебу) 1825 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498, лл. 1-11об.

⁵¹² Статистические сведения о Чарских владениях. л. 2 об.; Məmmədova İ. Rus qaynaqlarına görə Car-Balakən camaatlığının ərazisi, əhalisi və məşğuliyyəti // Elmi Əsərlər (AMEA Tarix İnstitutu), Bakı, 2016, cild 61, s. 80-81.

⁵¹³ Kovalevskiy P.İ., a.g.ə., s. 82.

5. Kankurau, 6. Mişniş, 7. Əliabad, 8. Çinix (Cinix – İ.M.), 9. Quluq, 10. Qax, 11. İllezu (İlisu – İ.M.), 12. Saxur, 13. Varxian, 14. Senqinux, 15. Latexi, 16. Çinix (Cinix – İ.M.), 17. Quluq⁵¹⁴. Mənbə-də Quluq və Cinix kəndlərinin adı iki dəfə qeyd olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, German da Car-Balakəndən bəhs edərkən bu kəndlərin adını iki dəfə çəkmişdir, o zaman bu ərazidə Cinix və Quluq kəndlərinin hərəsindən ikisinin mövcud olması qənaətinə gəlmək olar. Germanın yazdığına görə, tərəkəmə tatarlarının sahib olduqları Qafqaz dağ-larının şərq ətəkləri, Boynak, Dərbənd və Utamiş yaxınlığındakı qərb dəniz sahilləri, eləcə də bütün cənub ön silsiləsi, Alazan və ya Kaxetiya-dan Xəzər dənizinədək olan ərazilərin bir qismi qubalı Fətəli xana, digər qismi isə nuxalı Hüseyn xana məxsus olmuşdur⁵¹⁵.

Q. German Alazan çayının sol sahili ilə Samur çayı arasında yerləşən Car camaatlığına aid olan Balakən, Maştsex, Car, Tala, Kankurau, Mişniş, Alabaş (yəqin ki Əliabad kəndinin adının yanlış yazmışdır – İ.M.), Çinix (Cinix – İ.M.), Quluq, Qax, İllezu (İlisu – İ.M.), Saxur, Varxuan, Senqinux, Latexi, Çinix (Cinix – İ.M.) və Quluq kəndlərini yanlış olaraq ləzgilərə aid edir. Müəllif həmçinin yanlış olaraq Car hakiminə tabe olan Alabaş (Əliabad), Qax, Vaxxar və İnnqnuş kəndlərinin əhalisini gürcü adlandırır. German onların gürcü adət ənənəsi ilə demək olar ki, oxşarlığının olmasını, böyük əksəriyyətinin müsəlman olduqlarını, bəzilərinin isə dinsiz yaşadığ-larını yazırdı. German yuxarıda adı çəkilən kəndlərdən başqa dağda tikilmiş “Gələsən, görəsən” qalasında oturan Hacı Çələbiyə məxsus bir neçə kəndin də mövcudluğunu, Car mahalının əhalisinin müsəl-man olub sünni təriqətinə məxsusluğunu, bu mahalda 1500-dək döyüşçü olduğunu bildirirdi⁵¹⁶.

Car mahalı ləzgilərin yaşadığı və yaxud müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcülərin məskəni olmamışdır. Bu ərazilər Car-Balakən camaatlığının mülkləri sayılırdı və bu camaatlığın döyüşçüləri

⁵¹⁴ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа..., с.124.

⁵¹⁵ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа..., с. 111-112.

⁵¹⁶ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа..., с. 124-125; Memmedova İ. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayətləri..., s. 102.

qarşısında tab gətirə bilməyən Kartli-Kaxeti çarı İrakli hər il onlara 60 mindən 100 min rubladək bac ödəyirdi⁵¹⁷. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mahalın əhalisi olan avar, saxur və muğallar türk mənşəlidirlər, ingiloylar isə heç də gürcüdən dönmə deyil, qədim alban soykökünə bağlı müstəqil etnos (gel, gelou) olmuşdur⁵¹⁸. Tarixi Car-Balakən camaatlığının ərazisi hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb torpaqlarını əhatə edir.

German Koyzu çayının yanında yerləşən Akuşa mahalını şərq tərəfdən əhatə edən İotemiş və şərq tərəfdən əhatə edən Qubdendə sakinlərin tatar dilində danışdığını bildirirdi⁵¹⁹. A.P.Tormasov 1811-ci ildə Car-Balakəndə hər iki cinsdən olan sakinlərin 96 min nəfər olmaqla 16 min ailəni təşkil etdiyini yazırdı⁵²⁰.

Polkovnik Kosebu 1825-ci ildə qluxodarları (bu Kaxetiya yaxınlığında yaşayan xalqların: çurmutlar, keseruxlar, kalallar, mişmişlər, kusurlar, saxurların ümumi adı idi) 5 camaatlığa: Car, Balakən, Tal, Muxax və Cinixə bölündüyünü; onların hər birindən asılı olan müəyyən sayda kəndlərin olduğunu və özlərini mülkədar adlandırdıqlarını yazırdı. Hər camaatlığın eyni hüquqa malik, lakin Car camaatlığının o birilərindən qüdrətli və varlı olduğunu qeyd edən Kosebu Car camaatlığına 20 vergi mükəlləfiyyətli kəndin daxil olduğunu bildirirdi. Kosebu, Car, Zaqatala və Qoqaminin bir kəndi təşkil etdiyini və 1260 həyətdən, bu camaatlığa məxsus digər 20 kəndin 1861 həyətdən ibarət olduğunu qeyd edirdi. Car camaatlığına daxil olan həyətlərin sayı cəmi 3121 idi⁵²¹. Göründüyü kimi Car

⁵¹⁷ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. II. Санкт-Петербург, 1869, с. 119.

⁵¹⁸ Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2011, s.108.

⁵¹⁹ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа..., с.130.

⁵²⁰ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494, л. 1; Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811 // ИГЭД, Москва, 1958, с. 327.

⁵²¹ Статистические сведения о Чарских владениях. л. 2-3 об.; Мамедова И. «Статистическое сведение о Чарских владениях» как источник в изучении населения данной территории // «Россия и Кавказ: прошлое и настоящее. Сборник научных статей 2-ой международной научно-практической конференции 8-10 июня 2010. Кизляр. Филиал ФГОУ

camaatlığının Car-Balakən camaatlığının əhalisinin 38,1%-ni təşkil edirdi.

Balakən camaatlığı Cardan qərbdə, onun 25 verstliyində, Aşağı Kaxetiyanın sərhədinin yaxınlarında yerləşirdi⁵²². 800 həyətdən ibarət Balakən, Sablovani və Sandrislevi Balakən adı altında bir camaatlıqda birləşirdi. Bu camaatlıq digərlərindən ona aid heç bir kəndin olmaması ilə fərqlənirdi⁵²³. Balakən camaatlığı Car-Balakən camaatlığının 9,8%-ni təşkil edirdi.

Tal camaatlığı Carın şərqində⁵²⁴ 800 həyətdən ibarət Tal və Qar-giləni eyni adlı camaatlıqda birləşdirirdi və ona daxil olan 4 kənddə (Muğanlı – 300, Paldarı – 140, Qəndax – 140, Kəpənəkçi – 30 həyət olmaqla) 610 həyət var idi⁵²⁵. Tal camaatlığında cəmi 1410 həyət vardı və Car-Balakən camaatlığı əhalisinin 17,2%-ni təşkil edirdi.

Tal camaatlığından sağda Muxax camaatlığı yerləşirdi⁵²⁶. 800 həyətdən ibarət Muxax camaatlığına 230 həyətdən ibarət 2 kənd (Bazar – 30, Çardaqlı – 200 həyət olmaqla) da aid idi⁵²⁷. Deməli, 1030 həyətdən ibarət Muxax camaatlığı Car-Balakən camaatlığı əhalisinin 12,5%-ni təşkil edirdi.

T.N. Yaişnikov Cinix camaatlığının “şərqdə onu Şəki əyalətindən ayıran Qayınli-Gəbi (Kainli-Kebi) çayı və Cəbli-Saz bataqlığına-dək uzanan”, İlisi sultanının mülkləri ilə sərhəddə yerləşdiyini yazırdı⁵²⁸. 800 həyətdən ibarət Cinixə tabe olan 3 kəndə (Lələpaşa – 30; Şudullu – 40; Marsan – 20 həyət olmaqla) 90 həyət vardı, ümumilikdə isə camaatlıqda 890 həyət qeydə alınmışdı ki⁵²⁹, bu da Car-Balakən camaatlığının 10,9%-ni təşkil edirdi.

ВПО «ЮФУ» в г. Кизляр, ИИАЭ ДНЦ РАН, Социальный факультет ДГУС, с. 97.

⁵²² Яишников Т.Н. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. В 1830 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 301.

⁵²³ Статистические сведения о Чарских владениях... л. 3 об.

⁵²⁴ Yaişnikov T.N. a.g.ə., s. 301.

⁵²⁵ Статистические сведения о Чарских владениях... л. 3 об.

⁵²⁶ Yaişnikov T.N. a.g.ə., s. 301.

⁵²⁷ Статистические сведения о Чарских владениях... л. 3 об.

⁵²⁸ Yaişnikov T.N. a.g.ə., s. 301.

⁵²⁹ Статистические сведения о Чарских владениях... л. 3 об.

Bu məlumatları yekunlaşdıraraq Car-Balakən camaatlığında mülkədar və icmaların tabeliyində olan həyətlərin sayının 7251 olduğu məlum olur, bu da ümumilikdə Car-Balakən camaatlığının əhalisinin 88,6%-i deməkdir. Bundan başqa heç bir camaatlığa daxil olmayan və təbəçiliyində kəndlərin olmadığı kəndlər də olmuşdur ki, onların da sayı 10 olub 930 həyətdən ibarət idi. Bu azad kəndlərin hər biri yaxınlıqda yerləşən camaatlığın himayəsinə sığınır və həm qənimətin bölünməsində, həm də xəzinə mükəlləfiyyətlərinin ödənilməsində onlarla birlikdə iştirak edirdilər. Belə ki, Katexi, Matsexi, Qaracalı və Qapıdərə kəndləri Car camaatlığının, Cincibaxi, Amasxari, Sapinço və Meşrexli kəndləri Muxax camaatlığının, Kusur kəndi isə Tal camaatlığının himayəsinə sığınırdı⁵³⁰. Bu kəndlər Car-Balakən camaatlığının 11,9% təşkil edirdilər.

Beləliklə, 1825-ci ildə Car mülklərində cəmi 8181 həyət vardı və Car torpaqlarında 57267⁵³¹ müsəlman (muğal, avar, saxur⁵³², ingiloy – İ.M.) yaşayırdı. Car torpaqlarının 1825-ci ildəki müsəlman əhalisinin sayını 1811-ci il ilə müqayisə etdikdə, bu illər ərzində əhalinin sayında 38733 nəfər azalma müşahidə edilir. Bunun səbəbi Car-Balakəndə aparılan hərbi əməliyyatlar və Rusiyanın müstəmləkə siyasəti olmuşdur.

1826-1830-cu illərdə Car-Balakən camaatlığında müsəlmanlara (muğal, avar, saxur və ingiloylar – İ.M.) məxsus 8906 ev qeydə alınmışdır⁵³³. Digər mənbənin məlumatına əsasən isə XIX əsrin 30-

⁵³⁰ Статистические сведения о Чарских владениях... л. 4; Məmmədova İ. Rus qaynaqlarına görə Car-Balakən camaatlığının ərazisi, əhalisi və məşğuliyyəti..., s. 83-84.

⁵³¹ Müsəlman ailələrinin çoxuşaqlı olmasını, eyni zamanda bir həyətdə bir neçə ailənin olma ehtimalını nəzərə alaraq həyətlərin sayını ənənəvi olaraq 5-ə deyil, 7-yə vurmaqla tərəfimizdən hesablanmışdır.

⁵³² Muğallar kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri, yəni etnik türk sayılırdılar. Saxurlar sak türklərinin, avarlar isə avar türklərinin nəsiləri hesab edilirdi.

⁵³³ Коцебу М.А. Сведения о Джарских владениях. В 1826 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 254.; Yaişnikov T.N. a.g.ə., s. 300-303; Məmmədova A. Car-Balakən camaatlığı (XVII əsrin sonu-XIX əsrin 30-cu illəri), Bakı, "UniPrint" nəşriyyatı, 2009, s. 61.

cu illərində Car-Balakən camaatlığında 13389 ev, 46680 nəfər kişi cinsindən olan əhali vardı⁵³⁴.

Polkovnik Kosebu Car mülklərində yaşayanların müsəlman olduqlarını xüsusilə qeyd edirdi. Kosebuya görə “Car mülklərində yerli müsəlmanlar əhalinin 2/3 hissəsini təşkil edir və tatar (Azərbaycan türkləri rus mənbələrində belə adlandırılırdı – İ.M.) dilində danışdılar”. O, Car mülklərində yaşayan ingiloyların əvvəllər xristian olduğunu, sonradan İslam dinini qəbul etdiklərini bildirir. Polkovnik Kosebu ovalıqda yerləşən bütün kəndlərin ingiloy adlandırıldığını, lakin bu kəndlərin arasında tatar dilində danışan 17 kəndin olduğunu, ovalıqda yerləşən digər kəndlərin sakinlərinin isə ingiloylar olduğunu qeyd edir⁵³⁵. Tatar dilində danışan bu kəndlər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 34

Car-Balakən camaatlığının ovalıqda yerləşən tatar⁵³⁶ dilində danışan kəndlərinin siyahısı					
1.	Çobanqulu	7.	Katalparax	13.	Padari (Padar –İ.M.)
2.	Keymuri	8.	Kinderqalo (Qındırğa?)	14.	Paldaro (Baldır – İ.M.),
3.	Bazar	9.	Boyəhmədli ⁵³⁷	15.	Muğanlı
4.	Almalı	10.	Patara (Böyük – İ.M.) Lahıc	16.	Babalı

⁵³⁴ ОРВЗ, ч. I, с.22.

⁵³⁵ Статистические сведения о Чарских владениях., л. 5-5 об; Мамедова И. Статистическое сведение о Чарских владениях» как источник в изучении населения данной территории..., s.97.

⁵³⁶ Azərbaycan türkcəsi

⁵³⁷ Boyəhmədli şahsevən tayfalarına daxildir.

5.	Lələli	11.	Didi (Kiçik – İ.M.) Lahic	17.	Karapalduri (Qarabaldır – İ.M.)
6.	Qoqlıərno (Göylərəni)	12.	Kurdamuri (Kürdəmir – İ.M.)	Cəmi	17 kənd

Mənbə: Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г.// РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498, л. 5-5 об.

Car silsiləsinin arxasında yaşayan xalqlar Kaxetiyadakı Qavaz kəndi ilə Car mülklərinin Balakən kəndi arasında yerləşən ərazilərini əhatə edirdilər. Kosebu Car silsiləsinin arxasında Samur çayı ətrafında aşağıdakı xalqların: Laqodexi adlı yerin qarşısında 200 həyətdən ibarət tabellərin, Kartubani adlı yerin qarşısında 1000 həyət daşlıların, Balakən adlı yerin qarşısında 500 həyət çurmutların, Katexi kəndinin qarşısında 700 həyət keseruxların, Car kəndinin qarşısında 300 həyət kalalilərin, Muxax kəndinin qarşısında 400 həyət mişmişlərin, Cinax kəndinin qarşısında 400 həyət kusurların, İlisu sultanının mülkünün qarşısında 6000 həyət saxurların yaşadıqlarını yazırdı. Bu həyətlərin sayı cəmi 11300 idi⁵³⁸.

Beləliklə, Kosubunun yuxarıda vermiş olduğumuz Car mülklərində yerli müsəlmanların əhalinin 3/2 hissəsini təşkil etməsi və tatar, yəni Azərbaycan dilində danışmalarını nəzərə alaraq Car-Balakən camaatlığında əhalinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri hesab edilən muğallardan ibarət olması qənaətinə gəlmək olar. Bunu əsrin ikinci yarısında aparılmış kameral təsvirlərdə bu ərazilərin kəndlərinin etnik tərkibinin daha çox muğallardan ibarət olması da sübut edir⁵³⁹. Eyni zamanda burada avar türklərinin və sak tayfalarının nəslindən olan avar və saxurlar, alban tayfalarından olan ingiloylar (gel, gelou) da yaşayırdılar.

⁵³⁸ Статистические сведения о Чарских владениях., л. 8 об.

⁵³⁹ Ətraflı məlumat üçün bax: Военный обзор Тифлисской Губернии и Закатальского округа, составил подполковник Генерального штаба Филипов, Санкт-Петербург, Типография Товарищества «Общественная польза», 1872, с. 167–169.

3.14. İlisu sultanlığı

İlisu sultanlığının tədqiqatçısı Elvira Lətifovanın yazdığına görə, XVI əsrdən 1844-cü ilə qədər mövcud olmuş İlisu sultanlığı⁵⁴⁰ şimalda Samur çayının yuxarı hövzəsi də daxil olmaqla Kürün xanlığı ilə sərhəd idi, qərbdə Car-Balakən camaatlığından Muxaxçay və Qapıçay vasitəsilə, şərqdə Qaraqaya dağ silsiləsi ilə Şəki xanlığından ayrılırdı, cənubda isə Alazan çayının Kürə töküldüyü yer ilə məhdudlanırdı⁵⁴¹.

Rusiya Dövlət Hərb-Tarix arxivinin sənədinə görə, 1804-cü ildə Sultan Əhməd xanın idarə etdiyi İlisu sultanlığının əhalisi 4 min ailədən və yaxud hər iki cinsdən 24000 nəfərdən ibarət idi⁵⁴².

Axverdova görə, Sultan Əhməd xana məxsus 100 kənd var idi⁵⁴³.

Polkovnik Kosebu 1825-ci ildə tərtib etdiyi “Car mülklərinə dair statistik məlumatlar”da İlisu sultanlığına daxil olan 39 kəndin böyük əksəriyyətinin adını çəkir və onların hamısının müsəlman olduğunu qeyd edir. Kosebu bu kəndlərin çoxunun xəritədə göstərilmədiyini bildirir⁵⁴⁴. Aşağıdakı cədvəldə İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin siyahısı verilmişdir.

Cədvəl 35

İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin siyahısı					
1.	İlisu	14.	Qazmalar	27.	Qarmiç
2.	Əlibəyli	15.	Daşkənd	28.	Kaçqaça (Qaçqaça –İ.M.)
3.	Meşəbaşı	16.	Kütüxlü (Kötüklü–İ.M.)	29.	Zarna (Zərnə –İ.M.)

⁵⁴⁰ İlisu sultanlığının xəritəsi üçün əlavə 11-ə bax.

⁵⁴¹ Летинова Э. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство, Баку, 1999, s. 38.

⁵⁴² РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494, л.1; Tormasov A. P., a.g.ə., s. 327.

⁵⁴³ Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804 // РГАДА, ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22; Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804 // ИГЭД, Москва, 1958, с. 225.

⁵⁴⁴ Статистические сведения о Чарских владениях., л. 13 об.

4.	İbaxlı	17.	Kinçax (Qıpçaq –İ.M.)	30.	Ləkit
5.	Kaxi* (Qax–İ.M.)	18.	Süsokənd (Süskənd–İ.M.)	31.	Qumlu
6.	Malahlı	19.	Pisto	32.	Fıstıqlı
7.	Qarameşə	20.	Sençen (Səngən– İ.M.)	33.	Kasarlı (Qaysarlı–İ.M.)
8.	Şıxlar	21.	Ağçı	34.	Qaratala
9.	Paydari (Baydarlı–İ.M.)	22.	Tanqəş (Təngin–İ.M.)	35.	Tayxant
10.	Damlı	23.	Kuldup (Kurdur–İ.M.)	36.	Suvazel (Suvagil–İ.M.)
11.	Bağlar	24.	Sarıbaş	37.	Sarabaş (Sarıbaş–İ.M.)
12.	Bazartala	25.	Kılçuk (Kilgits–İ.M.)	38.	Çalogil
13.	Əmincan (Əmircan–İ.M.)	26.	Xiyan	39.	Dəlitanalı (Dəlidanalı?–İ.M.)

Mənbə: Статистические сведения о Чарских владениях., л.11-13 об.

Polkovnik Kosebunun 1825-ci ildə tərtib etdiyi statistik məlumatlara görə, İlisu sultanlığına daxil olan 39 kəndin hamısının əhalisi müsəlmanlardan (saxur, muğal və ingiloy –İ.M.) ibarət idi.⁵⁴⁵

Göründüyü kimi verilən məlumatlarda əhalinin etnik tərkibi göstərilməmişdir. E.Lətifova İlisu sultanlığının əhalisinin qədimdən Albaniyanın şimal-qərbində yaşayan üç etnik qrupdan – saxur, muğal və ingiloylardan ibarət olduğunu yazır. Saxurlar Baş Qafqaz sıra dağlarının hər iki ətəklərində və İlisu sultanlığının şimal və orta

* Muğallar Qax kəndinin aşağı hissəsində, ingiloylar isə yuxarı hissəsində yerləşmişdilər. Muğallar birbaşa sultana tabe idilər və gəliri də birbaşa sultana verirdilər [Бывшее Елисуйское султанство (с картою) И.П.Линевича // Сборник сведений о Кавказских горах, выпуск VII, Тифлис, издание Горского Управления, 1873, с.17].

⁵⁴⁵ Статистические сведения о Чарских владениях., л. 11.

hissələrində məşkunlaşmışdılar. Saxurlar türk tayfalarından olan sak və xur sözündən əmələ gəlmişdir və sak kəndi anlamına gəlir. Muğallar İlisu sultanlığının cənub torpaqlarında və qismən dağətəyi kəndlərdə yaşayırdılar. İlisu sultanlığının dağ aşırımının “Hun beli” adlandırılması və buradakı yer adları bu ərazilərin türk tayfaları ilə bağlı olduğunu göstəricidir. İngiloylar isə alban əsilli etnoslardan gel və yaxud gelou idilər⁵⁴⁶.

3.15. Quba xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığında ermənilər ancaq Kilvar və Xaçmaz kəndlərində yaşayırdılar və 53 evdən ibarət idilər⁵⁴⁷.

Digər məlumata görə, Quba əyalətində müsəlman ruhanilər 500 ailə, erməni ruhanilər 75 ailə və seyidlər 40 ailədən ibarət idilər⁵⁴⁸.

1810-cu ildə 310 həyət Quba şəhərində, 124 həyət Quba ətrafındakı yəhudi kəndində, 573 həyət Bərmək mahalında, 714 həyət Şabran mahalında, 640 həyət Şişpara mahalında, 292 həyət Müşkür mahalında, 630 həyət Tip mahalında, 640 həyət Xınalıq mahalında, 522 Buduq mahalında, 638 həyət Yuxarıbaş mahalında, 484 həyət Sırt mahalında, 161 həyət Anaqdərə mahalında qeydə alınmışdı⁵⁴⁹.

Digər mənbəyə görə, 1810-cu ildə Quba xanlığında 230 ailə müsəlman din xadimi yaşayırdı ki, bunların da 63 ailəsini axundlar, 65 ailəsini seyidlər, 65 ailəsini mollalar təşkil edirdi. Quba əyalətindəki Kilvar kəndində cəmi 2 erməni keşişi yaşayırdı. Daha sonrakı dövrdə axund və molların sayı 279, seyidlərin sayı isə 210 olmuşdur⁵⁵⁰.

1826-cı ildə Quba əyalətində 52 min hər iki cinsdən olan müsəlman yaşayırdı⁵⁵¹. Burada ermənilər qeydə alınmamışdı.

1831-ci il “Quba əyalətinin kameral təsviri”nə görə, Quba şəhərində 601 ailə, kişi cinsindən 1801 nəfər qeydə alınmışdı; şəhər

⁵⁴⁶ Lətifova, a.g.ə., s. 47-50, 52, 54.

⁵⁴⁷ ОПБЗ, ч. IV, с. 119.

⁵⁴⁸ İbişov S. a.g.ə., s. 127.

⁵⁴⁹ АКАК, т. IV. Тифлис, 1870, д. 1007, с. 649-650.

⁵⁵⁰ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 328.

⁵⁵¹ Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 60.

kənarı yəhudi qəsəbəsində 432 ailə, kişi cinsindən 1432 nəfər, Müşkül mahalında 681 ailə, kişi cinsindən 1997 nəfər, Tıp mahalında 1588 ailə, kişi cinsindən 5347 nəfər, cəmi 3303 ailə, kişi cinsindən 10577 nəfər qeydə alınmışdır⁵⁵².

Xınalıq mahalında 1238 ailə, kişi cinsindən 4613 nəfər, Anaqderədə 382 ailə, kişi cinsindən 1257, Yuxarıbaşda 1025 ailə, kişi cinsindən 3600 nəfər, Sırt mahalında 1026 ailə, kişi cinsindən 3859 nəfər olmaqla cəmi 3595 ailə, kişi cinsindən 13335 nəfər vardı⁵⁵³. Görkəmli tarixçi Tofiq Mustafazadə Kilvarda qeydə alınan kişi cinsindən 97 nəfər vergi mükəlləfiyyətli erməninin əslində erməni deyil, qriqoryan tatları olduğunu bildirir⁵⁵⁴.

F.A.Şnitnikov “Quba əyalətinin təsviri”ndə 1832-ci ildə Quba əyalətinin əhalisinin böyük əksəriyyətinin sünni məzhəbli müsəlmanlardan, az sayda erməni və yəhudilərdən ibarət olduğunu yazırdı. Onun yazdığına görə Quba ətrafındakı yəhudi qəsəbəsində 1377 kişi, 1294 qadın olmaqla 2671 nəfər yəhudi yaşayırdı⁵⁵⁵.

“Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”na görə, 1832-ci ildə Quba şəhərində 645 evdə 1984 nəfər tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.), Quba əyalətinin 292 kəndində 12309 evdə 42456 nəfər tatar, 204 nəfər erməni, 1450 nəfər yəhudi yaşayırdı (*bax: əlavə 7*)⁵⁵⁶. Deməli, 1832-ci ildə Quba əyalətində Quba şəhəri də daxil olmaqla ümumilikdə 46094 nəfər yaşayırdı. Maraqlıdır ki, Şnitnikov 1832-ci ildə şəhər-ətrafı yəhudi qəsəbəsində 2671 nəfər yəhudinin yaşadığını bildirir, “Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”nda isə eyni ildə Quba əyalətində 1450 nəfər yəhudi qeydə alınmışdır, yəni eyni il üçün fərqli rəqəmlərdir və arasındakı fərq də kifayət qədər çoxdur. Ehtimal ki, ikinci

⁵⁵² Quba əyalətinin kameral təsviri (1831-ci ildə kollec rəqistratoru Xotyanovski tərəfindən tərtib edilmişdir), tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllər T. Mustafazadəninindir, Bakı, Sabah, 2008, s. 15-17.

⁵⁵³ Quba əyalətinin kameral təsviri..., s. 518-519.

⁵⁵⁴ Quba əyalətinin kameral təsviri, s. 366-371.

⁵⁵⁵ Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1832 г. // РГВИА, ф ВУА, д. 301, л. 513; Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1832 г. // ИГЭД, с. 329-330; Mustafazadə T. Quba xanlığı, s. 466.

⁵⁵⁶ ОРВЗ, ч. IV, с. 362, таблица С; Мамедова И. Влияние переселенческой политики..., с. 35.

mənbə şəhəratrafı qəsəbəni hesaba almadan ümumilikdə əyalətdəki yəhudilərin sayını vermiş, məhz buna görə də göstərilən rəqəmlərdə fərq ortaya çıxmışdır.

Cədvəl 36

1832-ci ildə Quba əyalətinin etnik tərkibi (nəfərlə)								
Quba şəhəri və əyaləti	evlərin sayı	tatar	%	erməni	%	yəhudi	%	cəmi
Quba şəhəri	645	1984	100	—	—	—	—	1984
Quba əyalətinin 292 kəndində	12309	42456	96,2	204	0,5	1450	3,3	44110
Quba əyaləti üzrə cəmi		44440	96,4	204	0,4	1450	3,2	46094

Mənbə: OPB3, ч. IV, с. 362, таблица С.

Cədvəl 36-dan 1832-ci ildə Quba şəhərində yalnız tatarların yaşadığı məlum olur. Quba əyalətinin 292 kəndinin əhalisinin 96,2%-ni tatarlar, 0,5%-ni ermənilər, 3,3%-ni yəhudilər təşkil edirdilər. Quba şəhəri də daxil olmaqla Quba əyaləti əhalisinin 96,4%-i tatarlardan, 0,4-i ermənilərdən, 3,2%-i isə yəhudilərdən ibarət olmuşdur. Göründüyü kimi Quba əyalətində Azərbaycan türkləri 96,4%-lə böyük əksəriyyət təşkil edirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində Quba şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. 1810-cu ildə Quba şəhərində 310 həyət qeydə alınmışdı.⁵⁵⁷ F.N.Rtişşevə görə, 1813-cü ildə Quba qalasında 349 həyət vardı və burada kişi cinsindən olan 1044 nəfər yaşayırdı⁵⁵⁸.

Cədvəl 37

**F.N.Rtişşevin məlumatına görə
Quba qalasında həyət və kişi əhalinin sayı**

Quba qalasının əhalisi	Həyətlərin sayı	Kişilərin sayı (nəfərlə)
Bəylər	29 (8,3 %)	87 (8,3 %)

⁵⁵⁷ АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, д. 1007, с. 649.

⁵⁵⁸ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18479, л.9.

Axundlar	7 (2 %)	29 (2,8 %)
Mollalar	6 (1,7 %)	21 (2 %)
Seyidlər	19 (5,4 %)	72 (6,9 %)
Yüzbaşılar	3 (0,9 %)	13 (1,2 %)
Sakinlər	285 (81,7 %)	823 (78,8 %)
Cəmi	349	1044

Mənbə: РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18479, л. 9.

1831-ci il “Quba əyalətinin kameral təsviri”nə görə, Quba şəhərində 601 ailə, 1801 nəfər kişi cinsi qeydə alınmışdı⁵⁵⁹.

“Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”na görə, 1832-ci ildə Quba şəhərində 1984 nəfər tatar⁵⁶⁰ (Azərbaycan türkü – İ.M.) yaşayırdı ki, bu da Quba əyalətinin əhalisinin 4,3%-i demək idi.

Beləliklə, mənbələrdən də göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığının əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir.

3.16. Bakı xanlığı

XIX əsrin əvvəllərində Bakı kəndlərində xristian erməni əhali ümumiyyətlə qeydə alınmamışdır.

1810-cu il general-leytenant Repinin hazırladığı siyahıya görə Bakıda evlərin sayı 931, kəndlərdə 2314 olmaqla cəmi 3245 ev vardı. Bakı xanlığında, 2235 nəfəri Bakı şəhərində, 5387 nəfəri kəndlərdə olmaqla cəmi kişi cinsindən olan 7622 nəfər qeydə alınmışdı. Bakı xanlığında qadın və kişi cinsindən olmaqla 15244 nəfər yaşayırdı⁵⁶¹.

1816-cı ildə isə Bakı xanlığında evlərin sayı 3862-ə (20 min nəfərə) çatırdı⁵⁶².

1832-ci ildə Bakı qəzasında kişi cinsindən olan 3481 nəfər

⁵⁵⁹ Quba əyalətinin kameral təsviri..., s. 15

⁵⁶⁰ ОРВЗ, ч. IV, с. 362, таблица S; Мамедова И.М. Влияние переселенческой..., s. 35.

⁵⁶¹ ARDTA, f.24, siy. 1, 1810-1813-cü illər, iş 21, v. 109-116; Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыюглу, 1999, s. 19.

⁵⁶² ARDTA, f.24, siy. 1, 1816-cı il, iş 51, v. 5-72 arxa; İsgəndərova M., a.g.ə., s. 19.

Azərbaycan türkü, kişi cinsindən olan 172 nəfər erməni qeydə alınmışdı⁵⁶³.

“Rusiya mülləklərinin Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”na görə, Bakı qalası və ətrafında qeydə alınan 1358 evdə 3709 nəfər tatar, 184 nəfər erməni, Bakı əyalətinin 40 kəndindəki 3458 evdə isə 11535 tatar yaşayırdı (*bax: əlavə 7*)⁵⁶⁴.

XIX əsrdə Bakı şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. 1810-cu il general-leytenant Repinin hazırladığı siyahıya görə, Bakıda evlərin sayı 931 idi. Bakı xanlığının ərazisində 1810-cu ildə qalada 897 ailə (kişi cinsindən olan 2154 nəfər) Azərbaycan türkü, 24 erməni ailəsi (kişi cinsindən olan 55 nəfər) və 10 yəhudi ailəsi (kişi cinsindən olan 26 nəfər) yaşayırdı⁵⁶⁵.

1826-cı ildə Bakıda olan səyyah Zeynalabdin Şirvani şəhərdə 3 minə yaxın evin olduğunu bildirirdi⁵⁶⁶.

Digər mənbəyə görə, 1832-ci ildə Bakı əyalətində ermənilər yalnız Bakı şəhərində yaşayırdılar və onların sayı 70 ailəyədək idi⁵⁶⁷. Mənbələrdən göründüyü kimi ermənilərin sayı kişi cinsindən olan 55 nəfərdən kişi cinsindən olan 172 nəfərə, 24 ailədən 70 ailəyədək qalxmışdı.

“Rusiya mülləklərinin Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”na görə, Bakı qalası və ətrafında 3709 nəfər Azərbaycan türkü, 184 nəfər erməni qeydə alınmışdı⁵⁶⁸.

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarında Bakı şəhərində ermənilər 40 evdən ibarət idilərsə, XIX əsrin əvvəllərində onların sayı 24 evədək azalır.

⁵⁶³ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 370, v. 1.

⁵⁶⁴ OPB3, ч. IV, с 362, таблица С.; Мамедова И. Влияние переселенческой.... с. 35.

⁵⁶⁵ ARDTA, f.24, siy. 1, 1810-1813, iş.21, v. 109-116; Memmedova İ. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre)..., s. 16.

⁵⁶⁶ Babaxanov R. Seyidov F., a.g.ə., s. 22.

⁵⁶⁷ OPB3, ч. IV, с. 43.

⁵⁶⁸ OPB3, ч. IV, с 362, таблица S; Мамедова И.М. Влияние переселенческой.... с. 35.

Bakı xanlığı və əyaləti üzrə əhalinin etnik tərkibi

Bakı xanlığı və əyaləti	Tatar		Erməni		Yəhudi		Cəmi	
	ev	nəfər k.c.	ev	nəfər k.c.	ev	nəfər k.c.	ev	nəfər k.c.
1810-cu il								
Bakı qalasın-da	897	2154	24	55	10	26	931	2235
%	96,3	96,4	2,6	2,5	1,1	1,1	100	100
Bakı xanlığının kəndlərində	2314	5387	—	—	—	—	2314	5387
%	100	100	—	—	—	—	100	100
Bakı xan-lığı üzrə cəmi	3245	7541	24	55	10	26	3279	7622
%	99	99	0,7	0,7	0,3	0,3	100	100
1832-ci ildə								
Bakı qalası və ətrafında	—	3709	—	184	—	—	1358	3893
%	—	95,3	—	4,7	—	—	100	100
Bakı əyalə-tinin 40 kəndində	—	11535	—	—	—	—	3454	11535
%	—	100	—	—	—	—	100	100
Bakı əyaləti üzrə cəmi	—	15244	—	184	—	—	3455	15428
%	—	98,8	—	1,2	—	—	100	100

Mənbə: ARDTA, f.24, siy. 1, 1810-1813, iş 21, v.109-116; OPB3, ч. IV, с. 362, таблица С.

Cədvəl 38-dən 1810-cu ildə Bakı qalasında tatarların 96,4%, ermənilərin 2,5%, yəhudilərin 1,1%, Bakı xanlığının kəndlərində tatarlar 100%, ümumilikdə Bakı xanlığı üzrə isə tatarların 99%, ermənilərin 0,7%, yəhudilərin isə 0,3% təşkil etdiyini izləmək mümkündür.

1832-ci ildə isə Bakı qalası və ətrafında tatarlar 95,3%, ermənilər 4,7%, Bakı əyalətinin 40 kəndində tatarlar 100%, ümumilikdə Bakı əyaləti üzrə isə tatarlar 98,8%, ermənilər isə 1,2% təşkil etmişdir.

Cədvəl 38-dən göründüyü kimi, Bakı əyaləti üzrə ermənilər 1832-ci ildə 1810-cu ilə nisbətən 0,7%-dən 1,2%-ə qalxmışdılar. Bakı qalası və ətrafı üzrə 1810-cu ildə 2,5% təşkil edən ermənilər 1832-ci ildə 4,7%-ə yüksəlmişdilər. Buna baxmayaraq ermənilərin sayı cüzi idi.

1810-cu ildə Bakı qalası və ətrafında qeydə alınan 26 nəfər yəhudi artıq 1832-ci ildə qeydə alınmamışdır. Bakı kəndlərində yalnız tatarlar yaşayırdılar.

Beləliklə, mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq, XIX əsrin əvvəllərində Bakı xanlığında Azərbaycan türklərinin şəxsiz üstünlüyə malik olduğunu demək mümkündür.

3.17. Dərbənd xanlığı

“Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”nda Dərbənd qalası və ətrafında, həmçinin şəhərə aid olan Sabnova kəndində yerləşən 1795 evdə 4741 nəfər tatar, 142 nəfər erməni və 256 nəfər yəhudinin, Dərbənd əyalətinin 10 kəndindəki 410 evdə isə 1460 nəfər tatarın yaşadığı göstərilirdi. Ümumilikdə Dərbənd qalası və ətrafında, eləcə də şəhərə aid Sabnova kəndində 5139, əyalətin 10 kəndində isə 1460 nəfər yaşayırdı (*bax: əlavə 7*)⁵⁶⁹.

XIX əsrdə Dərbənd şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi. 1803-cü ildə Dağıstanda olmuş və Dağıstan hakimləri və xanları ilə, xüsusilə də Usmi Əli bəy, Şamaxı xanı Mustafa xan və Dərbənd xanı (Quba xanı) Şeyxəli xanla görüş və müzakirələrdə müxtəlif vəzifələrdə olmuş Aleksandr Axverdov 1804-cü ildə yazdığı “Dağıstanın təsviri” adlı yazısında Dərbənd şəhərinin əhalisi haqqında məlumat verir. Onun yazdığına görə, 1804-cü ildə Dərbənd şəhərində 2 mindən artıq ev qeydə alınmışdı və əhalinin sayı 10 mindən çox idi. Bunların 3 mindən çoxunu kişi cinsindən olan əhali təşkil edirdi. Yaşlı, uşaq və qadınlarla birlikdə Dərbənd şəhər əhalisinin sayı 6

⁵⁶⁹ ОПБЗ, ч. IV, с. 165, 362, таблица С.

mindən çox idi⁵⁷⁰.

Dərbənd şəhərində 1810-cu ildə 1435 ailə (3953 nəfər kişi cinsinə mənsub) müsəlman (Azərbaycan türkü – İ. M.), 28 ailə (56 nəfər kişi cinsinə mənsub) erməni, 59 ailə (166 nəfər kişi cinsinə mənsub) yəhudi yaşayırdı⁵⁷¹.

Dağıstan əhalisinin sayına dair məlumat verən Aleksandr Tormasova görə, 1811-ci ildə Dərbənd qalası və ətrafında 790 ailə, hər iki cinsdən 4740 nəfər sakin vardı⁵⁷².

F.N.Rtişşev 1813-cü ildə Dərbənd şəhərində 1522 evin olduğunu və kişi cinsindən olan 4175 nəfərin yaşadığını qeyd edirdi⁵⁷³.

1824-cü ildə şəhər əhalisinin say tərkibi 7 və ya 8 min nəfər təşkil edirdi⁵⁷⁴.

Dərbənd komendantı fon Aşerberqin apardığı siyahıyaalmaya əsasən, 1824-cü ildə Dərbənd şəhərində Azərbaycan türkləri 5407 nəfəri kişi, 4970 nəfəri qadın olmaqla 10377 nəfər, yəhudilər 230-u kişi, 214-ü qadın olmaqla 444 nəfər, ermənilər isə 136-sı kişi, 103 qadın olmaqla 239 nəfər təşkil edirdilər⁵⁷⁵.

1825-ci ildə isə Dərbənddə 10165 nəfər müsəlman (Azərbaycan türkü – İ.M.), 89 yəhudi və 40 erməni yaşayırdı⁵⁷⁶.

1831-ci ilin kameral təsvirinə görə, Dərbənd şəhərində 1352 ailə tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.), 3981 nəfər kişi (müsəlman qadınlar

⁵⁷⁰ Ахвердов А.И. Описание Дагестана. 1804 // РГАДА. ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22; Ахвердов А.И. Описание Дагестана. 1804 // ИГЭД, Москва, 1958, с. 219; Memmedova İ., Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre)..., s. 16.

⁵⁷¹ АРДТА, ф.24, с.1, іш 21, в. 44 арха; Ртищев Ф.Н. Сведения о Дагестане. 1813 // ИГЭД, Москва, 1958, с. 249.

⁵⁷² РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494, л. 1; Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811 // ИГЭД, с. 237.

⁵⁷³ Ртищев Ф.Н. Сведения о Дагестане. 1813 // ИГЭД, с. 249.

⁵⁷⁴ ОРВЗ, ч. IV, с. 165.

⁵⁷⁵ Hacıyev A. Dərbənd XIX – XX əsrlərdə (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı, “Turxan” NPB, 2017, s. 98-99.

⁵⁷⁶ Mustafazadə T. Quba xanlığı, s. 77.

kameral təsvirə salınmırdılar – İ.M.) yaşayırdı⁵⁷⁷.

Dərbənd şəhərində yaşayan 66 (223 nəfər) bəy ailəsindən 64-ü (203 nəfər kişi) Azərbaycan türkü, 2-i (hər iki cinsdən 20 nəfər) isə erməni idi. Şəhərdəki din xadimləri 46 (128 nəfər) ailədən ibarət idi. Bu ailələrdən 42-si (111 nəfər kişi) müsəlman, 4-ü (hər iki cinsdən 17 nəfər) isə xristian idi⁵⁷⁸.

Dərbənd qalası və ətrafında 131 ailə (356 nəfər kişi) tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.), Dərbənd şəhərinə aid olan Sabnova kəndində isə 34 ailə (96 kişi) tatar yaşayırdı⁵⁷⁹.

Dərbənd şəhərində 108 yəhudi ailəsi (hər iki cinsdən 504 nəfər) qeydə alınmışdı⁵⁸⁰. Burada xristian erməni ailələrinin sayı 58 (hər iki cinsdən 223 nəfər) idi. Qeyd etmək lazımdır ki, şəhərdəki ermənilər buranın yerli sakinləri deyildilər. Bunu rəqistrator Xotyanovskinin məlumatları da təsdiq edir. Onun məlumatına görə, şəhərdə yaşayan 26 erməni ailəsi 1831-ci ilin kameral təsvirinə qədər heç bir yerdə qeydə alınmamışdı. 19 erməni ailəsi bura Qızlar qəzasının Beketey kəndindən, 2 erməni ailəsi Həştərxandan, 10 erməni ailəsi isə Qızlar şəhərindən gəlmişdi⁵⁸¹. Bu faktdan aydın görünür ki, şəhərdəki erməni ailələrin hamısı Dərbənd şəhərinin yerli əhalisi olmayıb

⁵⁷⁷ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским // Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (далее ГИААР), ф. 24, оп. 1, д. 362, лл.1-156; Мамедова И. «Камеральное описание города Дербента» как один из источников в изучении населения города // «Актуальные проблемы науки и техники». Сборник научных статей II международной научно-практической конференции 15 июня 2010 г. Часть I, г. Филиал ФГОУ ВПО «ЮФУ» в г. Кизляр, ИИАЭ ДНЦ РАН, Социальный факультет ДГУ, ГОУ ВПО «ДГУ» Кизляр, РД, с. 97.

⁵⁷⁸ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 201-219.

⁵⁷⁹ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 183 об. - 200 об.

⁵⁸⁰ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 165 об. - 182 об.

⁵⁸¹ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 157-165.

buraya sonradan yerləşmişlər.

V.Leqkobıtov 1832-ci ildə erməni ailələrin sayının 130, yəhudi ailələrin sayının isə 50-dək olduğunu yazır⁵⁸². Əgər 1831-ci ildə ermənilər 58 ailə, yəhudilər 108 ailə təşkil edirdilərsə, 1832-ci ildə yəhudi ailələrin sayı 50, erməni ailələrin sayı isə 130 olur. Fikrimizcə, Leqkobıtov erməni ailələrin sayını yəhudi ailələrin sayı ilə səhv salmışdır.

Beləliklə, 1831-ci ildə Dərbənd şəhərinin say tərkibi 1795 ailədən (4747 kişi cinsindən olan tatar + 256 k.c. olan yəhudi + 142 k.c. olan erməni + 248 qadın cinsindən olan yəhudi + 118 q.c. olan erməni = tatar qadın əhali hesaba alınmadan 5511 nəfər) ibarət idi. Əgər nəzərə alsaq ki, bu ailələrin 1623-nü tatarlar (Azərbaycan türkü – İ.M.), 64-nü ermənilər, 108-ni isə yəhudilər təşkil edirdi, onda şəhər əhalisinin 90,4%-nin müsəlman tatarlardan, 3,6%-nin xristianlığın qriqoryan sektasından olan ermənilərdən, 6%-nin isə yəhudi dininə xidmət edənlərdən ibarət olduğunu demək olar⁵⁸³.

V.Leqkobıtovun məlumatına görə, şəhərdəki müsəlmanların 10/1 sünni, qalanları isə şiə idi⁵⁸⁴.

“Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”nda Dərbənd qalası və ətrafında, həmçinin şəhərə aid olan Sabnova kəndində 4741 nəfər Azərbaycan türkü, 142 nəfər erməni və 256 nəfər yəhudinin yaşadığı bildirilirdi⁵⁸⁵.

Cədvəl 39

XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd əyaləti və Dərbənd şəhərinin etnik tərkibi

Dərbənd xanlığı və əyaləti	Tatar		Yəhudi		Erməni		Cəmi	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər

⁵⁸² OPB3, ч. IV, с. 166.

⁵⁸³ Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831... л. 1-219; Мамедова И. «Камеральное описание города Дербента», с. 98.

⁵⁸⁴ OPB3, ч. IV, с. 166.

⁵⁸⁵ OPB3, ч. IV, с. 165, 362, таблица С.

1810-cu ildə								
Dərbənd şəhərində	1435	3953 k.c.	59	166 k.c.	28	56 k.c.	1522	4175
%	94,3	94,7	3,9	4	1,8	1,3	100	100
1824-cü ildə								
Dərbənd şəhərində	—	10377	—	444	—	239	—	11060
%	—	93,8	—	4	—	2,2	—	100
1832-ci ildə								
Bakı qalası və ətrafında, Sabnova kəndində	—	4741	—	256	—	142	1795 ev	5139
%	—	92,2	—	5	—	2,8	100	100
Bakı əyalətinin 10 kəndində	—	1460	—	—	—	—	410 ev	1460
%	—	100	—	—	----	----	100	100
Bakı əyaləti üzrə cəmi	—	6201	—	256	—	142		6599
%	—	94	—	3,9	—	2,1	100	100

Mənbə: АРДТА, f.24, siy.1, iş 21, v. 44 арх; Ртищев Ф.Н. Сведения о Дагестане. 1813 // ИГЭД, с. 249; ОРВЗ, ч. IV, с.165, 362, таблица С.

Cədvəl 39-dan Dərbənd şəhərində 1810-cu ildə tatarların 94,7%, yəhudilərin 4%, ermənilərin 1,3%, 1824-cü ildə tatarların 93,8%, yəhudilərin 4%, ermənilərin 2,2%, 1832-ci ildə Bakı qalası və

ətrafında tatarların 92,2%, yəhudilərin 5%, ermənilərin 2,8% təşkil etdikləri məlum olur. Bu da göstərir ki, Dərbənd şəhərində əhalinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən, cüzi hissəsi isə yəhudi və xristian ermənilərdən ibarət idi.

1832-ci ildə Dərbənd əyalətinin əhalisinin 94%-i tatarlardan, 3,9% yəhudilərdən, 2,1%-i isə ermənilərdən ibarət olmuşdur. Göründüyü kimi Azərbaycan türkləri Dərbənd əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər.

3.18. Gəncə xanlığı

1803-cü ildə Gəncə şəhərində 25700 nəfər yaşayırdı⁵⁸⁶. Borçalı, Qazax, Şəmşədilin işğalından sonra Gəncəyə bu ərazilərdən əhalinin axını baş vermişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı sırasında da bir çox Azərbaycan türkü, qalanın müdafiə zamanı isə 3700 nəfər qətlə yetirilmişdi. Buna görə də Gəncə şəhərinin əhalisi azalmışdı. 1804-cü ilin yanvarında rus qoşunları Gəncə xanlığını zəbt edərkən əhali arasında çoxlu tələfat olmuşdu. Gəncə qalasını müdafiə edən əhali hər qarış torpaq, hər bir küçə uğrunda mübarizə apardığı üçün itki çox olmuşdu. Ermənilərin rus məmurlarına verdiyi yalan məlumatlar da itkilərə səbəb olurdu. Belə ki, general Sisianovun çara göndərdiyi məlumatda ermənilərin vermiş olduğu yalan məlumat üzündən cümə məscidinə sığınan 500 nəfərdən artıq dinc sakinin qətlə yetirildiyini xəbər verirdi. Məscidə sığınanların içərisində ləzgilərin olması haqqında ermənilərin vermiş olduğu yalan məlumat öz işini görmüşdü. Bu məlumata inanan rus hərbiçiləri məscidə sığınan 500-dən çox tatarı, yəni Azərbaycan türkünə qətlə yetirmişdilər⁵⁸⁷. Sisianovun məlumatına görə, qalanın müdafiəçiləri arasında 1500 kişi və qadın öldürülmüş⁵⁸⁸ 17224 kişi və qadın əsir alınmış, yaralılar haqqında isə

⁵⁸⁶ Muhtaroglu F. Tarihın Gence Hafızası I // Türk Dünyası Araştırmaları, 116, İstanbul, 1998, s.87-89.

⁵⁸⁷ Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV. Санкт-Петербург, 1886, с. 146-147.

⁵⁸⁸ Амирбекова Н. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, ЭЛМ, 2004, с.122.

məlumat verilməmişdi⁵⁸⁹.

29 may 1804-cü il raportunda Sisianov Gəncəyə hücum zamanı buradakı əhalinin sayı ilə knyazın sərəncamı ilə 25 may 1804-cü ildə aparılmış siyahıyaalmanın nəticələrini müqayisə edərək əhalinin sayının daha da azaldığını bildirirdi. Polkovnik Koryaginın Gəncə və ətrafının əhalisi barəsində knyaz Sisianova göndərdiyi məlumatda deyilirdi: “2 mart siyahıyaalmasının nəticələrinə görə Yelizavetpol (Gəncə – İ.M.) şəhəri və ətrafında tatar nahiyyəsi olan Şəmşədildən buraya keçən hər iki cinsdən olan 9306 nəfər, həmçinin Şuşa mülklərindən çıxarılaraq Yelizavetpol qalasının ətrafında məskunlaşdırılan 1119 nəfər erməni və tatarlarla birlikdə ümumilikdə 10425 nəfər yaşayırdı; ikinci dəfə keçirilən 25 may siyahıyaalmasına görə isə Yelizavetpolda hər iki cinsdən 15092 nəfər, yəni şəhərin hücumla alınmasından daha az əhali var idi, baxmayaraq ki, 3 ay ərzində əhalinin sayına 4667 nəfər əlavə olunmuşdu, lakin bu da əhalinin sayını əvvəlkinə bərabər etmirdi”. Sisianov əhalinin azalmasının səbəbini geyim və qidadan məhrum olan əhalinin Cavad xanın oğlanlarının getmiş olduğu Şuşa mülklərinə, eləcə də Nuxaya dağılmış olmalarında görürdü. Knyaz Sisianov az qoşuna malik olduqları üçün silah gücünə əhalinin Şuşaya və Nuxaya getməsinin qarşısının alınmasının mümkün olmadığını bildirirdi⁵⁹⁰.

Azərbaycan türklərinin öz evlərini tərk etməsini Sisianov Rusiya siyasətinə uyğun şəkildə qiymətləndirmiş, 13 avqust 1805 tarixli məktubunda erməni yepiskopu İohannesdən erməniləri Gəncə qalası işğal edildikdən sonra burada boş qalmış Azərbaycan türklərinin evlərinə köçürmələrini rica etmiş və onlara həyat və tarla verəcəklərini vəd etmişdi: “Yelizavetpol tatarlarından... artıq 400 ev öz yerlərinə qayıtsa da, bayır qalada çoxlu boş evlər vardır və mən

⁵⁸⁹ АКАК, т. II. Тифлис, 1868, д. 1182, с.592.

⁵⁹⁰ АКАК, т. II., д. 1199, с. 60; Мəmmədova İ. Birinci və İkinci rus-İran müharibələri dövründə Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə dair // Elmi Əsərlər (AMEA Tarix İnstitutu), AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu və Azərbaycan Tarix Qurumu ictimai birliyi, “XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, xüsusi buraxılış, cild 44-45-46-47 / 2013, s.196.

onları məskunlaşdırmaq niyyətindəyəm. Ona görə də İrəvan ermənilərini bura göndərməyə tələsməyinizi xahiş edirəm. Mən hər ailəyə onlara sərfəli olan hazır ev, bağ, əkin sahəsi verəcəyəm, elə edəcəyəm ki, onlar nə monastıra, nə məliklərə, nə yüzbaşılara tabe olsun, onların məsələn, Keqyart kəndi kimi azad kənd sakinləri olmalarını təmin edəcəyəm”⁵⁹¹. Sisianov eyni ildə yazdığı məktubda yenə də İohannesdən ermənilərin köçürülməsinin tezləşdirilməsini istəyirdi⁵⁹². 1 noyabr 1805-ci ildə İohannesin təlimatı ilə 115 erməni ailəsi ruslar tərəfindən işğal edilmiş Gəncə xanlığına göndərilmişdi⁵⁹³.

Xanlıqlar dövrü və sonralar da Gəncə şəhərinə erməni köçləri artmışdı. Belə ki, 1805-ci ildə 1300 nəfər erməni köçürülərək Gəncə şəhərinə yerləşdirilmişdi. Rusların Gəncə xanlığını işğalı zamanı qalanın alınmasından sonra Gəncə şəhərini 200 ailə⁵⁹⁴, 1809-1810-cu illərdə Yelizavetpol əyalətini 1500 Ayrım tərk etmiş⁵⁹⁵, 1813-cü ildə buradan 187 ailə Arazın qarşı sahilinə köçmüşdü⁵⁹⁶.

15 dekabr 1810-cu ildə Qazax ağaları general Tormasova yazırdılar ki, Qazax distansiyasının əhalisi ətrafa dağılmışdır və geri qayıtmırlar; son iki ay ərzində daha 100 ev Kaxetiya, Şəmşədil, Yelizavetpol və Qarabağa qaçmışdır, onlar geri qaytarılmasa qalan əhali də çıxıb gedəcəkdir⁵⁹⁷.

1804-cü il Gəncə xanlığının qısa kameral təsvirinə görə, xanlıqda qeydə alınan 2517 ailədən 1268-i tatar, 1249-u erməni, xanlığı təşkil edən 7303 nəfərdən 3740-ı tatar, 3563-ü erməni olmuşdur⁵⁹⁸.

1807-ci ildə keçmiş Gəncə xanlığının torpaqlarında yaşayan 2025 ailədən (8737 nəfər) 1193 ailə, yəni 4769 nəfəri tatarlardan,

⁵⁹¹ АКАК, т. II., д. 1255, с. 626; Присоединение Восточной Армении к России. Сборник материалов, т. I, Ереван, 1972, с. 321; Мəmmədova İ., a.g.m., s. 196.

⁵⁹² АКАК, т. II., д. 1256, с. 626.

⁵⁹³ Присоединение Восточной Армении к России..., с.397-398.

⁵⁹⁴ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 43, v. 7; Verdiyeva H., a.g.ə., s. 22.

⁵⁹⁵ АКАК, т IV, д.670, 684, 686, 687, с. 483, 485-486.

⁵⁹⁶ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 43, v. 2.

⁵⁹⁷ АКАК, т. IV, д.674, с.482.

⁵⁹⁸ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 10, v. 5-6.

832 ailə, yəni 3968 nəfəri ermənilərdən ibarət olmuşdur⁵⁹⁹. Gəncə şəhərində yaşayan 694 ailədən 136-nı tatarlar, 558-ni ermənilər, 3409 nəfərdən 600-nü tatarlar, 2809-nu ermənilər təşkil etmişdir⁶⁰⁰.

1808-ci ildə keçmiş Gəncə xanlığında yaşayan 8913 nəfərdən 6320-si tatar, 2593-ü erməni olmuşdur. Gəncə şəhərində yaşayan 4445 nəfərdən 2530-nu tatarlar, 1915-ni ermənilər təşkil etmişdir⁶⁰¹.

1817-ci ilin kameral təsvirə görə, Yelizavetpol şəhəri və ətrafında yaşayan 17901 nəfərdən 11551-i, yəni 64,5%-i tatar, 6350-si, yəni 35,5%-i erməni olmuşdur. Gəncə şəhərində qeydə alınan 6726 nəfərdən 3871-ni tatarlar, 2855-ni ermənilər təşkil etmişdir⁶⁰².

1826-cı ildə Yelizavetpol ətrafında iki cinsdən olan 14772 nəfər Azərbaycan türkü və 9383 erməni qeydə alınmışdır⁶⁰³.

1833-cü ilin kameral təsvirinə görə, Gəncə şəhərində 1141 ailə Azərbaycan türkü, 868 ailə erməni, Yelizavetpol ətrafındakı 78 kənd və qışlaqda 2775 ailə Azərbaycan türkü, 640 ailə isə erməni yaşayırdı⁶⁰⁴.

Cədvəl 40

Gəncə xanlığının əhalisinin etnik tərkibi						
Etnik tərkibi	Tatar		Erməni		Cəmi	
Gəncə xanlığı və dairəsi üzrə	Ailə	Nəfər (hər iki cinsdən)	Ailə	Nəfər (hər iki cinsdən)	Ailə	Nəfər
1804-cü ildə						
Gəncə xanlığında	1268	3740	1249	3563	2517	7303
%	50,4	51,2	49,6	48,8	100	100
1807-ci ildə						
Gəncə şəhərində	136	600	558	2809	694	3409
%	19,6	17,6	80,4	82,4	100	100

⁵⁹⁹ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 43, v. 2; iş 10, v. 8 arxa-15.

⁶⁰⁰ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 10, v. 8 arxa-10; Memmedova İ. 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı, s.149.

⁶⁰¹ ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 10, v. 8 arxa -15, 62 arxa-68 arxa.

⁶⁰² ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 143, v. 1-267.

⁶⁰³ Кавказский сборник, т. XXII, с. 60; Memmedova İ., a.g.ə., s.149.

⁶⁰⁴ ОПБЗ, ч. II, с. 367; Memmedova İ., a.g.ə., s. 149.

Keçmiş Gəncə xanlığında ⁶⁰⁵	1193	4769	832	3968	2025	8737
%	58,9	54,6	41,1	45,4	100	100
1808-ci ildə						
Gəncə şəhərində	—	2530		1915		4445
%	—	56,9		43,1		100
Keçmiş Gəncə xanlığında	—	6320	—	2593	—	8913
%	—	70,9%	—	29,1%	—	100
1817-ci ildə						
Gəncə şəhərində		3871		2855		6726
%		57,6		42,4		100
Gəncə şəhəri və Yelizavetpol ətrafında		11551		6350		17901
%		64,5		35,5		100
1826-cı ildə						
Yelizavetpol ətrafında		14772		9383		24155
%		61,2		38,8		100
1833-cü ildə						
Gəncə şəhərində	1141	2402	868	2236	2009	4638 ⁶⁰⁶
%	56,8	51,8	43,2	48,2	100	100
Yelizavetpol ətrafındakı 78 kənd və qışlaqda	2775	6350	640	1161	3415	7511
%	81,3	84,5	18,7	15,5	100	100
<i>Cəmi</i>	3916	8752	1508	3397	5424	12149 ⁶⁰⁷
%	72,2	72	27,8	28	100	100

Mənbə: ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 43, v. 2; ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 10, v. 5-15, 62 arxa-68 arxa; ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 143, v. 1-267; Кавказский сборник, т. XXII, с. 60; ОПБЗ, ч. II, с. 367.

⁶⁰⁵ 1807-də Yelizavetpol dairəsi

⁶⁰⁶ Kişi cinsindən olan əhali

⁶⁰⁷ “Qafqazarxası vilayətlərin icmalı”nda verilən yekun rəqəm texniki xəta ilə 12649 getmişdir [ОПБЗ, ч. II, с. 367], tərəfimizdən 12149 hesablanmışdır.

Cədvəl 40-dan göründüyü kimi, 1804-cü ildə Gəncə xanlığında Azərbaycan türkləri ailə hesabı ilə 50,4%, ermənilər isə 49,6%, nəfər hesabı ilə Azərbaycan türkləri 51,2%, ermənilər isə 48,8% təşkil etmişlər.

Cədvəl 40-da 1807-ci ildə keçmiş Gəncə xanlığının torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türklərinin 58,9% (nəfər hesabı ilə 54,6%), ermənilərin isə 41,1% (nəfər hesabı ilə 45,4%), 1808-ci ildə Azərbaycan türklərinin 70,9%, ermənilərin isə 29,1% təşkil etdiyi məlum olur.

Cədvəl 40-dan göründüyü kimi, əvvəlki illərdə aparılan kameral təsvirə nisbətən 1817-ci ildə aparılan kameral təsvir keçmiş Gəncə xanlığının əhalisi arasında Rusiya imperiyasının köçürmə siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilərin sayının artdığını göstərir. Belə ki, əgər 1807-ci ildə ermənilərin sayı 3968 nəfər, 1808-ci ildə 2593 nəfər idisə, 1817-ci ildə onların sayı 6350 nəfərə, 1826-cı ildə hər iki cinsdən 9393 nəfərə çatır.

Gəncə xanlığı və sonralar dairəsində Azərbaycan türkləri 1804-cü ildə 51,2%, 1807-ci ildə 54,6%, 1808-ci ildə 70,9% təşkil etmişdir. Bu, Azərbaycan türklərinin sayının artdığını göstərir və Gəncə xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı zamanı oranı tərk edən tatar əhalinin geri dönməsi ilə bağlıdır.

1817-ci ilə nisbətən 1826-cı ildə Yelizavetpol ətrafında yaşayan Azərbaycan türklərinin sayı 64,5%-dən 61,2%-ə düşmüş, ermənilər isə 35,5%-dən 38,8%-ə yüksəlmişdi.

Əgər 1807-ci ildə Gəncə şəhərində 136 ailə (600 nəfər) Azərbaycan türkü yaşayırdısa, 1833-cü ildə onların sayı 1141 ailə olmuşdur, yəni şəhərdə onların sayı 19,6%-dən şəhərə geri qayıdan Azərbaycan türklərinin hesabına 56,8%-ə yüksəlmişdi. Ermənilərin sayında da artım müşahidə edilsə də, 1807-ci ilə nisbətən Azərbaycan türkləri 1833-cü ildə say nisbəti ilə ermənilərdən üstün olmuşdur. Belə ki, əgər şəhərdə 1807-ci ildə erməni ailələri 80,4% (558 ailə) təşkil edirdisə, 1833-cü ildə onlar 43,2%-ə (868 ailə) enmişdir. Bunun səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan türklərinin Gəncə şəhərinə geri qayıtması ilə və ehtimal ki, onların evlərində yerləşdirilən erməni ailələrin digər ərazilərdə məskunlaşdırılması ilə

bağlı olmuşdur.

Gəncə şəhərində 1807-ci ilə nisbətdə 1808-ci ildə Azərbaycan türklərinin say nisbəti şəhərə geri döən sakinlərin hesabına 17,6%-dən 56,9%-ə yüksəlmiş, 1817-ci ildə bir az da artaraq 57,6% (3871) olmuş, ermənilərin say nisbəti isə 82,4%-dən (2809 nəfər) 43,1%-ə (1915 nəfərə) enmiş, 1817-ci ildə saylarının 2855-ə qalxmasına baxmayaraq faiz etibarilə 42,4%-ə düşmüşdür ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən baş vermişdir.

Ermənilər yalnız 1807-ci ildə ailə hesabı ilə 80,4%, nəfər hesabı ilə 82,4%-lə Gəncə şəhərində üstünlüyə malik olmuşlar. Digər hallarda isə Gəncə xanlığında ailə hesabı ilə Azərbaycan türkləri 1804-cü ildə 50,4%-lə, 1807-də 58,9%-lə, 1833-cü ildə isə 72,2%-lə üstünlükdə olmuşlar.

Beləliklə, Gəncə xanlığı, sonralar isə dairəsi üzrə 1804-cü ilə Azərbaycan türkləri 70,9%, ermənilər 29,1%, 1807-ci ildə Azərbaycan türkləri 54,6%, ermənilər 45,4%, 1808-ci ildə Azərbaycan türkləri 70,9%, ermənilər 29,1%, 1817-ci ildə Azərbaycan türkləri 64,5%, ermənilər 35,5%, 1826-cı ildə Azərbaycan türkləri 61,2%, ermənilər 38,8%, 1833-cü ildə isə Azərbaycan türkləri 72%, ermənilər 28% təşkil edirdilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sonralar Gəncəyə alman və ruslar da köçürülmüşdür. İlk koloniyalar Vürtemberqdən gəlmiş almanların hesabına Gəncə ətrafında qurulmuş, 1819-cu ildə isə onlar Borçalıya köçmüşdülər⁶⁰⁸.

XIX əsrin 30-cu illərində Cənubi Qafqazda 2650 alman yaşayırdı. 1830-cu ildə çarın verdiyi 29 oktyabr fərmanından sonra rusların Şimali Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılması başladı. Bura köçürülən rus təriqətçilərindən 53 nəfəri Gəncə xanlığının torpaqlarında yerləşdirildi⁶⁰⁹ və bu sonralar da davam etdirildi.

3.19. Şəmşədil, Qazax və Borçalı distansiyaları

“Şəmşədil və Qazax distansiyalarının statistik təsviri”ndə⁶¹⁰

⁶⁰⁸ ОПБЗ, ч. II, с. 271.

⁶⁰⁹ Verdiyeva H., a.g.ə., s. 17-18, 30.

⁶¹⁰ Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции

polkovnik Kosebu Şəmşədil tatarlarını iki – Ömər və Əli təriqətlərinə ayırır, Şəmşədil distansiyasına 21 tatar kəndini daxil edir, tatar kəndi Ayrımın (bu kənd Şəmşədil distansiyasına aid idi) əhalisinin Yelizavetpol⁶¹¹ ətrafına gələrək əhalisinin buraya yerləşdiklərini bildirirdi⁶¹².

Cədvəl 41

Şəmşədil distansiyasının tatar kəndləri

Adı	Həyətlərin sayı	Say tərkibi, nəfər			Nəfər/ 1 <i>həyət</i>
		kişi	qadın	cəmi	
Tatlı	104	303	358	661	6
Göyçəli	209	901	750	1651	8
Bəyazidli	15	54	49	103	7
Əmirli	580	2820	2718	5538	10
Öksüzlü	64	244	213	457	7
Əlibəyli	34	130	136	266	8
Quşçu	71	267	260	527	7
Kirixli	70	267	223	490	7
Duqarlı	54	174	137	311	6
Çukurlu	31	118	95	213	7
Qoylarqarı	48	199	186	385	8
İbrahim Hacı	24	58	85	143	6
Talahlı	10	39	32	71	7
Xosadar	8	45	26	71	9
Aşağı Ayıblı	102	293	213	506	5
Morul	66	206	189	395	6
Tatarlı	32	109	85	194	6
Ermaşlı	29	113	104	217	7
Yuxarı Ayıblı	98	348	298	646	7
Xalainallı	133	358	219	577	4

(составил Коцебу), РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18506, л.1-5.

⁶¹¹ Keçmiş Gəncə xanlığı.

⁶¹² Статистические описания Шамшадильской...// РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18506, л.1-1 об.

Аырым	90	348	348	696	8
Сәми	1872	7394	6724	14118	8

Mənbə: Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18506, л. 1-1 об.; Мамедова И. Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции» как источник для изучения истории населения Закавказья (первая треть XIX ст.) // Сходознавство, Киев, 2012, Вип. 59, с. 108-109.

Cədvəl 40-dan göründüyü kimi, Şəmşədil distansiyasında tatarlara məxsus 1872 həyət vardı və burada 7394-ü kişi, 6724-ü isə qadın olmaqla 14118 (77,6 %) tatar yaşayırdı.

Cədvəl 42

Qazax distansiyasının tatar kəndləri

Adı	Sayı		Nəfər/1 həyət
	Həyət	Nəfər	
1. Qulp	73	571	8
2. Qapaça	118	877	7
3. Məlikli	11	61	6
4. Barana	26	223	9
5. Qurumeli və ya Dostulu	37	314	8
6. Qotkənd	116	706	6
7. Qoşkotan	43	348	8
8. Banagis	14	141	10
9. Erm. Əskipara və ya Voskepar	24	163	7
10. Pipisi	7	62	9
11. Məlikkənd	18	111	6
12. Kaıçkənd və ya Segikegets	59	457	8
13. Qaradaş və ya Sevkər	119	1046	9
14. Ağasu və ya Ağaçurı	80	731	9
15. Ağdan	48	316	7
16. Lələkənd və ya Aşıgukes	25	202	8
17. Uzuntala	64	412	6
18. Rəvazlı və ya İravas	3	26	9
19. Haştara və ya Saqratluk	23	174	8
20. Talakənd	12	91	8

21. Karvansaray və ya İstibulaq	51	389	8
22. Şəhili	523	3170	6
23. Aslanbəyli	52	327	6
24. Qaymaqlı	82	572	7
25. Kəmərlı	82	572	7
26. Duvaq Ayrım	33	222	7
27. Daşsalahlı	146	850	6
28. Ürkməzli	35	212	6
29. Dəmirçilər	77	455	6
30. Alpaut	52	269	5
31. Abbasbəyli	16	73	5
32. Taqarbəyli	8	40	5
33. Qaraqoyunlu	101	631	6
34. Kızılhacılı	40	205	5
35. Fərəhli	25	153	6
36. Məzəkli	12	98	8
37. Hayrumlu	22	89	4
38. Guniyan	40	193	5
39. Quşçu Ayrım	26	197	8
40. Bağanis Ayrım	29	172	6
41. Salahlı	595	3761	6
42. Qazaxlı	30	162	5
43. Qazaxbəyli	47	253	5
44. Peykanlı	13	68	5
45. Pirili	74	376	5
46. Xəlfəli	68	399	6
47. Poylu	159	982	6
48. Qaralar	130	782	6
49. Qıraqkəsəmən	497	3075	6
50. Xilxana	65	286	4
51. Duzqışlaq	24	167	7
52. Kolagir	25	192	8
53. Qaraqsanlı	26	149	6
54. Daşməmmədli	9	45	5
55. Kosalar	59	377	6
56. Hüseynbəyli	51	329	6
57. Canəli	17	91	5
58. Dağkəsəmən	132	766	6
59. Fəxrəli	11	67	6
60. Qarapapaq	32	177	6
61. Ağköynək	36	244	7

62. Xanuxlar	168	932	6
63. Cəfərli	52	186	4
64. Çakmaklı	17	81	5
65. Barxudarlı	22	98	4
66. Sofulu	24	149	6
67. Mirzəxanlı	76	408	5
68. Ömər Ağalı	31	186	6
69. Əskipara tatar	71	383	5
70. Sarvallı	100	600	6
71. Qaranlıqdərə	20	141	7
72. Çarxaq	24	143	6
73. Dəlican	63	354	6
74. Pogos Kişis	42	298	7
Cəmi	5182	32628	6,3

Mənbə: Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18506, л. 3-5; Мамедова И. Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции как источник для изучения истории населения Закавказья (первая треть XIX ст.) // Сходознавство, Киев, 2012, Вип. 59, с. 113-115.

Cədvəl 42-dən göründüyü kimi, Qazax distansiyasında 1826-cı ildə 5182 həyətdə 32628 nəfər yaşayırdı⁶¹³. “Qafqaz toplusu” bütün Qazax distansiyasında olan 5152 evdə 33187 nəfərin yaşadığını qeyd etməklə, yuxarıdakı sənəddəki məlumatlara yaxın bir məlumat verir. Bu mənbə Qazax distansiyasının əhalisinin 24696-nı tatarların, 8491-ni xristianların (erməni – İ.M.) təşkil etdiyini bildirirdi. Bunların arasında silah daşıyanlar 5 min idi⁶¹⁴. Deməli, Qazax distansiyasında tatarlar 74,4%, ermənilər isə 25,6% təşkil edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Statistik təsvir” ilə “Qafqaz toplusu”ndakı Qazax distansiyasının əhalisinin sayı ilə bağlı məlumatlar arasındakı fərq

⁶¹³ Статистические описания Казахской дистанции (составил Коцебу), // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18506, л. 3-5; Мамедова И. «Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции» как источник для изучения истории населения Закавказья (первая треть XIX ст.) // Сходознавство. Киев. 2012. Вип. 59, с. 113-115.

⁶¹⁴ Кавказский сборник, т. XXII, с. 60.

1,7% nisbətindədir.

Silahlı adamlar bütün əhalinin 15,1%-ni təşkil edirdi. Əgər qadın ($\approx 50\%$), azyaşlı uşaqları və qocaları ($\approx 30\%$) nəzərə alarsaq, silahlı adamların yetkin kişi əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyi məlum olar. Kosebu 20 il əvvəl bütün Qazax distansiyasının əhalisinin oranı tərk etdiyini, ancaq bir müddət sonra əfv edilərək öz torpaqlarına geri qayıtdıqlarını yazırdı⁶¹⁵.

Borçalı distansiyasının statistik təsvirinə görə⁶¹⁶, 19 kənddən ibarət Borçalı mahalının əhalisi cəmi 2 min ailəyədək idi. Distansiyanın əksəriyyəti Qarapapaq türklərindən ibarət idi.

1830-cu ilə aid arxiv sənədində Borçalı, Qazax və Şəmşədil tatar distansiyaları adlandırılır və hər üç distansiyanın əhalisinin böyük əksəriyyətinin tatarlardan təşkil olunduğu bildirilir. Sənəddə Borçalı distansiyası Somxetiyaya aid edilir. 106 kənddən ibarət Borçalı distansiyasında 20 min nəfər kişi və qadın cinsinə mənsub əhali yaşayırdı. Bu 20 min nəfər əhalinin böyük əksəriyyətini tatarlar təşkil edirdi, gürcü və yunanlar az sayda idilər. Distansiya 2 min silahlı qüvvə çıxara bilirdi⁶¹⁷.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Şəmşədil və Qazax distansiyalarının əhalisinin etnik tərkibinin 67%-dən 75%-ə qədərini tatarlardan, indiki termin ilə isə Azərbaycan türklərindən ibarət olması qənaətinə gəlinir. Borçalı distansiyası isə az saylı gürcü və yunanları çıxmaqla demək olar ki, Azərbaycan türklərindən ibarət idilər.

3.20. Şamaxı xanlığı

Hacı Zeynalabdin Şirvanin məlumatına görə, Şamaxı şəhərində 6 minə yaxın ev var idi⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Статистические описания Казахской дистанции.. л. 2 об.

⁶¹⁶ Статистическое описание Борчалинской дистанции (составил Коцебу), //РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.

⁶¹⁷ О подчинении татар населяющих Кавказский край некоторому военному устройству; Рапорт графа Чернышева главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса от июля 1830 года. Санкт-Петербург // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1030, л. 5, 7.

⁶¹⁸ Babaxanov, R. Seyidov F., a.g.ə., s. 20.

XIX əsrin əvvəllərində baş verən hərbi əməliyyatlar zamanı Şamaxı xanlığına aid olan ərazilərdən əhalinin ya geri çəkilən qacar qoşunları tərəfindən digər xanlıqların ərazisinə aparılması, ya da sakinlərin özlərinin digər xanlıqların ərazisinə getməsi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. 1806-cı ildə Şamaxı xanı Mustafa xanın gen.-mayor baron Rozenə yazdığı məlumatdan məlum olur ki, qacar qoşunları geri çəkilərkən xanın tabeliyində olan Muğan, Rudbar və Qarasu-basardakı 2000 evdən çox sakini (Azərbaycan türklərini –İ.M.) Lənkəran xanlığına aparmışdı⁶¹⁹. Qraf Qudoviçin Şamaxı xanı Mustafa xana 12 oktyabr 1807-ci il məktubundan, Şamaxı xanının təbəəsi olan 80 ailənin Cəbrayıl yüzbaşı ilə birlikdə, eyni zamanda Ərəbi adlanan 60 ailənin də Şəki xanlığına getdiyi və onların Cəfərqulu xan tərəfindən qəbul edildiyi məlum olur. Qraf Qudoviç məktubunda onların mütləq geri qaytarılacağını Mustafa xana vəd edirdi⁶²⁰. Qraf Qudoviçin Şamaxı xanı Mustafa xana yazdığı 26 iyul 1808-ci il məktubunda Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın torpaqlarında saxlanılan 2 min ailənin mütləq geri, Şamaxı xanlığına qaytaracağına söz verirdi⁶²¹. Buradan məlum olur ki, Birinci rus-qacar müharibələri dövründə xanlıqların əhalisinin birindən digərinə könüllü və ya məcburi yerdəyişməsi baş verirdi.

1820-ci ilin məlumatına görə, Şamaxı xanlığının 36 kəndində yaşayan 771 erməni ailəsinin hamısının Qarabağ müləklərlərindən gəlmə olduğu bildirilir⁶²².

1826-cı ildə Şirvan əyalətində 52 min nəfər hər iki cinsdən olan tatar, 13 min nəfər isə hər iki cinsdən olan erməni yaşayırdı⁶²³.

1831-ci ildə keçmiş Şamaxı xanlığının ərazisində 21076 ailə Azərbaycan türkü və 1822 erməni ailəsi qeydə alınmışdı⁶²⁴. Həmin

⁶¹⁹ АКАК, т. III, д. 546, с. 301.

⁶²⁰ АКАК, т. III, д. 565, с. 309.

⁶²¹ АКАК, т. III, д. 572, с. 314.

⁶²² Описание Ширванской провинции составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, ген-май. князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским. Тифлис, 1867, л. 18-145.

⁶²³ Кавказский сборник., т. XXII, с. 60.

⁶²⁴ АРДТА, ф. 24, с. 1, іш 328; Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında

ildə Köhnə Şamaxı şəhərində 1889 tatar evi (4711 nəfər kişi), 225 erməni evi (541 nəfər kişi, 527 nəfər qadın) olduğu bildirilirdi⁶²⁵.

“Qafqazarxası əyalətlərin icmalı”na görə, Şirvan əyalətinin sakinləri içərisində tatar, iranlı, erməni, yəhudi və ərəblər vardı; sakinlərin böyük əksəriyyətini təşkil edən tatarlar çoxsaylı tayfalar-dan ibarət idi. İcmalda ermənilərin Şirvan əyalətinə gəlmə olduqları, yəni XIII əsrin ikinci yarısında bu əyalətə gəldikləri bildirilir, buradakı yəhudilərin sayının cüzi olduğu, iranlı və ərəblərlə birlikdə tatarların sayının kişi cinsi olmaqla 62934 nəfərdən, ermənilərin 6375, yəhudilərin isə 332 nəfərdən ibarət olduğu qeyd olunurdu⁶²⁶.

“Qafqazarxası əyalətlərin icmalı”nda 1831-ci ilin kameral təsvirinə əsaslanaraq Şirvan əyalətində 22922 ailə olmaqla kişi cinsindən olan cəmi 69627 nəfərin qeydə alındığı, əhalinin 389 icmada və məhz Köhnə Şamaxı şəhərində, Salyan adasında, 387 kənddə və tərəkəmə (elat) obalarında yerləşdiyi bildirilirdi. Şirvanda 200 qaraçı ailəsindən ibarət iki tərəkəmə obası da vardı, onlar zahiri görkəminə, adət-ənənəsinə və həyat tərzinə görə Şirvan əyalətinin digər xalqlarından fərqlənirdilər. Dağlarda Ləhiş (Lahıc – İ.M) mahalında fizionomiya və əxlaqi keyfiyyətləri ilə tatarlardan fərqlənən tayfa da yaşayırdı⁶²⁷.

1832-ci ilin məlumatına görə isə, Köhnə Şamaxı şəhərində 5000 nəfər tatar, 566 nəfər erməni, Salyan adasında 6951 tatar, Şirvan əyalətinin kənd və qışlaqlarında 50983 nəfər tatar, 5809 nəfər erməni yaşayırdı⁶²⁸.

Mənbələrin məlumatı araşdırılan dövrdə Şamaxı xanlığının ərazisində Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini deməyə əsas verir. Bundan başqa əyalətdə az sayda ermənilər, yəhudilər, tərəkəmə qaraçılar və lahıclar da yaşayırdı.

Şimali Azərbaycanın əhalisi, s.87.

⁶²⁵ АРДТА, ф. 24, сиу. 1, іш 348; Мамедова И.М. Влияние переселенческой... с.. 35.

⁶²⁶ ОРВЗ, ч. III, с. 73-74.

⁶²⁷ ОРВЗ, ч. III, с. 62, 75.

⁶²⁸ ОРВЗ, ч. IV, с. 361, таблица Б; Мамедова И.М. Влияние переселенческой... с. 35.

3.21. Lənkəran xanlığı

1813-cü il Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə görə, Lənkəran xanlığına məxsus Gərgənrud, Nəmin və Zuvand Qacarlar dövlətinin tərkibinə keçmiş və xanlığın Ənzəli və Ərdəbil tərəfdən olan sərhədi dəqiqləşdirilməmişdi⁶²⁹. Xanlığın dəqiqləşdirilməmiş ərazilərinin kimə məxsus olduğu müəyyən edilmədiyindən burada yaşayan tayfaların bəziləri ya Qacarlar dövlətinə, ya da Şamaxı xanlığının ərazisinə getmişdilər.

Leqkobitova görə isə, xanlıqda 6500 müsəlman evinin 22750 nəfərini kişilər təşkil edirdi⁶³⁰. Əgər xanlıqlar dövründə Lənkəran xanlığında yaşayan müsəlman ailə üzvlərinin sayını təqribi olaraq 7 nəfərə vursaq, onda əhalinin sayı 45.500 edər.

P.Zubova görə, Lənkəran xanlığında 15502 kişi əhali vardı⁶³¹. Digər məlumatlara görə isə 40 min nəfər idi⁶³².

Bir arxiv sənədində XIX əsrin əvvəllərində burada 34235 nəfərin yaşadığı göstərilir⁶³³. Nəzərə alsaq ki, XIX əsrin əvvəllərində Lənkəran xanlığının ərazisinin bir hissəsi Qacarlar dövlətinin tərkibində qalmışdı, onda buranın müsəlman əhalisinin sayının 40 mindən çox olduğunu təxmin etmək olar.

Lənkəran xanlığı əhalisinin nə qədərinin Azərbaycan türkləri və talışlardan təşkil olunduğunu demək çətindir. Lakin, qaynaqlarda burada yaşayan tayfalar haqqında, hansı ərazilərdə tatarların və talışların yaşadığına dair məlumatlar vardır.

Lənkəran xanlığının demək olar ki, bütün meşəsiz düzənliklərində o vaxt rus mənbələrində tatar adlandırılan Azərbaycan türkləri ya-

⁶²⁹ Мамедова И. О причинах поздней ратификации Гюлистанского договора // Вопросы истории. № 4, Москва, 2008, с. 155-156.

⁶³⁰ Легкобытов В., Талышинское ханство // ОРВЗ, ч. III, с. 198.

⁶³¹ Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. ч. IV. Санкт-Петербург, в типографии Конрада Вингебера, 1835, с. 153.

⁶³² Məhəmməd Həsən Vəlili (Baharlı), Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı, Azərnəşr, 1993, s. 23.

⁶³³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA Tİ EA), inv. 1795 (1), iş 43, v. 134-135.

şayırdılar⁶³⁴. Səbidəşt sahəsinin bütün dağlıq və dağətəyi zonaları və qəzanın meşəsiz düzənlikləri Azərbaycan türklərinin məskəni idi. Azərbaycan türklərinə aid olan aşağıdakılardır: Perimbel, Dərvişbəyli, Panavand, Cürəli, Dilağarda (deleqardin və yaxud canşalin), Şahsevən, Mahmudlu və qruplar: Səbidəşt (Səfidəşt – İ.M.), Arus, Adınabazar, Ərkivan və İrandan gəlmələr. Ərkivanlılar düzən rayonun cənub hissəsində yaşayır, səbidəşt (səfidəşt – İ.M.), arus, adınabazarlılar isə Qacarlar dövlətinə birləşən dağlıq və dağətəyi əraziləri tuturdular. Şahsevənlər Yeddioymaq və Qədirli kəndlərində, mahnudlular Viləşçayın yaxınlığındakı düzən rayonda yerləşən Mahmudlu kəndində, dilağardalar və ya canşalinlər İnci dərəsindən İnciçay boyunca yerləşmiş, Qacarlar dövlətindən gəlmələr, eləcə də tərəkəmə perimbel və panavandlar isə başlıca olaraq meşəsiz dağ ərazilərində, qismən də düzənlikdə yaşayırdılar⁶³⁵.

Astara, Zuvand mahallarının və Səfidəştin cənub-şərq hissəsində talışlar yaşayırdı⁶³⁶. Zelinskiyə görə talışlar Lənkəran qəzasının Astara, Driğ, Talış mahallarında və Zuvand dağlarında yaşayır, həmçinin Pornaim sahəsinin bir hissəsini və Qarayar çayına birləşən düzləri tuturdular⁶³⁷.

Kistenevin məlumatına görə, talışlar etnoqrafik cəhətdən yekcins deyildilər və 5 qrupa – talışların özünə, pornaim, alar, oratta (oyrat⁶³⁸

⁶³⁴ Дубровин Н.Ф. История войн и владычества русских на Кавказе, т.I, книга II. Санкт-Петербург, печатано в типографии Департамента уделов, 1871, с. 328.

⁶³⁵ Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.VII, Тифлис, тип. Меликова и А.А. Михельсона, 1887, с. 550-551; Məmmədova İ. Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2005, s. 43.

⁶³⁶ Dubrovin N.F., a.g.ə., s.328.

⁶³⁷ Зелинский С.П. Племенной состав: религия и происхождения государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.II. Тифлис, тип. А.А. Михельсона, 1887, с. 6.

⁶³⁸ Oratta oyрат adının dəyişikliyə uğramış formasıdır.

– İ.M.) və zuvanda bölünürdülər. Kistenev Qarayar çayına birləşmiş düzlərin səhradabad və alar icmaları tərəfindən tutulan hissəsində talışların yaşadığını göstərirdi. Zuvandlılar öz növbəsində drığ, piranlı və zuvanda bölünürdü. Birincilər (yəni talış, pornaim, alar, oratta – İ.M.) bütün sahilboyu meşələrdə, zuvandlılar isə Zuvand dağının cənub-qərb hissəsində, piranlılar şimal-şərq hissəsində və drıqlılar isə bütün Drığ mahalında yaşayırdılar. Dörd pornaim kəndi Viləşçayla Şaqlatük çayının arasında Pornaim adlanan dağlıq ərazinin cənub hissəsində yerləşirdi; orattalılar və alarlar tərəkmə idilər. Yayı öz yaylaqlarında, qışı isə birincilər bütün meşələrdə, ikincilər isə Qarayar çayı yaxınlığında qışlaqlarda keçirirdilər⁶³⁹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kistenev yanlış olaraq alar və orattaları talış hesab edir.

Səfidəşt nahiyəsinə aid olan perimbel, dilağarda və şahsevnələr, Alar və Drığ nahiyələrinin kiçik hissəsi tərəkmə həyat tərzini keçirirdilər. Tərəkmə ailələrin sayı 1300-ə çatırdı. Əvvəlki vaxtlarda (yəni xanlıqlar dövründə – İ.M.) Dilağarda 600, Perimbel 300, Səfidəşt 470, Alar 80 ailəyədək idi. Elatlar qışı əsasən Muğan düzündən axan çayların: Həməşərə, Sirixçay, Qarayar və Muğanda yerləşən Göytəpə, Çinliha, Yedditəpə, Uzuntəpə və s. vadilərdə, yayı isə Alar dağlarında keçirirdilər⁶⁴⁰.

V. Leqkobitov səfidəştliyə türk dilində, perimbel və alarların demək olar ki, talış dilində, dilağardaların isə deformasiyaya uğramış talış dilində danışdıqlarını yazırdı⁶⁴¹. Lakin Kistenevin vermiş olduğu məlumat Leqkobitovun məlumatından fərqlənir. Onun yazdığına görə perimbellər və dilağardalar, həmçinin səfidəştliyə tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.) tayfaları idilər⁶⁴². Sonrakı dövrlərin siyahıyaalmalarına, konkret olaraq 1921-ci ilin əhali siyahıyaalmasına⁶⁴³ müraciət edildikdə perimbellərin və dilağardaların Azərbaycan

⁶³⁹ Kistenev D.A., a.g.ə., s. 549-550; Məmmədova İ., a.g.nam.dis., s. 43.

⁶⁴⁰ Leqkobitov V., a.g.ə., s. 248; Məmmədova İ., a.g.nam.dis., s. 69.

⁶⁴¹ Leqkobitov V., a.g.ə., s. 250-251.

⁶⁴² Kistenev D.A., a.g.ə., s. 550-551.

⁶⁴³ Азербайджанская сельскохозяйственная перепись населения 1921, т.I, Итоги, выпуск III, Ленкоранский уезд, Б., изд. АЦСЦ. 1922, с. 42.

türkü kimi qeydə alındığı məlum olur. Məhəmməd Həsən Vəlili qaraqoyunluların bir ailəsinə dilağarda adının sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah tərəfindən verildiyini bildirirdi⁶⁴⁴. Yuxarıda Kistenev Dilağarda və Perimbel tayfalarını türklərin sırasına aid etdiyi üçün Leqkobitovun onların deformasiyaya uğramış talış dilində danışdıqlarını yazmasının əsası yoxdur. Eyni zamanda Leqkobitovun Alar tayfalarının talış dilində danışmasını yazması, Kistenevin isə alar və orattaları (oyratları – İ.M.) talışlara aid etməsi də yanlışdır. Alar tayfasının nümayəndəsi və araşdırıcısı Bilal Alarlı “Alar və alarlar”⁶⁴⁵ kitabında orattalar və alarların türk tayfası olduğunu sübut etmişdir. Bilal Alarlı alarları türk monqol mənşəli Oyrat tayfalarının bir qolu sayaraq, onların Lənkəran xanlığı ərazisinə XIII əsrdə köçürüldüklərini və bu ərazidə yerləşən alarların Perimbel və Səfidəşt tayfaları ilə də qohum olduqlarını qeyd edir. Bilal Alarlı, 1922-ci ildən 1948-ci ilədək altaylıların özlərini oyrat, dillərini də oyrat dili adlandırdıqlarını və N.A.Baskakovun 1972-ci ildə “Altay-oyrat dilinin şimal dialekti” adlı monografiya nəşr etdirdiyini, L.Potapovun 1933-cü ildə “Oyratiya tarixinin öçerki” kitabında, Saqalayevin 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi əsərində də oyratları türk xalqı hesab etdiyi, eləcə də Həmdullah Qəzvinin “Zeyl-e tarix-e qozide” kitabında “türk oyrat qəbiləsi” ifadəsinə əsaslanaraq oyratların, yəni orattalıların türk olduğunu bildirir. B.Alarlı çox doğru olaraq qeyd edir ki, alarlar dilağarda tayfasının cahanşahlı tirəsinə daxil olmuşdur⁶⁴⁶.

Drıǵ nahiyyəsində 130-a yaxın oratta tayfası yaşayırdı. Germi nahiyyəsinin şimal-qərbində yerləşən Ucarud mahalının əhalisi də Azərbaycan türkləri olmuşdur⁶⁴⁷. Ucarud mahalının Səfidəşt, Adınabazar, Alar və Dilağarda nahiyyələrinin əhalisi Azərbaycan türkləri, Murənkunun nahiyyəsinin əhalisi isə talışlar idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dilağarda, Səfidəşt, Alar, Perimbel, Oratta, Şahsevən,

⁶⁴⁴ Məhəmməd Həsən Vəlili (Baharlı), Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət), Bakı, Azərnəşr, 1993, s.53.

⁶⁴⁵ Alarlı Bilal. Alar və Alarlar. Bakı, Adiloğlu, 2003, s. 16.

⁶⁴⁶ Alarlı B., a.g.ə., s.16-22, 44-45.

⁶⁴⁷ c.IV, s.4 علی رزم آرا، فرهنگ جغرافیائی ایران، جلد ۲، تهران- ارتش- ۱۳۲۸

İnulin, Panavənd, Pornaim oymaqlarının hər birinin öz elbəyisi olmuşdur. Ərkivan mahalında 170 ailəyədək Şahsevən tayfaları yaşayırdı⁶⁴⁸.

XIX əsrin 40-cı illərində Lənkəran xanlığının ərazisi Kaspi vilayətinə daxil idi və Ərkivan, Lənkəran, Səfidəşt və Muğan sahələrində bölünürdü. Ərkivan sahəsinin tərkibinə Ərkivan mahalı, Sinabazar çayı boyunca heç bir mahala məxsus olmayan kəndlər və Təklə, Soxulcan, Xançobanı və Bağdalı adlanan köçkünlər daxil idi. 1650 verst sahəni tutan Ərkivan sahəsinin 9232 nəfərdən ibarət əhalisinin hamısını tatarlar təşkil edirdi. Lənkəran sahəsi Lənkəran və Astara mahallarından ibarət olub 1350 verst sahəni əhatə edirdi. 12268 nəfərdən ibarət Lənkəran sahəsinin əhalisinin 12143-ü tatarlardan, 125-i isə ermənilərdən təşkil olunmuşdu. 1200 verst sahəni tutan Səfidəşt sahəsi Driğ, Alar və Marinkum, Səfidəşt və Zuvand mahallarından ibarət idi və 10213 nəfərdən ibarət əhalisinin hamısı tatar idi. 2780 verst ərazidə yerləşən Muğan sahəsi Şirvan əyalətinin Muğan mahalından ibarət idi, 2552 nəfərdən ibarət əhalisinin hamısı tatar idi⁶⁴⁹. Kaspi vilayətinə daxil olan sahələrin etnik tərkibi aşağıdakı cədvəl 43-də verilmişdir:

Cədvəl 43

Kaspi vilayəti					
sahənin	sahənin tərkibi	ərazisi verstlə	tatar	er- məni	cəmi
Ərkivan	Ərkivan mahalı, Sinabazar çayı boyunca heç bir mahala məxsus olmayan kəndlər və Təklə, Soxulcan, Xançobanı və Bağdalı adlanan köçkünlər	1650	9232	—	9232

⁶⁴⁸ Məmmədova İ., a.g.nam.dis., s. 68-70.

⁶⁴⁹ Обзор политического состояния Грузино-Имеретинской губернии, Каспийской области и Дербентского военно-окружного управления. Составил генерального штаба генерал-майор Меид // РГВИА, ф.ВУА, д.56828, лл.32-34 с об.

Lənkəran	Lənkəran və Astara	1350	12143	125	12268
Səfidaşt	Drıǵ, Alar və Marinkum, Səfidaşt və Zuvand	1200	10213	—	10213
Muğan	Şirvan əyalətinin Muğan mahalı	2780	2552	—	2552
Cəmi		6980	34140⁶⁵⁰	125	34265⁶⁵¹
%		—	99,6	0,4	100

Mənbə: Обзор политического состояния Грузино-Имеретинской губернии, Каспийской области и Дербентского военнокругного управления. Составил генерального штаба генерал-майор Меид // РГВИА, ф.ВУА, д.56828, лл.32-34 с об.

Cədvəl 43-dən Ərkivan, Lənkəran, Səfidaşt və Muğan sahələri üzrə tatarların 99,6%, ermənilərin 0,4% təşkil etdiyi məlum olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Lənkəran xanlığı ərazisinə 1813-cü il Gülüstən müqaviləsindən sonra yaşamağa başlamışdılar və ticarət ilə məşğul olurdular. Sahələr üzrə tatarların böyük əksəriyyət təşkil etdiyi şəksizdir.

Lənkəran qəzasında yaşayan Azərbaycan türkləri və talışların təxmini olaraq say nisbətlərini təsəvvür etmək üçün XIX əsrin ikinci yarısına aid rəqəmlərə nəzər salsaq, qəzada 209 türk və 122 talış kəndinin, 8 türk və 4 talış elat icmasına məxsus kəndin olması⁶⁵² Azərbaycan türklərinin talışlara nisbətən demək olar ki, iki dəfə çox olmasını və əksəriyyət təşkil etdiklərini görürük.

XIX əsrin əvvəllərində Lənkəran şəhərinin etnik tərkibi. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 422 müsəlman evi vardı. Bunlardan 10 ev

⁶⁵⁰ Arxiv sənədində yekun rəqəm səhv hesablanaraq 34110 yazılmışdır.

⁶⁵¹ Arxiv sənədində yekun rəqəm səhv hesablanaraq 34235 yazılmışdır.

⁶⁵² Парвицкий А.В. Численный состав государственных крестьян // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, тип. А.А. Михельсона, 1887, с.145, с.99; Мəmmədova İ., a.g.nam.dis., s. 43.

bəylərə, 43 ev vergi ödəyənlərə, 192 ev maafılara, 120 ev sənətkarlara, 7 ev ruhanilərə, 70 ev bəy təbəələrinə məxsus idi⁶⁵³.

1813-cü il Gülüstən müqaviləsindən sonra Lənkəran şəhərinin əhalisi azalmışdı⁶⁵⁴. Bu çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinin nəticəsi idi. Övvəllər ermənilərin yaşamadığı Lənkəran xanlığının işğalından sonra burada da ermənilər məskunlaşmağa başladı. 1832-ci ildə artıq Lənkəran şəhərində 168 nəfər erməni yaşayırdı.⁶⁵⁵

1849-cu il kameral təsvirinə görə, Lənkəran şəhərində 125 bəy, 20 mirzə, 46 seyid, 56 molla, 92 müvəqqəti yaşayan, 699 maaf, 168 əkər, 290 bəy təbəəsi, 323 vergi ödəyən tatar (Azərbaycan türkü – İ. M.) kəndli, 66 erməni, 114 rus olmaqla ümumilikdə 1999 nəfər yaşayırdı⁶⁵⁶. Mənbədən göründüyü kimi Lənkəran xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra şəhərin etnik tərkibi dəyişmiş, burada xristian əhali yaşamağa başlamışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti, eyni zamanda çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra xanlığın torpaqlarının bir qisminin Qacarlar dövlətinə verilməsi nəticəsində Lənkəran xanlığının əhalisinin sayı azalmış, Rusiya imperiyasının tərkibində yaşamaq istəməyən əhalinin miqراسiyası baş vermişdir.

⁶⁵³ Leqkobitov V., a.g.ə., s. 237-238.

⁶⁵⁴ АКАК, т. V, д. 728.

⁶⁵⁵ ОРБЗ, ч. IV, с. 361, таблица В; Мамедова И.М. Город Ленкорань и его население в период ханств // Провинциальный город в XVIII-XXI вв. (История, экономика, культура). Материалы международной научно-практической конференции. Махачкала, 2008, с. 30-38.

⁶⁵⁶ ARDTA, f. 10, siy. 1, iş 4, v. 2; Mamedova İ., a.g.m., s. 30-38.

NƏTİCƏ

XVIII əsr – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan geniş bir coğrafiyanı əhatə etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası araşdırmanın mövzusu olan XVIII əsr – XIX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın daxili hüduqlarında qalır. Azərbaycanın o dövrdəki əzəli torpaqları indiki Azərbaycan Respublikasını, bütünlüklə Ermənistan Respublikasını, Gürcüstan Respublikasının Kvemo-Kartli quberniyasının Marneuli (1949-cu ilədək rəsmi olaraq Borçalı⁶⁵⁷ adlanırdı), Bolnisi (Lüksemburq), Dmanisi (Başkeçid) rayonlarını, Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Dərbənd şəhəri də daxil olmaqla Dərbənd bölgəsini, İran İslam Respublikasının Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən 6 ostanını⁶⁵⁸ və bu ostanlardan kənarda qalan, digər ostanlara verilən tarixi Azərbaycan ərazilərini⁶⁵⁹, eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır və digər ərazilərini əhatə edirdi. Bu qədər geniş coğrafiyada sadəcə XVIII əsrin əvvəllərində osmanlıların tutduğu Azərbaycan əraziləri və XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının işğal etdiyi Azərbaycan xanlıqlarının yerində yaradılmış inzibati-ərazilərə dair kameral təsvirlərin mövcud olması, Səfəvilərə aid vergi sənədlərinin əfqanların hücumu zamanı yandırılması, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə əhali haqqında məlumatların çox kasad olması, hərbi əməliyyatlar zamanı Azərbaycan xanlıqlarına dair vergi sənədlərinin məhv edilməsi əhalinin etnik tərkibinin araşdırılmasında özünəməxsus çətinliklər yaradır. XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi və onun qonşu dövlətlərlə apardığı müharibələr, bunun ardınca Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsinin Osmanlı dövləti tərəfindən zəbt olunması, Xəzəryanı vilayətlərin isə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi, sonradan yaranan Nadir şah Əfşar döv-

⁶⁵⁷ Borçalı qəzası 1929-cu ildə ləğv edilərək Borçalı, Lüksemburq və Başkeçid rayonlarına bölünmüşdü.

⁶⁵⁸ Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Həmədan.

⁶⁵⁹ Müxtəlif dövrlərdə Kürdüstan ostanına aid edilən Bicar və Qürvə, Gilan ostanına aid edilən Astara, Mərkəzi ostanına aid edilən Savə vilayətləri.

lətinin hərbi yürüşləri və əhali köçürülmələri ilə bağlı tədbirləri, Nadir şahın qətlindən sonra Azərbaycanda mövcud olan xanlıqlar arasındakı ara müharibələri və onların qonşu dövlətlərin təcavüzünə məruz qalması, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının üç güclü dövlətin maraq dairəsində olması və bu xanlıqlara edilən yürüşlər, xüsusilə də Rusiya imperiyasının Azərbaycanda özünə dəyər yaratmaq üçün tətbiq etdiyi erməni, alman və rusların tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürmə siyasəti tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə birbaşa təsir edən amillərdəndir.

XVIII əsr – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair araşdırmalarımız yuxarıda sadalanan siyasi hadisələr və hərbi əməliyyatlar zamanı məhz Azərbaycan türklərinə məxsus dövlət, xanlıq, sultanlıq, vilayət, əyalət, sancaq, nahiyə, kənd və şəhərlərin əhalisinin daha çox zərər çəkdiyi, məcburi köçə və əhalisinin etnik tərkibinin süni surətdə dəyişikliyə məruz qaldığını deməyə əsas verir. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı öz doğma yurdlarından didərgin düşənlər də məhz Azərbaycan türkləri idilər. Həm Səfəvi, həm də Osmanlı dövlətlərinin türk olmalarına baxmayaraq şiddətli şəkildə davam edən şiə-sünni qarşıdurması və digər səbəblərdən birləşə bilməmələri yenə də Azərbaycanın türk əhalisinin zərər görməsinə və məcburi köçlərinə səbəb olmuşdu. Azərbaycan torpaqlarının qısamüddətli işğalı zamanı Osmanlıların tərtib etdiyi müfəssəl və icmal dəftərlərində Azərbaycan türklərinə məxsus çox sayda boş kənd, məzrəə, yaylaq və qışlaq, eyni zamanda şəhərlərdə Azərbaycan türklərinə məxsus məhəllələrdə boş evlərin olması da bunu sübut edir. Məsələn, sadəcə Ərdəbil sancağında boş kəndlərin sayı 300 olmuşdur. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Təbriz uğrunda gedən uzunmüddətli qızğın döyüşlər də burada yaşayan türk əhalinin öz evlərini tərk etməsinə səbəb olmuşdu.

Şiə məzhəbli Azərbaycan türkləri osmanlıların tutduğu əraziləri tərk edərək Səfəvilər dövlətinin nəzarətində olan ərazilərə, sünni məzhəbli Azərbaycan türkləri isə Osmanlı dövlətinin ərazilərinə köç edirdilər. Azərbaycanda yaşayan qeyri-müsəlmanlar isə hərbi əməliyyatlar zamanı sadəcə yüksək dağlıq hissələrə çəkilmiş, vəziyyət

sabitləşdikdən sonra yenidən öz evlərinə döndükləri üçün osmanlıların qeydə aldıkları bəzi əyalət və sancaqlarda digər qeyri-müsəlmanlarla birlikdə ermənilərin say nisbəti 30-45% ətrafında olmuşdur. Bu vəziyyət özünü xüsusilə Osmanlı işğalı zamanı çox sayda şiə əhalinin tərk etdiyi İrəvan, Naxçıvan və Gəncə-Qarabağ əyalətlərində göstərmişdir. Məsələn, Gəncə şəhərinin şiə əhalisi şəhəri tamamilə tərk etdiyi üçün 1727-ci il Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində Gəncə şəhərində bir nəfər də olsun əhali qeydə alınmamışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi əsasən osmanlıların bir sıra Azərbaycan ərazilərini tutması ilə bağlı tərtib etdikləri müfəssəl və icmal dəftərlərində qeyd olunan vergi mükəlləfiyyətli əhaliyə əsaslanaraq hazırlandığı üçün təəssüf ki, tam olaraq bütün Azərbaycan əhalisini əhatə etmir. Tərəfimizdən Azərbaycanın əyalət və sancaqları ilə bağlı osmanlıların tərtib etdiyi müfəssəl dəftərlərdə yer alan Azərbaycan əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində rast gəlinən çətinliklərdən biri də bu müfəssəl dəftərlərdə əhalinin etnik tərkibi deyil, məxsus olduğu dini inanc-lara görə müsəlman və qeyri-müsəlman şəklində verilməsidir. Belə olduqda müsəlman olaraq qeydə alınan əhalinin içində kürd, tat və digərlərinin, eləcə də qeyri-müsəlman olaraq qeydə alınan əhalinin arasında yəhudi, erməni, aysor və ya xristianlaşmış qıpçaq, alban və digərlərinin olub və yaxud olmamasını təyin etmək üçün ilk növbədə dəftərlərdə qeydə alınmış yer adlarının hansı xalqa məxsusluğu, dəftərdəki vergiödəyicinin adı, ödədiyi verginin növü, daha əvvəlki və daha sonrakı dövrlərdəki siyahıyaalınmalarda hansı etnosa məxsusluğunu qarşılaşdırma və müqayisə metodu ilə, həmçinin onların hər hansı bir dövlətə müraciət etdiklərində özlərini necə adlandırdıqlarını aydınlaşdırmaqla müəyyən edilməsinə çalışılmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin osmanlıların tərtib etdiyi müfəssəl dəftərə əsasən tərəfimizdən müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- 1724-1735-ci illərdə Osmanlı hakimiyyətinin bərqərar olduğu Azərbaycan ərazilərinə dair tərtib olunmuş bütün müfəssəl dəftərlərdə qeydə alınmış inzibati-ərazi vahidləri üzrə Azərbaycan türkləri şəxsiz üstünlüyə malik olmuşdur (**bax:**

müfəssəl dəftərlərə dair yekun cədvəl);

• Müfəssəl dəftərlərdə qeydə alınan boş kənd, məzrəə, qışlaq, yaylaq və tərk edilmiş şəhər məhəllələrinin sakinlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olmuşdur; buna görə də bir çox əyalət və sancaqlarda yaşamış Azərbaycan türklərinin say nisbəti hesablanarkən bunu da nəzərə almaq lazımdır;

• Qeyri-müsəlman olaraq dəftərlərdə qeydə alınan əhəlinin, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan, Gəncə-Qarabağ əyalətlərinin, eləcə də Tiflis əyalətinə daxil Borçalı və Qazax bölgələrinin əhəlisinin etnik tərkibinin təyin edilməsi zamanı onların arasında erməni, yəhudi, aysorlarla yanaşı xristian qıpçaqlar və alban əsilli xristianların və gürcülərin də yer aldığını diqqətə alaraq, onların hamısının erməni hesab edilməsi doğru deyildir;

• Bir sıra hallarda az da olsa adı qeyri-müsəlman kimi göstərilən, lakin işpəncə vergisi ödəməyən, ehtimal ki, müsəlmanlığı qəbul etmiş az sayda əhəli də olmuşdur ki, onların erməni və yaxud erməniləşmiş alban olduğunu təyin etmək çox çətindir.

Osmanlıların tərtib etdiyi müfəssəl dəftər üzrə Azərbaycan əhəlisinin etnik tərkibinin araşdırılması nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Ərdəbil şəhərinin vergi ödəyicilərinin 98,2%-ni Azərbaycan türkləri, 1,8%-ni ermənilər, Sərab şəhərinin 98,4%-ni Azərbaycan türkləri, 1,6%-ni ermənilər, Urmiya şəhərinin 96,8%-ni Azərbaycan türkləri, 3,2%-ni yəhudilər, Marağa şəhərinin 3,9%-ni ermənilər, 3,7% yəhudilər, Xoy şəhərinin 72,1%-ni Azərbaycan türkləri, 27,9%-ni erməni + aysorlar, Təbriz şəhərinin 89,6%-ni Azərbaycan türkləri, 9,6%-ni ermənilər, 0,8%-ni yəhudilər, Salmas şəhərinin 61,5%-ni Azərbaycan türkləri, 38,5%-ni ermənilər, Naxçıvan şəhərinin 91%-ni Azərbaycan türkləri, 9%-ni ermənilər, İrəvan şəhərinin 63,69%-ni Azərbaycan türkləri, 10,7%-ni ermənilər, 14,8%-ni boşalar, 10,8-ni xristian qıpçaqlar, Ordubad, Bərdə, Xılxına, Çors şəhərlərinin və Maku qalasının 100%-ni Azərbaycan türkləri təşkil etmiş, Gəncə şəhərində isə heç kim yaşamamışdır.

Ərdəbil sancağında Azərbaycan türkləri 99%, ermənilər 1%, Marağa və Soyuqbuluq sancaqlarında Azərbaycan türkləri 99,3%, ermənilər 0,7%, Sərab şəhəri də daxil olmaqla Sərab nahiyyəsində

Azərbaycan türkləri 99,6%, ermənilər isə 0,4%, Maku nahiyəsində Azərbaycan türkləri 91,3%, ermənilər 8,6%, Naxçıvan sancağında Azərbaycan türkləri 51,5%, erməni və xristian qıpçaqlar 48,5%, İrəvan əyalətində Azərbaycan türkləri 62%, xristian qıpçaqlar 12%, ermənilər 25,7%, boşalar 0,7%, Gəncə-Qarabağ əyalətində Azərbaycan türkləri 57,6%, ermənilər 40,1%, kürdlər 2,3%, Borçalı və Qazax üzrə Azərbaycan türkləri 80,5%, xristian qıpçaq, erməni və gürcülər 19,5% təşkil etmişdir (**bax: yekun cədvəl**).

Yekun cədvəl

Müfəssəl dəftərlərə görə əyalət və sancaqlar üzrə yekun (%-lə)					
Etnik tərkibi	Türk	Erməni + (aysor, alban əsilli xristian və qıpçaq) ⁶⁶⁰	Yəh udi	Kü rd	Boşa
Müfəssəl dəftər					
Şəhərlər üzrə					
Ərdəbil şəhəri	98,2	1,8	–	–	–
Sərab şəhəri	100	–	–	–	–
Urmiya şəhəri	96,8	–	3,2	–	–
Salmas şəhəri	61,5	38,5	–	–	–
Marağa şəhəri	92,4	3,9	3,7	–	–
Xoy şəhəri	72,1	(erməni + aysor) 27,9	–	–	–
Təbriz şəhəri	89,6	9,6	0,8	–	–
Çors şəhəri	100	–	–	–	–
Maku qalası	100	–	–	–	–
Salmas şəhəri	61,5	38,5	–	–	–
Gəncə şəhəri	əhali şəhəri tərk etmişdir				
Bərdə şəhəri	100	–	–	–	–
Xılxına şəhəri	100	–	–	–	–
Naxçıvan şəhəri	91	9	–	–	–
Ordubad şəhəri	100	–	–	–	–
İrəvan şəhəri	63,69	10,7+10,8 (erməni+qıpçaq)	–	–	14,8

⁶⁶⁰ Xristian əhəlinin arasında ermənilərlə yanaşı aysor, qıpçaq və alban əsilli xristianlar olduğu təqdirdə və bunların sayını müəyyən etmək mümkün olmadığı zaman + işarəsi qoyulacaqdır.

Əyalət, sancaq və nahiyələr üzrə					
Ərdəbil sancağı	99	1	–	–	–
Marağa və Soyuqbulaq sancaqları	99,3	–	0,7	–	–
Sərab nahiyəsi	99,6	0,4	–	–	–
Maku nahiyəsi	91,3	8,6	–	–	–
Naxçıvan sancağı	51,5	48,5%+ (erməni + qıpçaq)	–	–	–
İrəvan əyaləti	62	25,7+12 (erməni+qıpçaq)	–	–	0,7
Gəncə-Qarabağ əyaləti	57,6	40,1+ (qıpçaq, alban əsilli xristian və erməni)	–	2,3	–
Borçalı və Qazax üzrə	80,5	19,5+ (erməni+qıpçaq +gürcü)	---	---	---

Yekun cədvəldən göründüyü kimi, 1727 və 1728-ci illərdə tərtib edilmiş müfəssəl dəftərlərə görə əhalinin etnik tərkibində Azərbaycan türkləri böyük əksəriyyət təşkil etmişlər. Bundan əlavə, dəftərlərdə qeyri-müsəlman kimi qeyd edilən vergi mükəlləfiyyətli sakinlərin heç də hamısının erməni olmadığı, aralarında xristian qıpçaq, alban əsilli xristianlar, xristian boşa, aysor və gürcülərin də olması məlum olur.

Araşdırmalar Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti illərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatların çox dağınıq və kasad olduğunu göstərdi. İrəvan bölgəsinin Şürəyel distansiyasına daxil olan 109 kəndin əhalisinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu, Marağanın əsasən Müqəddəm türk tayfalarının məskəni olduğu, Nadir şahın Cavanşir, Otuziki və Kəbirliyə ibarət Qarabağ ellərini Xorasana köçürülməsinə dair sərəncam verdiyi və s. məlum olur.

Azərbaycanda əhalinin xanlıqlar dövründə etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar, bu ərazidə mövcud olmuş bütün xanlıqlarda Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyini sübut edir. Xanlıqlar dövründə siyahıyaalınmaların aparılmadığına baxmayaraq, səyyahların, xanlıqlara yürüş edən qonşu dövlətlərin əhalinin etnik tərkibi və buradakı türk tayfaları haqqında məlumatları, bu dövrdə Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olmasını deməyə əsas verir.

Qarabağ xanlığına tabe olan Çiləbörd, Gülistan, Vərəndə və Dizaq mülkləklərinin əhalisi xanlığın yerli əhalisi olmayıb buraya Azərbaycanın digər ərazilərindən gəlmiş, yalnız bir mülkiyyətin Qarabağda daha qədimdən mövcud olduğu və Albaniya hökmdarları olmuş Mehranilər sülaləsi ilə bağlılığı, əhalisinin isə erməni deyil, alban əsilli xristian olduğu ortaya çıxır.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarını təsvirini verərkən rus və Avropa tarixçiləri, hərbiçiləri və məmurları bu xanlıqların etnik tərkibi haqqında bilgiləri ermənilərin xeyrinə təhrif edərək verdikləri yanlış məlumatları, bu ərazilərin qədimdən erməni torpağı olması haqqında erməni uydurmalarını nəşr etdikləri kitabların səhifələrinə daşmışlar. Lakin elə həmin müəlliflərin özləri də yazdıqları əsərlərdə ermənilərin Qafqazın yerli xalqı olduğuna şübhə ilə yanaşmışlar.

Səyyah Gildenştedin İrəvan və Qarsda əhalinin türk dilində və yaxud tatar dilinin türk dialektində danışdığını, İrəvan, Ayrımlı, Pəmbək dairəsinin əhalisinin tərəkmə tatarlarından ibarət olmasını yazması bu ərazilərin Azərbaycan türklərinə məxsus olmasının göstəricisidir.

Fikrimizcə, xanlıqlar dövründə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində N.Dubrovinin vermiş olduğu məlumat çox önəmlidir. Onun *“Azərbaycanın bütün xanlıqlarında tatarlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdi, ermənilər isə, o da yalnız indi (XIX əsrin 70-ci illərində – İ.M.) keçmiş “Erməni vilayəti”ndə çoxluqda idi (bax: əlavə 8)”*⁶⁶¹ cümləsi Azərbaycan türklərinin xanlıqlar dövründə böyük əksəriyyət təşkil etdiklərinin çox yerində işlədilmiş ifadəsi və sübutudur.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı müstəqil Azərbaycan xanlıqları və Kartli-Kaxetiya bu əraziləri ələ keçirməyə çalışan qonşu dövlətin təcavüzünə məruz qalmış, xanlıqlararası ara müharibələri və qonşu dövlətlərin hücumları Azərbaycan əhalisinin yerdəyişməsinə və demoqrafik dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Birinci Rusiya-Qacar müharibəsində Qacarlar dövlətinin məğlubiyyəti nəticəsində imzalanan 12 oktyabr 1813 tarixli Gülistan müqaviləsinə görə,

⁶⁶¹ Дубровин Н.Ф. История войны и владычества Русских на Кавказе. т.I, кн.II. Санкт-Петербург, 1871, с. 328; Мəmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi., s. 11.

Qacarlar dövləti Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Quba, Dərbənd, Bakı xanlıqları və Rusiya dövlətinin əlində olan Lənkəran xanlığının bir hissəsi, bütün Dağıstan, Gürcüstan, Şürəyel və Qafqazın ortasından Xəzər dənizinə kimi bütün ərazilərin Rusiya torpağı olduğunu qəbul etdi⁶⁶². Gülüstən müqaviləsi ilə tarixi Azərbaycan torpaqları iki yerə bölünərək Cənubi və Şimali Azərbaycan terminlərinin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Osmanlı dövləti, Rusiya imperiyası, Qacarlar dövləti arasında rəqabətdə Osmanlı ilə Qacarlar xanədanlarının şimaldan gələn təhlükə qarşısında birləşə bilməməsi səbəbindən Rusiya 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri ilə Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırdı. Qacarlar dövlətinin 1826-1828-ci illərdə rus-iran müharibəsində məğlub olması Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalını sonlandırmasına, Rusiya imperiyası tərəfindən ermənilərin Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsinə, Azərbaycan torpaqlarında rus və alman məskənlərinin yaradılmasına və bununla da Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin dəyişilməsinə səbəb oldu. Hələ XVIII əsrin əvvəllərində ermənilərin kiçik qruplar halında Azərbaycanın bəzi bölgələrində yerləşdirilməsi ilə başlanan köçürülmələr Gülüstən müqaviləsindən sonra aktivləşdirildi və Türkmənçay müqaviləsindən sonra kütləvi xarakter aldı.

Rusiya işğalı zamanı Azərbaycan ərazisində olan xanlıqların əhalisi doğma yurdlarından didərgin salındı. Öz evlərini tərk edən Azərbaycan türkləri Osmanlı və Qacarlar dövlətinə sığındılar, tərk

⁶⁶² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), т. 42, ч 2). Санкт-Петербург, печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярным, 1850, с. 643-644; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 46. Махачкале, Издание управления Кавказского учебного округа, 1929, с. 126; Договоры России с Востоком. Политические и Торговые (собрал и издал Т. Юзефович). Санкт-Петербург, Типография О.И. Бакста, 1869, с. 209-210; Junior, J. Unudulmuş qəhrəmanlar (fars dilindən tərcümə Əlibala Hacızadə, Şahin Fazil). Bakı, 2004, 430-431; Memmedova, İ. Rusya İle İran Arasında Azərbaycan (Lenkeran Hanlığı). Aktaran Sebahattin Şimşir, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 109.

edilmiş Azərbaycan türklərinin evlərinə isə ermənilər yerləşdirildi ki, bu da əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində çox qısa bir zamanda erməni əhalisinin süni surətdə artmasına səbəb oldu. Məsələn, əgər 1826-cı ildə İrəvan xanlığında Azərbaycan türkləri 76%, ermənilər 24%, Naxçıvan xanlığında Azərbaycan türkləri 76,8%, ermənilər isə 23,2% təşkil edirdisə, artıq XIX əsrin 30-cu illərində Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində “Erməni vilayəti”ndə Azərbaycan türkləri 49,1%, ermənilərsə 50,1%, əsrin sonlarında isə İrəvan quberniyasında Azərbaycan türkləri azalaraq 37,5%, ermənilərsə çoxalaraq 56% olmuşdular⁶⁶³.

Lakin araşdırılan dövrə aid arxiv sənədləri və qaynaqlar erməni köçürülmələri ilə bağlı bütün tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycan ərazisində türk və müsəlman əhalinin şəksiz üstünlüyünü sübut edir.

XIX əsrin əvvəllərində Gülüstən müqaviləsinə əsasən Qacarlar dövlətinin tərkibində qalan Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının da əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını elə burada olmuş rus hərbiçilərinin özləri də tərtib etdikləri təsvirlərdə qeyd edirlər. Məsələn, 1827-ci ildə Kosebunun Salmas mahalı haqqında yazdığı da bunu təsdiqləyir: “Baxmayaraq ki, İranın heç bir əyalətində buradan çox erməni yoxdur, lakin yenə də mahalın əhalisinin böyük hissəsi tatarlardan (Azərbaycan türklərindən – İ.M.) ibarətdir”⁶⁶⁴.

Bütün bu məlumatlar XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu göstərir.

⁶⁶³ Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, s. 39.

⁶⁶⁴ Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмасского в 1827 году // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 171, л. 5 об.-6; Məmmədova İ. Güney və ya Ənzab mahalının, Xoy əyalətinin, Xoy və Səlməs mahallarının 1827-ci ildə təsviri” əhalinin say tərkibi və məşğuliyyətinin öyrənilməsində bir mənbə kimi // Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vəsim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 27-28 iyun 2013, s. 647.

SUMMARY

In the monograph, the ethnic composition of the population of Azerbaijan in the 18th - early 19th centuries was investigated for the first time in a complex way, comparatively based on numerous sources and archival documents.

The chronological sequence of the ethnic composition of the Azerbaijan population is given from the early 18th century to the establishment of the Azerbaijani khanates, from the establishment of the khanates to the end of the 18th century and the beginning of the 19th century.

The ethnic composition of the population of Azerbaijan in the 18th-early 19th centuries was investigated using the method of mutual comparison, analysis and synthesis, based on numerous archival materials and primary sources in different languages, as well as notes of historians of the period under study, travelers, who visited these areas, the militarymen, etc. In some cases, ethnonyms and toponyms were used to identify the ethnic composition of the Azerbaijan population. Besides, the names of places dating to earlier periods and the cultural monuments located here were identified which people, tribes and clans they belonged to, and attempts were made to clarify the ethnic composition of the population registered under non-Muslim names during the studied period.

The monograph also contains a number of tables compiled by the author, reflecting the ethnic composition of the Azerbaijani population.

The information in the detailed books compiled in 1727 and 1728 shows that at the beginning of the 18th century the vast majority of the population was Azerbaijani Turks. Along with this, it appears that not all non-Muslim taxpayers were Armenians, among them were Christian Kipchaks, Albanian Christians, Christian Bosha, Assyrians and Georgians as well.

Although no censuses were conducted during the khanates, the information about the ethnic composition of the Azerbaijani population and the Turkic tribes here provided by travelers, the

military and officials of neighboring countries marching to the khanates, gives grounds to say that the vast majority of the Azerbaijani population at that time were Azerbaijani Turks.

As a result of political events and military operations in the early 19th century, the population of Azerbaijan underwent displacement and demographic changes. Under the Gulistan Treaty of October 12, 1813, signed as a result of the defeat of the Gajar state in the First Russian-Iranian War, the Gajar state had accepted that Garabagh (Karabakh), Ganja, Sheki, Shirvan, Guba, Derbent, Baku khanates and part of the Russian-held Lankaran khanate, all of Dagestan, Georgia, Shorayel and all the territories from the center of the Caucasus to the Caspian Sea were Russian lands. With the Treaty of Gulistan, the historical Azerbaijani lands were divided into two parts, as a result of which the terms South and North Azerbaijan emerged.

The defeat of the Gajar state in the Russian-Iranian war of 1826-1828, end of the Russian occupation of the northern lands of Azerbaijan, mass resettlement of Armenians by the Russian Empire to the lands of Garabagh, Iravan and Nakhchivan khanates, establishment of Russian and German settlements in Azerbaijan led to the change in composition. At the same time, during the Russian occupation, Azerbaijani Turks were forced to leave their native lands, took refuge in the Ottoman and Gajar states, and Armenians were placed in the homes of Azerbaijani Turks abandoned by them. And, in a very short period of time, this led to an artificial increase in the Armenian population, mainly in the territories of the Iravan, Nakhchivan and Garabagh khanates.

Archival documents and sources of the period under investigation prove that despite all the measures taken in connection with the Armenian resettlement, the Azerbaijani Turks still had constituted the vast majority in the territory of Azerbaijan.

If to consider all the sources that reflect the ethnic composition of the population in Azerbaijan in the 18th - early 19th centuries, it can be concluded that undoubtedly, the Azerbaijani Turks were in majority during this period.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Təbriz sancağının əhali və gəlir dəftərinin 1-4-cü səhifələri

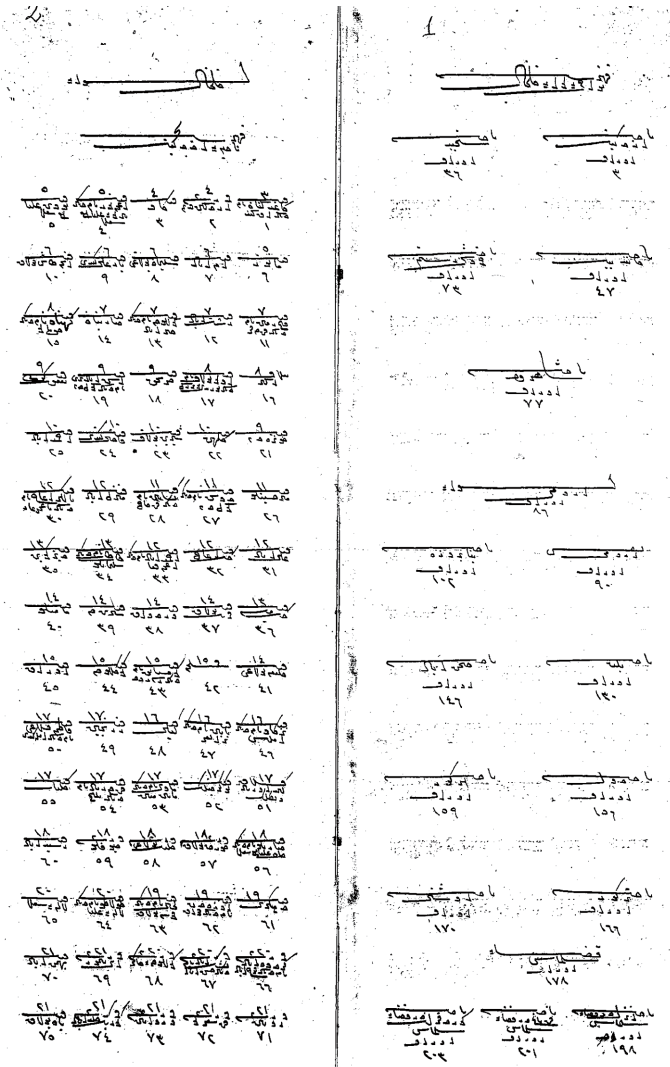
2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

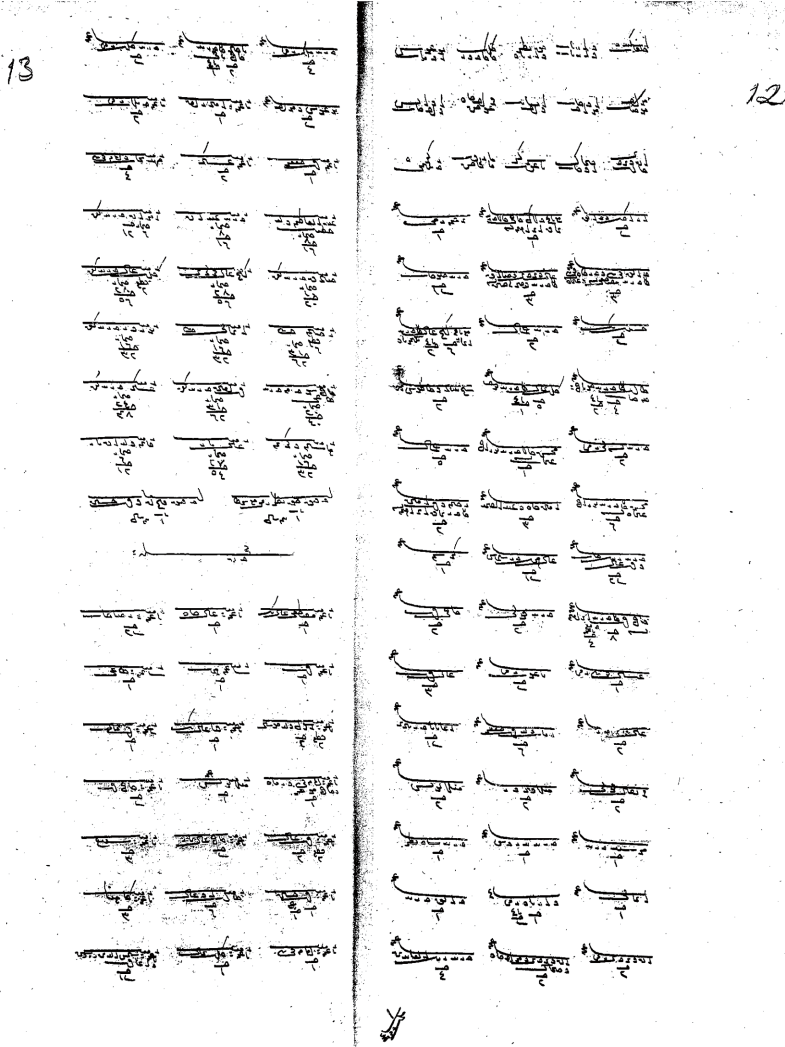
Handwritten musical notation on the left page, featuring a single staff with notes and a large, stylized signature or heading at the top.

Handwritten musical notation on the right page, featuring multiple staves with notes and a large, stylized signature or heading at the top.

Xalxal və Urmiya sancağının müfəssəl təhrir dəftərinin 1 və 2-ci səhifələri

Mənbə: BOA, TTD, No. 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyyələri kurasının nüfus və hasılatını mübeyyin mufassal tahrir defteri

Xoy sancağının müfəssəl təhrir dəftərinin 12 və 13-cü səhifələri

Mənbə: BOA, TTD, No. 911, Høy livasının nefs-i Høy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyyələri nüfus və hasılatının mübeyyin mufasssal tahrir defteri.

*Naxçıvan sancağının müfəssəl təhrir dəftərinin
2 və 3-cü səhifələri*

3

2

11429

Mənbə: BOA, TTD, No. 905, Naxçıvan livasının nüfus və hasılatını və evkafını həvi mufassal təhrir dəftəri

1796-cı il Şirvanın təsvirindən 31-cü vərəq

Описание ширваніи

Владѣніи Шамаланскаго Мустафи Бекѣрхана
авузъ Баши, Банинскаго салтанскаго принадле
жающаго Кувѣ, Малатъ Исфѣри Хановъ.

Здѣланное въ время скитіи двѣми капитану
оберъ квартирмейстерамъ Иваномъ Дремелинскимъ
въ помощію Герномарскаго грандьерскаго баталіона
маіора авербяна Сергѣева познаноности ево Ханъ
техъ мѣстъ таковъ изъясновъ національнѣхъ
обитающихъ тамо жидовѣхъ.

въ 1796^{мъ} году

Подъ распоряженіемъ оберъ квартирмейстера
и капитана подполковника Федора Мана.

Mənbə: РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 31

1825-сi ил Car мүлкләринә dair статистик мәlumatлар, 1 вә 3-сү в.

Копия № 1

Восточный Восток
в Чархит. Восточный
Соборный на. мост. Пасхоникова. Кендур

До 1826 года

Приступая к статистическим исследованиям
Чархит. Восточный, не преминул издать особый
краткий исторический очерк напрошедшей эпохи.

Все пространство земли между
вост. берегом реки Алазани и первым селением
Грибчан, начиная от селения Алазани, в Малазани
уездского селения Ван в земли Демисиджана, 600
милей тому назад называлось Кавказ, а восточный
берег в селении Ван, от которого народ и земли
получили свое название. Цари Кавказские, имевшие
главное свое происхождение всегда в селении Малазани
и были для местного порядка и спокойствия
в царстве, получили от Демисиджана земли
управления Кавказ, в селении сего муниципалитета
или Демисиджана составляли одну часть, восточный
Кавказский уезд, а ныне называемый Кавказ, му-
ниципалитет, который управляется сам Царь. Все
народы сей земли христианского исповедания, восточный
Кавказский уезд, который и по ныне сохраняют
своего имени вост. Кавказский и муниципалитет
или восточный Кавказский.

XIX əsrin 30-cu illərində Dağıstan əyalətinin hərbi dairəsinin əhalisinin cədvəli

С. Т А Б Л И Ц А

НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ ВОЕННОГО ОКРУГА ДАГИСТАНСКИХ ПРОВИНЦИЙ.

Провинции и города.		Число домовъ.	Число душъ, съ означеніемъ ихъ происхожденія.			
			Армянь	Татаръ	Евреевъ	Итого.
1. Бакинская	кр. Баку съ форштадтомъ.	1,358	184	3,709	—	3,893
	40 селеній	3,454	—	11,535	—	11,535
2. Кубинская	городъ Куба	645	—	1,984	—	1,984
	292 селенія	12,309	204	42,456	1,450	44,110
3. Дербендская	кр. Дербендъ съ форштад- томъ и деревнею Сабнова.	1,795	142	4,741	256	5,139
	10 селеній	410	—	1,460	—	1,460
И т о г о		19,971	530	65,885	1,706	68,121

Мənbə: ОРВЗ, ч. IV, таблица С.

N. Dubrovin Azərbaycan xanlıqlarının etnik tərkibi haqqında

Касаясь этнографіи, мы должны сказать, что все населеніе ханствъ принадлежитъ, главнѣйшимъ образомъ, къ двумъ племенамъ: *татарскому* и *армянскому*.

Татары составляютъ господствующее населеніе во всѣхъ ханствахъ, а армяне, да и то только теперь, въ бывшей Армянской области. Татары исповѣдуютъ магометанскую религію и принадлежать къ двумъ сектамъ: Алія (шіиты) и Омара (сунниты). Обѣ секты большею частію живутъ смѣшанно и въ одномъ ханствѣ преобладаютъ *шіиты*, въ другомъ *сунниты*. Островъ же Сальянъ, Бакинское ханство и большая часть Талышинскаго были населены исключительно одними *шіитами*.

Мənbə: Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.I, кн.II, Санкт-Петербург, 1871, с. 328.

**F. Simonoviça görə Dərbənd mülkünə daxil Dərbənd şəhərinin
etnik tərkibinə dair məlumatı əks etdirən vərəq 18 arxa**

1^е Дербентское владение.
Примечание Киринскому хану — Кирин-
веру окружается Илья владением. Къ запа-
ду граничитъ съ табасараномъ къ востоку въ про-
винцию Кира принадлежитъ Калмукъ Каян
хулигину и съ Киринскимъ владениемъ, а
къ востоку охватываетъ Каспійскимъ моремъ.
въ немъ реки суть: Рубовъ, Куремъ, Исавуръ
Касая, южная только пойма пойма. Раздѣ-
лений на два округа: на Дербентское и
Исусское.
1^е Дербентской местности въ 4^е полове мун-
ралинномъ Найбовомъ Ахиръ Бекемъ — въ
немъ владения владения Дербентъ.
Киринство и киринские ханы этой местности
у трехъ сторонъ табасаранского хребта — Кирин-
росты съ южной стороны къ Каспійскому мо-
рю владения хребта и три четверти въ длину
авъ ширину на 160 саженъ и шириной 160
саженъ протяжени по восточной стороне
отъ его обрешеткой линіи по табасаран-
скому хребту, южной отъ его вершины владения
на, продвигая Мамуръ Кати, место владения
ли владения. Дербентъ раздѣляется на За-
мекъ на Рубовъ Кати, на стороны Дербентъ
Тросты Кати несутся. На пустыни мѣ-
стѣ къ морю Дубаръ, въ Котуръ кону-
стому Бугу Метъ-дѣто. Въ южной Кати не-
сутся, Котуръ поступаютъ владения Илья-
ратуровъ Петровъ Петровъ. Въ Дербентъ
владения обхватываютъ Айской и Айской
сентя въ 200 а Айской около 20 —
въ садахъ на ширину, округъ и владения
въ сѣверной Дербентъ владения Кати про-
-тисъ

**Мənbə: Описание Северного и Южного Дагестана, Персии,
Ширванской и других Закавказских провинций,
составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА,
ф.846, оп.16, д.18474. ч. II, л. 18 об.**

C. Moryenin 1813-cü ildə İrəvan xanlığının əhalisi haqqında məlumatı

milles de long sur 80 de large. Selon le calcul, ou *choum*, d'Hassan-Khân, frère du serdâr, chargé par ce dernier de faire le relevé des habitans de chaque village, la population consiste en 18,700 mâles, depuis l'âge de 15 ans jusqu'à 50, nombre qui, multiplié par quatre, pour les femmes, les enfans et les vieillards, donne un total de 74,800 ames. Dans ce calcul sont comprises les tribus d'Iliâts, excepté les Kourdes qui, formant une classe distincte et éventuelle de la population, sont portés sur un registre séparé. On en compte 5000 familles habitant le territoire d'Erivân; réunies au 74,800 déjà énumérés, elles font 100,000 ames.

Mənbə: James Justinian Jacques Morier, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818, s. 256.

Keçmiş İlisu sultanlığının xəritəsi

Мәnbә: Бывшее Елисуйское султанство (с картою) И.П. Линевича // Сборник сведений о Кавказских горах, выпуск VII, Тифлис, издание Горского Управления, 1873.

Даралагёзу, жаловались мнѣ, что владѣльцы земель и Эссан-ханъ забираютъ много чалтыка и тѣмъ отнимаютъ воду для земель житейскихъ и просятъ на сей счетъ постановленія.

О побѣгахъ изъ Тифлисскаго полка, сколько могъ узнать, причины тому слѣдующія: 1) полк. Воляинскій не весьма можетъ дать хорошій духъ полку и заботливо распоряжаться о выгодахъ солдата; 2) полкъ весьма обижается, что в. с. не явилъ его въ походъ противъ Турокъ; 3) полкъ нѣкоторое время получалъ дурной хлѣбъ, ибо сухари, оставшіеся въ магазинахъ, выдавались полку взамѣнъ муки; 4) полкъ не получалъ нѣкоторыхъ денегъ во-время, а за разработку Кавкасской дороги, гдѣ производилась работа въ 1825 и 1826 годахъ, вовсе не получалъ; 5) во все лѣто въ полку не отпускалась мясная и винная порція, отчего солдаты почти всѣ страдали жестокими недугами; 6) что когда плѣнные Русскіе проходили изъ Тавриана, а особенно 42-го Егерскаго полка, солдаты престопаши людямъ Тифлисскаго полка жизни въ Персію бывающихъ въ обморозительномъ видѣ для солдата, и 7) нѣкоторые солдаты мнѣ открыли, что подсылаемые плѣнные изъ Персіи ихъ угоняваютъ тайно на побѣгъ прямо въ Аббас-миръ.

Отправляясь завтрашняго числа въ Хой, о дозволенномъ на возвратномъ пути изъ Нахичевани буду имѣть честь в. с. довести.

Р. С. Мирза-Джавидъ, начальникъ дѣлъ, проехалъ чрезъ Нахичеванъ весьма поспѣшно и, какъ говорилъ, по требованію Аббас-мира.

623. *Отношеніе с. с. Грибоедова къ гр. Паскевичу, отъ 1-го октября 1828 года. — Переписка на Араксъ противъ Джурабѣ.*

Въ Нахичеванской области нанесъ я еще болѣе безпорядка и притѣсненій отъ переселенія Армянъ, нежели въ Эривани. В. с. извѣстно, какъ скудна прежними жителями и какъ небогата сія провинція. Здѣсь Армянамъ, пришельцамъ, лучше нежели въ иномъ мѣстѣ, гдѣ ихъ встрѣчали; но броженіе и неудовольствіе въ умахъ Татарскихъ доходить до высочайшей степени. На сколько ихъ жалобы основаны на справедливости, в. с. сами наволите усмотрѣть изъ нижеслѣдующей таблицы. И нарочно выбралъ самымъ высшимъ пропорціи между новопоселенными и старожилами, чтобы можно было судить обь истинногъ отношеній посѣднихъ. Очень легко можетъ случиться, что они въ отчаяніи бросятъ свое хозяйство и имущество, и тогда напрасно мы это будемъ приписывать Персидскимъ внушеніямъ, какъ

это недавно случилось при бѣгствѣ Садаракевъ. Бѣгство ихъ приписано пробѣжамъ Мирза-Джавиду, который, по собраннымъ мною извѣстіямъ отъ самой-же полиціи, ни въ чемъ тутъ не причастенъ. И теперь, когда я объяснилъ областному начальству, что ихъ не должно было пускать и можно воротить, сообразно съ трактатами, то былъ сіюю возвращены, они моему переводчику объявили истинныя причины ихъ побѣга: безпорядочное управленіе и тѣсноты повинности, т. е. тоже, что и въ Грузіи. Послѣ я пространнѣе осылаюсь изложить в. с. мое мнѣніе по сему предмету; теперь возвращаюсь къ новопоселеннымъ Армянамъ въ Нахичеванской области.

	Старожила Армянъ	Старожила изъ Грузіи	Новопоселенцы Армянъ
Въ Неграмѣ	—	93	93
Каракхал-бегю	—	81	26
Тубуѣ	9	62	12
Ирндия	13	78	4
Кунгана	—	113	37
Казанчи	10	58	—
Баванларъ	—	72	12
Аракишъ	—	61	7
Куанутъ	—	75	10
Всѣмъ во всей провинціи кромѣ города	290	1632	943
Въ г. Нахичевани	114	392	285

Несоразмѣрность сія превышаетъ всякое понятіе. Можно смѣло сказать, что послѣ сего ни казна отъ жителей, ни жители отъ своего достоянія ничего не получаютъ, а отъ правительствъ правительство обязалось въ теченіи 6-ти лѣтъ ничего не брать.

Дѣя мѣры мнѣ кажутся необходимыми для успокоенія, хотя на время, справедливыхъ опасеній прешнихъ помѣщиковъ:

1) Надлежитъ въ наискорѣйшемъ времени выслать отсюда далѣе, а именно въ Даралагёзъ, часть новоприбывшихъ семействъ, хотя неболѣе 500; для нихъ тамъ и хлѣба готовы, и старожила берутъ ихъ выстроить дома на зиму. По сѣмѣ, которую и видѣлъ въ Областномъ Правленіи и въ комитетѣ, ихъ можно по 20-ти и 15-ти подворіи на помѣхъ мѣстахъ, въ такихъ селеніяхъ, гдѣ первобытныхъ жителей вдвое и вътрое противъ сихъ количествъ, отдаленно вѣзтихъ. Кромѣ того есть уже изъ новоприбывшихъ семействъ до 200, которая отъ тѣсноты сами просятъ, чтобы ихъ далѣе выслали; изъ остальныхъ, въ дополненіе къ 500, половину можно угонорить; другую, болѣе усорную, приислать. По гораздо менѣе неудобства заслаужитъ ропотъ 100 или

Мənbə: Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года// АКАК, т.7, (под ред. Ад. Берже.), Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1878, д. 623, с. 647.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Arxivlər

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA Tİ EA), inv. 1795 (1), iş 43.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 24, siy. 1, iş 10.
3. ARDTA, ф.24, оп. 1, 1810-1813, д.21.
4. ARDTA, f. 24, siy.1, iş 43.
5. ARDTA, f.24, siy. 1, 1816-cı il, iş 51.
6. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 143.
7. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162.
8. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 328.
9. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 348.
10. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 353.
11. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 354.
12. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 370.
13. Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 77 (Сношение России с Персией - СРП), оп.2, 1767-1774 гг., д. 17.
14. АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп. 7, д. 158.
15. АВПРИ, ф. 77, оп. 7, д. 159.
16. АВПРИ, фонд Главный Архив, 1-10, 1804-1805, д. 3.
17. Ахвердов А.И. Описание Дагестана. 1804 // РГАДА (Российский Государственный Архив Древних Актов). ф. Ермоловых, д. 319, лл.1-22.
18. TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme defteri h.134.
19. BOA, HAT – 00761 – 35955, Hicri 1234, (06.12.1818).
20. BOA, Hattı-Humayun, nr. 6721-F; 6721-C.
21. BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 895, Revan eyaletine mülhak Makû sancağının tahrir defteri, v. 1-41.
22. BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171.

23. BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585.
24. BOA, TTD, No. 902, Erdebil livasının nefsi-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyeleri karyelerinin nüfus ve hasılatının havi mufassal defteri, v. 1-405;
25. BOA, TTD, No. 903, Gence eyaletinin kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-640.
26. BOA, TTD, No. 904, Tebriz livasının nüfus ve hasılatını havi defterin 1. cildi, v. 1-428.
27. BOA, TTD, No. 905, Nahcivan livasının nüfus ve hasılatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-306.
28. BOA, TTD, No. 908, Tebriz livasının nüfus ve hasılatını havi defterin 2. cildi, v. 1-326.
29. BOA, TTD, No. 909, Merga livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-528;
30. BOA, TTD, No. 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-409;
31. BOA, TTD, No. 911, Hoy livasının nefsi-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasılatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-452;
32. BOA, TTD, No. 913, Revan Valisi Vezir İbrahim Paşa tarafından Gence, Berda ve Halhana sancaklarında tevcih olunan timarları havi mufassal tahrir defteri, v. 1-298.
33. BOA, TTD, No. 914, Gence eyaletinde Muhafız Hacı İbrahim ve Hacı Ali Paşalar tarafından tercih olunan timarlar havi mufassal tahrir defteri, v. 1-53.
34. Байрамалибеков Теймурбей. Ленкоран в прошлом // Научный Архив Института Рукописей НАН АР, шифр Д-698/28591.
35. Байрамалибеков Теймурбей, Талышинский край в прошлом и настоящем времени // Научный Архив Института Рукописей НАН АР, шифр Д-685/28392.

36. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура // АМЕА ТІ ЕА, f. 1, siy 2, iş 467.
37. Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем, 1796 г. // Санкт-Петербург, филиал архива Российской Академии Наук, ф. 99, оп. 2, л. 10-108.
38. Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 174.
39. Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года // РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 173.
40. Географическое описание Ширванской провинции. Владение Шамахи, Аузе Баши, Баки, Сальян, Рудбары и Джевата. Учинено Черноморским гранодёрского батальона майором Аверьяном Серебровым по знаемости его тех мест и языков, обитающих там жителей во время снятия земли той на карту обер квартирмейстром Иваном Дренякиным, при помощи его же Серебрякова в 1796 году, под распоряжением обер квартирмейстера подполковника и ковалера Лена // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474, ч. II.
41. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф. Ермоловых, д. 315.
42. Два рапорта о Дагестанских делах. 1802. //РГВИА, ф. ВУА, д. 6164, ч.23.
43. Дело Талышского ханства // АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.6, д.474.
44. Дренякин И.Т. Описание Ширвана. 1796 // РГАДА, ф. Ермоловых, д. 317.
45. Записки о народах и способах провинции Ардебильской. Составлено 1828 году во время пребывания в сей провинции Российского отряда // РГВИА. ВУА, ф. 446, оп. 1, д. 172.
46. Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 362.
47. Камеральное описание Елизаветпольского округа (копия),

- сост. в феврале 1804 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 10.
48. Камеральное описание г. Елизаветполя и его уезда за 1817 г., составленное подполковником Понаморевым // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 60.
 49. Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составлен капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 162.
 50. Камеральное описание Эриванской провинции. Город Эриван. Часть Шагарская за 1831 г. // НАА, ф. 90, оп. 1, д. 80.
 51. Камеральное описание Клисакентского армянского общества Елизаветпольского округа, составленное в 1821 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 93.
 52. Карта владений Чарских обществ, глазомерно снятая квартирм. части полковником Коцебу в 1826 году // РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 18498, приложение;
 53. Карта Эриванской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под ред. Кондратенко // РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 307.
 54. Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь // РГВИА, ф. ВУА, д. 19229.
 55. Краткое историческое описание северной и южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым в 1796 году // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474. ч. 2.
 56. Краткое историческое описание северной и южной части Дагестанской Персии // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18486.
 57. Краткое камеральное описание г. Гянджи, сост. 8 марта 1804 г. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 10.
 58. Обзор политического состояния Грузино-Имеретинской губернии, Каспийской области и Дербентского военно-окружного управления. Составил генерального штаба генерал-майор Меид // РГВИА, ф. ВУА, д. 56828.
 59. О владениях в Дагестане с показанием их положения пределов городов и деревень числа домов. Звания народов и прочее... // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. I.

60. О внутреннем устройении Кубинской провинции // АВПРИ, оп. 7, д. 158.
61. О внутреннем устройении Кубинской провинции // АВПРИ, СРП, ф. 77, оп. 7, 1796 г., д. 159. л. 36-47.
62. О народах населяющих Кубинскую провинцию. 1796 г. // АВПРИ, ф. 77, оп. 7, д. 159.
63. О подчинении татар населяющих Кавказский край некоторому военному устройству; Рапорт графа Чернышева главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса от июля 1830 года. Санкт-Петербург // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1030.
64. Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18479.
65. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м // ARDTA, f.24, siy.1, iş 143, v. 1-225.
66. Описание магала Гюней или Анзап, провинции Хойской и магалов Хойского и Салмаского в 1827 году. (Составил капитан ген-штаба Коцебу 1827 г.) // РГВИА, Ф. 446, оп. 1, д. 171.
67. Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г., Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474. ч. II.
68. Описание Ширванской провинции составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, ген-май. Князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским, Тифлис 1867, л. 18-145.
69. Опись армянским городам и селениям, находящемуся в Персии, учиненная оной около 10-х годах Карабахским

- дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 г. // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170.
70. Отношение Шекинского комитета о внесении в камеральное описание жителей селения Саламчах Шекинской провинции, ранее невнесенные по бедности и обложении его податью. 1827-1829 гг. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 251.
 71. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис 1866.
 72. Переписка по рапорту Елизаветпольского комитета о возвращении бежавших за границу жителей Елизаветпольской провинции и о составлении камерального описания на них. 1813-1814 гг. // ARDTA, ф. 24, оп. 1, д. 43.
 73. РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16, д. 4329, ч.5,
 74. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.І.
 75. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. ІІ.
 76. РГВИА,, ф. 846, оп. 16, д. 18479.
 77. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18486.
 78. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494.
 79. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.І.
 80. Список армянских селений в Персии (составил Лазар Мелик Нубаров) // РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170.
 81. Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году // РГВИА, ф.446, оп. 1, д.177.
 82. Статистическое описание Борчалинской дистанции (составил Коцебу) // РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.
 83. Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу) // РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.
 84. Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498.

85. Статистические сведения о Чарских владениях, собранные на месте полковником Коцебу в 1826 г. // РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 19481.
86. Təzkirət-ül-mülük (fars dilindən tərcümə Rəhmaninindir), AMEA TİEA, inv. 3614.
87. Чирикеев Василий. Ведомость сколько и чего и в которых местах в Персии берется пошлин или вместо оных рахдаров. // АВПРИ, ф. Сношении России с Персией, 1745, д. 18.
88. Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1832 г. РГВИА, ф ВУА, д. 301.

Tərtib və tərcümə edilmiş müfəssəl və icmal dəftərlər, kameral təsvirlər

89. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H.Məmmədov). Bakı, Şuşa, 2000.
90. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı). Bakı, 2004.
91. Quba əyalətinin kameral təsviri (1831-ci ildə kollec reqistratoru Xotyanovski tərəfindən tərtib edilmişdir). Tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllərin müəllifi T.Mustafazadə. Bakı, Sabah, 2008.
92. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, Elm, 1996.
93. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild: İrəvan şəhərinin kameral təsviri. (Lahiyyə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Y.Mahmudov; Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli; Məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, "Turxan" NPB, 2018.
94. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. II cild. Vedibasər və Şərur mahallarının kameral təsviri (Lahiyyə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Y.Mahmudov; Tərcümə, tərtib və giriş

- mətninin müəllifi: N.Əhmədli; Məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, "Turxan" NPB 2019.
95. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. III cild. Zəngibasər, Gərnibasər, Qırxbulaq mahalları. Elatlar (Lahiyə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Y.Mahmudov; Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli; Məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, SkyE, 2020.
 96. İrəvan əyalətinin kameral təsviri, IV cild. Göyçə və Dərəçiçək mahalları (Lahiyə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: K.Şükürov; Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli; Məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, Elm və təhsil, 2021.
 97. İrəvan əyalətinin kameral təsviri, V cild, Sürməli mahalı, Dərəkənd-Parçenis mahalı, Səədli mahalı, Talın mahalı, Seyidli-Axsaxlı mahalı, Sərdərabad mahalı, Qəribasər mahalı, Abaran mahalı. (Lahiyə rəhbəri, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: K.Şükürov; Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli; Məsul redaktor: İ.Məmmədova). Bakı, Elm və təhsil, 2022.
 98. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (qeydlərin müəllifi H.Məmmədov, tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov, H. Məmmədov). Bakı, Elm, 2001.
 99. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. Тифлис 1866. Подготовка ко второму переизданию и автор предисловия Земфира Гаджиева. Баку, Нурлан, 2003.
 100. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, Pedagogika, 2001.

Azərbaycan dilində

101. Alarlı Bilal. Alar və Alarlar, Bakı, Adiloğlu, 2003.
102. Azərbaycan folklor antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II cild.

Toplayanı və tərtib edəni Hikmət Əbdülhəlimov. Bakı, Səda, 2002.

103. Azərbaycan tarixi (3 cilddə), I c. Bakı, 1958.
104. Babaxanov R. Seyidov F. Hacı Zeynalabdin Şirvani (böyük səyyah və alim). Bakı, Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1961.
105. Babazadə E. Gəncə xanlığının tarixindən (rus dilindən tərcümə, 2-ci nəşr). Bakı, Şərq-qərb nəşriyyat evi, 2012.
106. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı, Təhsil, 2009.
107. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII ikinci yarısı – XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı, Elm, 1995.
108. Çələbi Evliya. Səyahətnamə (türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahi). Bakı, Azərnəşr, 1997.
109. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979.
110. Əlizadə, R., Nəciyev, E., Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, Sayı 4, 2020, s. 2578-2593.
111. Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri // Ə. Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. Bakı, Master, 2005.
112. Hacıyev A. Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, “Turxan” NPB, 2017.
113. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, Təhsil, 2007.
114. Həsənov S. Erməni mənbələri qədim İrəvanın tarixi haqqında // YOM. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. Bakı, 2007, № 5.
115. Hüseyn F. İrəvan şəhərinin təsviri Osmanlı mənbələrində // Sivilizasiya, elmi-nəzəri jurnal, Bakı Avrasiya Universiteti, 4-cü (28-30) buraxılış. Bakı, 2016, s. 34-37.
116. Hüseynov Y. “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, Elm, 2007.
117. İbişov S. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004.
118. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan

- torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009.
119. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və digərləri). Bakı, CBS, 2010.
 120. İshaqi N.İ. Maku xanlığının oçerki, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967.
 121. İsmayıl M., Bağirova M. Şəki xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997.
 122. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1993.
 123. Junior, J. Unudulmuş qəhrəmanlar (fars dilindən tərcümə Əlibala Hacızadə, Şahin Fazil). Bakı, 2004.
 124. Kazımbəyov Səid Əli. Cəvahirnamei-Lənkəran (Tərcümə Rauf Şeyxzamanlıdır). Bakı, Örnək, 2000.
 125. Kəngərlər // Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002.
 126. Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. Bakı, Master, 2005.
 127. Kiş, Nuxu və Şəkərənd kəndlərinin tiyul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın hökmü // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.S. Əliyarov və Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı, 1989.
 128. Qafqazlı G. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Marağa və Soyuqbulaq bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri). Bakı, Elm, 2021.
 129. Qarabaği Mirzə Camal, Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr, I kitab, Elm, Bakı 1989.
 130. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi demoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2006.
 131. Mahmudov Y., Kərimov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005.
 132. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa-Pənahabad. Bakı, Təhsil, 2012.
 133. Mahmudov Y., Mustafazadə T. Nadir şah Əfşar. Bakı, "Turxan" NPB, 2019.
 134. Mahmudov Y., Nəcəfli G. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin regional təhlükəsizlik üçün nəticələri. Bakı, "Turxan" NPB, 2020.
 135. Mahmudov Y. Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması.

Bakı, "Turxan" NPB, 2014.

136. Məmmədova A. Car-Balakən camaatlığı, (XVII əsrin sonu-
XIX əsrin 30-cu illəri). Bakı, UniPrint, 2009.
137. Məmmədova İ. Birinci və İkinci rus-İran müharibələri döv-
ründə Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə dair // Elmi
Əsərlər (AMEA Tarix İnstitutu), AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu və Azərbaycan Tarix Qurumu ictimai birliyi,
"XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların
nəticələri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın mate-
rialları, xüsusi buraxılış, cild 44-45-46-47 / 2013, s. 195-205.
138. Məmmədova İ. XVII-XIX əsrin əvvəllərində Şəki şəhərinin
əhalisi // Sivilizasiya, elmi-nəzəri jurnal, Bakı Avrasiya Univer-
siteti, 3-cü (27) buraxılış, Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2016, s.
105-106, s. 103-108.
139. Məmmədova İ. "XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbay-
canda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbay-
canın sonrakı taleyinə təsiri", Tarix və gerçəklik (Azərbaycan
Tarix Qurumu). Bakı, 2008/1(3), s. 89 – 110.
140. Məmmədova İ. Ərdəbil xanlığının əhalisi // Tarix və Gerçəklik,
№ 2 (4). Bakı, 2008, s. 49 – 58.
141. Məmmədova İ., Ərdəbil şəhərinin əhalisi // Tarix və Gerçəklik,
1(5). Bakı, 2009, s.24 – 32.
142. Məmmədova İ. Ərdəbil xanlığının mahalları və əhalisinin
məşğuliyyəti // AMEA-nın xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq
seriyası). №12, Bakı, 2009, s. 16-27.
143. Məmmədova İ. Güney və ya Ənzab mahalının, Xoy əyalətinin,
Xoy və Səlmas mahallarının 1827-ci ildə təsviri" əhalinin say
tərkibi və məşğuliyyətinin öyrənilməsində bir mənbə kimi // Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik
Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr
olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 27-28 iyun
2013, s. 645-648.
144. Məmmədova İ. 1831-ci il kameral təsvirinə görə İrəvan şəhə-
rinin sərhədləri, ərazisi və əhalisi // Dünya azərbaycanlıları:
tarix və müasirlik. III Beynəlxalq elmi konfransın xülasələri.

21-22 dekabr, Bakı, 2018, s. 56-57

145. Məmmədova İ. İrəvan xanlığının əhalisi, Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2017.
146. Məmmədova İ. Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2005.
147. Məmmədova İ. XVIII-XIX əsrdə Marağa şəhərinin əhalisi və iqtisadiyyatı // Tarix və Gerçəklik. Bakı, 2010, № 2, 49-53.
148. Məmmədova İ. Rus qaynaqlarına görə Car-Balakən camaatlığının ərazisi, əhalisi və məşğuliyyəti // Elmi Əsərlər (AMEA Tarix İnstitutu), B., 2016, cild 61, s. 79-90.
149. Məmmədova İ. Urmiya şəhərinin əhalisi XVIII-XIX əsrlərdə // Tarix və Gerçəklik, Bakı, 2010, s. 61-64.
150. Mirbağırzadə M. Şəki qəzasında hökmranlıq tarixi haqqında müxtəsər məlumat // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. B., 2005.
151. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, Bakı, Elm, 2002.
152. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı”. Bakı, Sabah, 2010.
153. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, Elm, 2005.
154. Mustafazadə T. T. Naxçıvan diyarı XVIII əsrin əvvəli – XIX əsrlərdə // Naxçıvan: tarixi realıq, müasir vəziyyət, inkişaf perspektivləri. 9-10 iyun 2006-cı il beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı, 2006.
155. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002.
156. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, Nurlan, 2007.
157. Nəsirova Y. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya və Xalxal bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri). Bakı, Elm, 2021.
158. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, Araz, 2002.
159. Şarden İ. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov). Bakı, Elm, 1994.
160. Şəki. Ən qədim zamanlardan günümüzədək (Layihə rəhbəri, elmi redaktor və ön sözün müəllifi Yaqub Mahmudov, məsul

redaktor Güntəkin Nəcəfli). Bakı, “Turxan” NPB nəşriyyatı, 2020.

161. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi, Şərq-Qərb. Bakı, 2011.
162. Şükürov K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, Elm, 2004.
163. Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993.
164. Vəlili M.H. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət). Bakı, Azərneşr, 1993.
165. Zeynalovlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan kitab palatası, 1992.

Türk dilində

166. Beydilli K. 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiya'ya göçürülen ermeniler. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
167. Bilgili A.S. Osmanlı İran ve Azerbaycanı (16. ve 18. yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih). Erzurum, Bozkır yayınları, 2004, s. 151-152.
168. Çelebi Evliya. Seyahetname, İstanbul, 1314, c. 2.
169. Hüseyin F. 1728 Tarihli Revân Livâsı Mufasssal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler // XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara, IV. Cilt-VI. Kısım, s. 2279-2296.
170. Hüseyin F., XVI-XVIII. Yüzyıllarda İrevan Şehrinin Tarihinden (Osmanlı kaynaklarına binâen), //Yeni Türkiye dergisi, sayı 78, Kafkaslar özel sayısı, VIII, Ankara, 2015, ss.690-695.
171. İvecan R., Revan Livası Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730), Tarih Dergisi, Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010, s.121-148.
172. Kırzioğlu Fahrettin, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII – M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak atabekler hükûmeti (1267-1578) Ahıska/Çıldır eyâleti tarihi'nden, Türk Tarih

Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 137-138.

173. McCarthy Justin. Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922, Çeviren Fatma Sarıkaya, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014.
174. Memmedova İ. 19.Yüzyılın 80-90'lı Yıllarında Güney Kafkas'yanın Etnografik Haritası (Kars ve diğer bölgeler) // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2012, cilt 1, sayı: 2, s. 87-99.
175. Memmedova İ., 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı // Yeni Türkiye, sayı 76, 2015, s. 129-157.
176. Memmedova İ. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre) // TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1 (1). Ankara, Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği, 2020, s. 10-24.
177. Memmedova İ. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'ın tasvirinde (1770-1773'lü yıllar) // Yeni Türkiye, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 99-108.
178. Memmedova İ.M. İrevan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araştırma) // II uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi. Kars, 2009, s. 227-231.
179. Memmedova İ. İrevan Hanlığı'nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi) // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, (Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII, ISSN:2148-2292), Cilt 4, Sayı 11 (2017), Ankara, s. 25-57.
180. Memmedova, İ. Rusya İle İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı), Aktaran Sebahattin Şimşir, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
181. Minorski V. Meraga // İslam Ansiklopedisi, c. VII, İstanbul, s. 731-738.
182. Minorski V. Şeki // İslam Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul, 1979, s. 401-404.

183. Minorski V. Urmiya // İslam Ansiklopedisi, c. XIII, s. 59-65.
184. Muhtaroglu F. Tarihın Gence Hafızası I // Türk Dünyası Araştırmaları, 116, İstanbul, 1998.
185. Nazmi, “Azerbaycan” ahvalı coğrafya ve taksimatı siyasiyesiy-le usulü idaresi (haz. Fariz Şaşan) // Türk Dünyası Araştırmaları, 98, İstanbul, 1995.
186. Nesirova Y. Osmanlı Yönetimi Döneminde Urmiya’da Yaşamış Aşiretler: Afşarlar, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, s. 171-183.
187. Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak, (tercüme eden ve yayına hazırlayan Hrand D. Andreasyan), İstanbul, Edebiyat fakültesi matbaası, 1974.
188. Özgüdenli Osman Gazi, “Merâğa”, DİA, XXIX. Ankara 2004, s. 162-163.

Rus dilinde

189. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, изд. АН Азербайджана, 1965.
190. Абдуллаев Г. Из истории северо-восточного Азербайджана 60-80-х годах XVIII века, Баку, изд. АН Азербайджана, 1958.
191. Азербайджанская сельскохозяйственная перепись населения 1921, т.І. Итоги, выпуск III, Ленкоранский уезд, Баку, изд. АЦСЦ. 1922
192. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. I, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866, док. 801.
193. АКАК, т. II., под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1868, д. 1182, с.592.
194. АКАК, т. II., д. 1199, с. 60.
195. АКАК, т. II., д. 1255, с. 626.
196. АКАК, т. II., д. 1256, с. 626.
197. АКАК, т.ІІ, д. 1265, с. 631.
198. АКАК, т.ІІІ, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1869, д. 546, с. 301.

199. АКАК, т. III, д.565, с.309.
200. АКАК, т. III, д. 572, с. 314.
201. АКАК, т. III, д. 481, с. 269.
202. АКАК, т. III, д. 496, с. 275-276.
203. АКАК, т. IV, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1870, д.670, 674, 684, 686, 687, с. 482-483, 485-486.
204. АКАК, т. IV, д.1007, с. 649-650.
205. АКАК, т. V, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1873, д. 696, с. 579.
206. АКАК, т. V, д. 728.
207. АКАК, т.V, ч. II, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1875, д. 579.
208. АКАК, т. VI, ч. I , под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1874, д. 1265, с. 836.
209. АКАК, т. VII, под ред. Ад. Берже. Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1878, д. 411, с. 461.
210. АКАК, т. VII, д. 438, с. 488, 490.
211. АКАК, т. VII, д.512, с. 547.
212. АКАК, т. VII, д. 618, с. 642-644.
213. АКАК, т. VII, д.622.
214. АКАК, т. VII, д. 623, с. 647.
215. Амирбекова Н. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, Элм, 2004.
216. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т.II, ч. I. Иреван, Изд-во АН АрмССР, 1964, док. № 85.
217. Ахвердов А.И. Описание Дагестана. 1804 // История, география и этнография Дагестана в XVIII-XIX вв. (далее ИГЭД), под редакцией М.О.Косвена и Х.М.Хашаева, Москва, издательство восточной литературы, 1958, с. 213-229.
218. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью (с картинами, планами и видами замечательных мест), изд. II пополненное, ч. III, Казань, 1850.
219. Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии, Казань, в типографии Губернского Правления и в университете,

- 1852.
220. Бларамберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии, составленное подполковником И.Ф.Бларамбергом в 1841 году, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук, 1853.
 221. Броневский С.Б. Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, т. I. Moskva, тип. С.Селивановского, 1823.
 222. Бурнашев С. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния. Курск, в типографии Курского Приказа Общественного Призрения, 1793.
 223. Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем, 1796 г. // ИГЭД, Москва, издательство восточной литературы, 1958, с. 200-208.
 224. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I-II. Санкт-Петербург, типография императорской академии наук, 1869.
 225. Бывшее Елисуйское султанство (с картою) И.П.Линевича // Сборник сведений о Кавказских горцах, выпуск VII. Тифлис, издание Горского Управления, 1873.
 226. Величко А.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменный вопросы, Баку, Элм, 1990.
 227. Вердиева Г. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане: XIX – начало XX вв.: историко-демографическое исследование. Баку, Алтай, 1999.
 228. Военный обзор Тифлисской Губернии и Закатальского округа, составил подполковник Генерального штаба Филипов. Санкт-Петербург, Типография Товарищества «Общественная польза», 1872.
 229. Гаджиева З. Гарабагское ханство: социально-экономические отношения и государственное устройство. Баку, Тахсил, 2008.
 230. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). Санкт-Петербург, При Импера-

торской Академии Наук, 1809.

231. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 60-120.
232. Герман К.Ф. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, заимствованное из путешествия г-на академика И.А. Гильденштедта через Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах. Санкт-Петербург, Императорская Академия наук, 1809.
233. Гильденштедт И.А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. Санкт-Петербург, Петербургское Востоковедение, 2002.
234. Глинка С. Описание переселения армян Азербиджанских в пределы России. Москва, в типографии Лазаревых Института Восточных Языков, 1831.
235. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Грибоедов А.С. Сочинения. Т. II. Москва, Правда, 1971.
236. Договоры России с Востоком. Политические и Торговые (собрал и издал Т. Юзефович). Санкт-Петербург, Типография О.И.Бакста, 1869.
237. Дренякин И.Т. Описание Ширвана. 1796 // ИГЭД, Москва, 1958, с. 157-172.
238. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг. (Перевод с французского), географическое описание, ч. II, Москва, в тип. Августа Семена; у Плюшара, 1826.
239. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 гг. Санкт-Петербург, типография департамента уделов, 1866.
240. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. I, кн. II. Санкт-Петербург, 1871, т. IV. Санкт-Петербург, 1886.
241. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, Айпетрат, 1954.
242. Желиховская В., Кавказ и Закавказье (с рисунками и картою Кавказа). Санкт-Петербург, Типография д-ра М.А. Хана, 1885.
243. Заявление Садык-хановых детей Джехангир-хана, Керим-

- хана и Вели-бека, Садык-ханова брата Кафар-хана и его сына Риза-Кули-бека.//АКАК, т. I, д. 1649.
244. Зевакин Е.И. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, №8, вып. 4, Баку, 1929.
245. Зелинский С.П. Племенной состав: религия и происхождения государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II. Тифлис, тип. А.А. Михельсона, 1887.
246. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV. Санкт-Петербург, в типографии Конрада Вингебера, 1835.
247. Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыюглу, 1999.
248. Историографические записки о странах, лежащих между морями Черным и Каспийским (перевод с французского Федора Шашкевича), Санкт-Петербург, 1810.
249. Кавказский сборник, т. т. XXII. Тифлис, 1901.
250. Кафтырев Д. Историческая и статистическая сведения о Персии, Санкт-Петербург, типография Александра Смирдина, 1829.
251. Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII. Тифлис, тип. Меликова и А.А. Михельсона, 1887.
252. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические записки. Санкт-Петербург, тип. М.И. Акинфиева, 1911.
253. Корсун Н.Г. Военный обзор персидского передового театра. (Азербайджан, Гилян и Мазандаран) и краткие описания обреченных путей этого района. Тифлис, электропечат. штаба Кавказского военного округа, 1909.
254. Коцебу М.А. Сведения о Джарских владениях. В 1826 г. //

- ИГЭД, Москва, 1958, с. 252-264.
255. Легкобытов В., Талышинское ханство// ОРВЗ, ч. III, Санкт-Петербург, 1836.
256. Летинова Э. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство, Баку, 1999.
257. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан, 1718 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 6-59.
258. Маккарти Дж. Маккарти К. Тюрки и Армяне (Перевод с английского языка). Баку, Азернешр, 1996.
259. Мамедова И. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 29-36.
260. Мамедова И.М. Город Ленкорань и его население в период ханств// Провинциальный город в XVIII-XXI вв. (История, экономика, культура). Материалы международной научно-практической конференции. Махачкала, 2008, с. 30-38.
261. Мамедова И. Демографическая ситуация в городе Ардебиле в XVIII-XIX вв. // Вестник Дагестанского Государственного Университета (История. Педагогика. Психология). 2010, выпуск 4, с.48-53.
262. Мамедова И. Демографическая ситуация в столице Нахичеванского ханства // Вестник института Истории, Археологии и Этнографии (Российская академия наук Дагестанский научный центр), 2009, №1 (17), с. 3-7.
263. Мамедова И.М. «Камеральное описание города Дербента» как один из источников в изучении населения города // «Актуальные проблемы науки и техники». Сборник научных статей II международной научно-практической конференции 15 июня 2010 г. Часть I, г. Кизляр, РД, с. 96-102.
264. Мамедова И. Население Иреванского ханства. Баку, Общественное объединение историков Азербайджана, 2017.
265. Мамедова И. О причинах поздней ратификации Гюлистанского договора // Вопросы истории. №4, Москва, 2008, с. 155-159.

266. Мамедова И. «Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции» как источник для изучения истории населения Закавказья (первая треть XIX ст.) // Сходознавство. Киев. 2012. Вип. 59, с. 104-121.
267. Мамедова И. «Статистическое сведение о Чарских владениях» как источник в изучении населения данной территории // «Россия и Кавказ: прошлое и настоящее. Сборник научных статей 2-ой международной научно-практической конференции 8-10 июня 2010. Кизляр. Филиал ФГОУ ВПО «ЮФУ» в г. Кизляр, ИИАЭ ДНЦ РАН, Социальный факультет ДГУС, 96-103.
268. Материалы к истории персидской войны 1826-1829 (Отношение статского советника Грибоедов к графу Паскевичу от 1-го ноября 1828 года) // Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910, с.89-90.
269. Мехмед Хуршид эфенди Сияхэт-намэ-и худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе. Санкт-Петербург, 1877.
270. Мустафазаде Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, Элм, 1993.
271. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск второй. Тифлис, 1882.
272. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (далее ОРВЗ). Санкт-Петербург, типография Департамента Внешней Торговли, 1836, ч. I-IV.
273. Огранович И. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875.
274. Огранович И. Сарабская провинция // Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, кн. X, вып. Первый, Тифлис, типография И. Чандева и К°, 1876.
275. Отношение с.с. Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го октября 1828-го года // АКАК, т.7, док. 623, с. 647.

276. Парвицкий А.В. Численный состав государственных крестьян // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II. Тифлис, тип. А.А. Михельсона, 1887.
277. Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеидстана, Синди, Бальха, Белудшистана, земли Хорассана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, с присовокуплением описания похода Персиян против России в 1826, 1827 и 1828 годах, ч. I. Москва, тип. С.Селивановского, 1829.
278. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), т. 42, ч 2, Sankt Petersburg, печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярным, 1850.
279. Потто П. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III. выпуск I-IV. Санкт-Петербург, тип. Е. Евдокимова, 1888.
280. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник материалов, т. I. Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1972.
281. Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, ч. I. Москва, Тип. И.И. Родзевича, 1885.
282. Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову, от 15 июля 1825 года. №358. Сел. Большой Караклис // Кавказский сборник, т. XXI. Тифлис, 1900.
283. Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Санкт-Петербург, тип. Н.Финдейзена, 1896.
284. Ртищев Ф.Н. Сведения о Дагестане. 1813 // ИГЭД. Москва, 1958, с. 247-251.
285. Сафаров. Р. Динамика этнического состава населения Иреванской губернии в XIX – нач. XX века (этнополитический аспект) // Xəbərlər (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2004, №4.
286. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 46, Махачкале, Издание управ-

- ления Кавказского учебного округа, 1929.
287. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 173-196.
 288. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г.// ИГЭД. Москва, 1958, с. 138-156.
 289. Сообщение путешественников XIII-XVIII вв. об Азербайджане (составил Ямпольский). Баку, 1957.
 290. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, в типографии Департамента Внешней Торговли, 1833.
 291. Стрейс Я.Я. Три путешествия (перевод Э.Бородиной, редакция А.Морозова), ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1935.
 292. Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811 // ИГЭД. Москва, 1958, с. 237-238.
 293. Черкасов А. К персидскому пограничному конфликту // газета «Кавказ», № 200. Тифлис, 1907.
 294. Чернозубов С. Азербайджан // Военный сборник, №6. Санкт-Петербург, типография Главного Управления Уделов, 1909.
 295. Чириков Е.И. Первый русский исследователь в Персии в 1849-1851 гг. Путевой журнал, Москва, 1885.
 296. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу ве Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1911.
 297. Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1832 г. // ИГЭД, Москва, 1958, с. 329-334.
 298. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, в тип. Имп. Акад. наук, 1852.
 299. Яишников Т.Н. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. В 1830 г. // ИГЭД. Москва, 1958, с. 300-303.

Ukrayna dilində

300. Руденко Наталія Миколаївна. Проблема Нагірного Карабаху в Російсько-Ірансько-Азербайджанських відносинах (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ – 2007.

İngilis dilində

301. Atkin Muriel. Russia and Iran 1780-1828, Menneapolis, 1980.
302. Perry J.P. Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979.
303. Tadkirat al-muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or.9496), Translated and explained by V.Minorsky, Professor of Persian in the University of London, Printed and Bound in Great Britain at the Worrs of W.Heffer&Sons LTD., Cambridge, England, 1943, p.218.

Fransız dilində

304. Le Mamyé-Clairac. Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. t. II, Paris, MDCCL (1750).
305. Morier James Justinian Jacques, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Librairie de Gide Fils, Paris, 1818 Morier James Justinian Jacques, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818.
306. Chardin Jean, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieuh de l'Orient. vol. II. Amsterdam, 1735, Le Normont, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811.
307. Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert, Paris 1821.
308. Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville,

Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres. Paris, Librairie Nationale et Etrangere, 1825.

Alman dilində

309. Johann Anton Gölldenstädt, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften St. Petersburg 1787; Bd 2, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1791.
310. Schillinger Frantz Caspar, Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayr durch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet, Nürnberg, 1716.

Fars dilində

311. Bayburdi, Tarix-e Ərəsbaran. Tehran, 1341.
312. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Bustan-üs-səyahə. Tehran, 1315.
313. Jober, P.A., Səyahet be İran və Ermənistan. Tehran, 1322.
314. Kitab və kitabxana-ye İran. Tehran, 1347.
315. Mehdi xan. Tarixi Nadiri. Təbriz, 1284.
316. Nikitin V.A. İran-i Ke mən şonaxtəm. Tehran, 1329.
317. Rəzmara A. Fərhəng-e coğrafiya-ye İran, c. IV. Tehran, 1330.
318. علی رزم آرا، فرهنگ جغرافیائی ایران، جلد ۲، تهران- ارتش- ۱۳۲۸ c.IV, s.4
319. ۱۳۳۹، احة، تهران یاض السیر. یروان ین شین العابدی ی حاج احق ی سلطان الس. یروان ین شین العابدی ی ص؛ حاج ۹۱۰،

Erməni dilində

320. Յ Ե ռ զ ա ն դ Շ ա հ ա զ ի զ : Յ ի ն Յ Ե ռ Ե զ ա ն ը : Յ Ե ռ Ե զ ա ն , 1931: (Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. İrəvan, 1931).

ŞƏXS ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ

A

Abbas Mirzə – 106, 109, 126-127, 178.
Abdulfəttah bin Mahmut paşa – 36.
Abdullah Paşa Köprülüzadə – 17.
Adam Oleari – 98.
Ağabəy Nağıbəy oğlu – 98-99.
Ağarza bəy İmamverdi bəy oğlu – 98.
Ağarza bəy Məhəmməd Sadıq oğlu – 98.
Allahverdi bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Aleksandr Axverdov – 88, 95, 199.
Arxip Rijkov – 152.
Aseyev (polkovnik) – 126.
Aşur bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Ata xan – 109.
Avuzbaşı – 102-103,

B

Babazadə E. – 15.
Bayramova N. – 15.
Baskakov N.A. – 221.
Berezin İ.N. – 104, 124.
Bilal Alarlı – 221.
Bilgili Ə.S. – 21-24, 29, 32, 33, 36-37, 66.
Blaramberq – 29, 112-113.
Bornoutyan C. – 146.
Bronevski S. – 85.
Budaqova S. – 141.
Burnaşev S. – 73, 75, 77, 81, 85, 101, 104.
Butkov P.Q. – 87, 89-93, 97.

C

Cahan şah (Qaraqoyunlu hökmdarı) – 221.
Cavad xan (Gəncə xanı) – 99, 205.
Ceyms Morye – 145.

Cəbrayıl yüzbaşı (Şamaxı xanının təbəəsi) – 216.
Cəfər bəy Xoca Məhəmməd oğlu – 98.
Cəfərqulu ağa – 126.
Cəfərqulu xan (Xoylu) – 177, 216.

Ç

Çirikov – 112.

D

Davud paşa (Bağdad valisi) – 178.
Dəlili H. – 13, 69, 70, 115,
Dmitri Zubaryov – 148-149.
Drenyakin İ.T. – 83.
Druvil Qaspar – 78, 150.
Dubrovin N. – 82, 231, 245.

E

Elvira Lətifova – 191.
Eneqolm (polkovnik) – 105-106.
Erhan Arıklı – 10, 20, 22.
Evliya Çələbi – 114.

Ə

Əbdüləziz paşa – 31.
Əhməd xan (Marağa hakimi) – 73.
Əhməd xan (Quba xanı) – 99.
Əhməd Soltan (Maku xanı) – 74.
Əli – 88, 90, 97, 100.
Əli xan Şəqaqi – 71.
Əli Nağıbəy Həsənbəy oğlu – 98,
Əli Sinan Bilgili – 22, 29, 33.
Əli Sultan – 65.
Əlizadə R. – 46.
Əmiralı bəy Məhəmməd Qasım oğlu – 98.
Əsgərəli bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.

F

Fərəcullah xan (Ərdəbil vilayətinin hakimi) – 106.

Fərəh Hüseyn – 58-59.

Fətəli xan (Urmiya xanı, Quba xanı) – 72, 82, 87-88, 90, 98-99, 100, 113, 159, 185.

Fətəli şah – 177.

Filatov A. – 85.

Fon Aşəberq (Dərbənd komendantı) – 200.

G

German K. – 81-83, 85, 185-186, 235, 263.

Gildenşted – 80-81, 231.

Gülər Qafqazlı – 30-31, 66, 259.

H

Hacı Çələbi (Şəki xanı) – 83, 185,

Hacı Nurməhəmməd bəy (Bakı xanlığında bəy) – 94.

Hacıyev A. – 15.

Hacıyeva Z. – 13, 15, 125.

Hacı Zeynalabdin Şirvani ---70, 104, 114, 115, 117, 215, 257, 273.

Hacı Zurab bəy (Bakı xanlığında bəy) – 94.

Həmdullah Qəzvini – 94.

Həşim bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.

Hovuzbaşı – 95.

Hülakü xan – 31.

Hümbət bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.

Hüsəməddin Məmmədov – 9, 52-53, 256.

Hüseyn xan Hacı Çələbi oğlu – 82-83.

Hüseynəli xan (Quba xanı) – 90, 98.

Hüseynqulu xan (İrəvan xanı, Bakı xanı) – 95, 150.

Hüseynov Y. – 15, 66, 258.

X

Xanbutay – 96.

Xəlifə Səid Saleh – 112.

Xotyanovski (reqistrator) – 13, 194, 201, 256.
Xurşid Əfəndi – 111-112.

İ

İbişov S. – 14, 87, 93,
İbrahimxəlil xan (Qarabağ xanı) – 174.
İohan Gildenştedt – 80-81, 231.
İohannes (erməni yepiskopu) – 205-206.
İrade Memmedova – 24, 121, 123.
İrakli (Kartli-Kaxeti çarı) – 99, 186.
İsgəndərova M. – 15, 196.

J

Jan Şarden – 58, 78.
Jelixovskaya V. – 145, 150, 151.
Jober P.A. – 69-70, 123, 273.
Johann Anton Güldenstädt – 173, 80.

K

Kafturev – 50, 123.
Kəlbəli bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Kənəkirli Abraham – 67.
Kərim bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95
Kərim xan Zənd – 82, 151, 157, 177, 259.
Kistenev – 220-221.
Korsun – 118.
Koryagin (polkovnik) – 205.
Kosebu (polkovnik) – 116-117, 119, 121, 184, 186, 189-191, 211, 215.
Kotlyarevski (general-mayor) – 125-126.
Kovalevski P.İ. – 184.
Köçər – 158-159.

Q

Qara xan (Lənkəran xanı) – 104.
Qaramanlı H. – 9, 30, 38, 46, 48, 50.

Qasım bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95, 98.
Qaspar Druvil – 78.
Qaspari Şillinger – 58.
Qerber İ. – 65, 84.
Qolt (polkovnik) – 109.
Qriboyedov A.S. – 79, 134-136, 141-142, 164, 249.
Qudoviç (qraf) – 126, 216.
Quliyev N. – 14, 76-77, 131, 259.

L

Lağuş oğlu Əhməd bəy – 65.
Lazarev – 113, 164.
Leqkobıtov V. – 202, 218, 220-221, 224.
Lətifova E. – 192.

M

Mahmudov Y. – 15.
Makkarti C. – 172.
Mami – Klerak – 58.
Manaf bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Məhəmməd – 90.
Məhəmməd bəy (Bakı xanlığında bəy) – 94.
Məhəmməd bəy Rudbarlı – 102-103.
Məhəmməd xan (Fərəcullah xanın qardaşı oğlu) – 106.
Məhəmməd Həsən xan (Şəki xanı, Şamaxı xanı) – 83, 85-86, 101, 175.
Məhəmməd Həsən Vəlili – 145, 218, 221.
Məhəmmədqulu bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Məhəmməd Rzabəy Məhəmməd Eminbəy oğlu – 98.
Məlik ağa – 179.
Məlik Misail (Gəncə xanı Cavad xanın elçisi) – 99.
Məlik Nubarov – 119-122, 165-168.
Məmmədova A. – 14.
Məmmədova İ. – 14.
Məmməd Şəfi bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.
Məmmədyar bəy (Bakı xanlığında bəy) – 95.

Məşədi Əlibəy Əlibəy oğlu – 98.
Minorski V. – 115, 176, 180-182, 263.
Mirbağırzadə M. – 180, 182, 261.
Mir Mustafa xan (Lənkəran xanı) – 216.
Mirzə Camal Cavanşir – 75.
Mirzə Cəfər – 136.
Mirzə Əlibəy – 65.
Monye – 58-59.
Murad xan (III) – 65.
Mustafa bəy – 102.
Mustafa xan (Şamaxı xanı) – 100-101, 199, 216.
Mustafayev C. – 15.

N

Nadir şah – 3, 6, 33, 64, 66-67, 78-79, 83, 99, 225-226, 230, 259.
Nazir Əhmədli – 13, 151-152, 168.
Nesselrod (qraf) – 159.
Nesvetayev (general-mayor) – 158.
Nəcəfli G. – 15, 259, 261.
Nəciyev E. – 46.
Nəsirova Y. – 26-28, 261.
Nikitin K.A. – 78-79.
Nuxalı Hüseyn xan---82.
Nurəli xan – 109.
Nuru Quliyev – 14, 76, 259.

O

Oqranoviç İ. – 70, 106, 109.

Ö

Ömər – 90, 211.
Övliya Çələbi – 65.

P

Paskeviç (qraf, general) – 164.
Potapov L. – 221.

Potto V. – 159.
Pyotr (I) – 7, 46, 96, 158.

R

Raif İvecan – 53-54, 59-61.
Repin (general-leutenant) – 196-197.
Rozen (gen.-mayor, baron) – 216.
Rtişşev F.N. (general) – 195, 200.

S

Saqalayev – 221.
Serebrov A. – 83-85, 97, 101.
Səfi xan Muğanlı – 102-103.
Səlim xan (Şəki xanı) – 174, 178.
Simonoviç F. – 88-92, 97-98, 246.
Sipyaqin (general) – 112.
Sisianov (general) – 158, 204-206.
Sultan bəy Zeynalabdin oğlu – 98.
Sultan Qubad – 91.
Sultan Əhməd xan (İlisu sultanı) – 191.
Surxay xan (II) – 96.
Suvorov – 66.

Ş

Şah Abbas (I) – 31.
Şah Sultan Hüseyn – 35.
Şahəziz Y. – 58.
Şahin Mustafayev – 10, 63, 257.
Şarden – 58, 261.
Şavrov N. – 163-164, 173.
Şeyx – 112.
Şeyxəli xan (Quba xanı) – 88, 99, 199.
Şeyx Səfi – 106.
Şnitnikov F.A. – 194.
Şopen İvan – 77, 131, 138, 142-143, 145, 147-148, 152, 165-168.

Ştender (Qızların komendantı) – 85.

Şükür xan – 109.

Şükürov K. – 2, 14, 257, 261.

T

Təhmasib (II, Səfəvi şahı) – 17.

Tofiq Mustafazadə – 2, 13-14, 93, 194, 256, 259, 261.

Tormasov A.P. (general) – 186, 200, 206.

U

Usmi – 88, 96.

Usmi Əli bəy – 199.

V

Varlam Martinoviç Gözəlov – 98-99.

Verdiyeva H. – 14, 79, 141, 261.

Vladikin M. – 162.

Volinski – 65.

Y

Yaişnikov T.N. – 187.

Yan Streys – 98.

Yekaterina (II) – 46.

Yermolov (general) – 127.

Yunis Hüseynov – 15, 66.

Z

Zelinski – 219.

Zemfira Hacıyeva – 13, 125.

Zeynalabdin Şirvani – 70, 104, 114, 117, 124, 197, 215, 273.

Zeynaloğlu C. – 86, 175, 261.

Ziya Bünyadov – 9, 256.

Zubov P. – 218.

COĞRAFİ ADLARIN GÖSTƏRİCİSİ

A

Abaran (nahiyə, mahal) – 13, 52, 56, 57, 149, 152, 162, 257.

Abbasbəyli (kənd) – 213.

Abbasdərə (məhəllə) – 152.

Abbasqulu və Rzaqulubəy (məhəllə) – 42.

Abdulla (kənd) – 62, 64.

Abihəyat (məhəllə) – 152.

Abnus – 68

Adınabazar (nahiyə) – 219, 222.

Ağacurı (kənd) – 212.

Ağaismayıl (kənd) – 113.

Ağalı – 214.

Ağasu (kənd) – 212.

Ağbaba – 62.

Ağbaş (kənd) – 166.

Ağbulaq – 68.

Ağcabədi – 48.

Ağcakənd – 67.

Ağcaqala (sancaq, nahiyə) – 62, 63.

Ağçı (kənd) – 192.

Ağdan (kənd) – 64, 212.

Ağdaş (mahal) – 83, 175, 176.

Ağdərə (kənd) – 110.

Ağkilsə – 67.

Ağköynək (kənd) – 213.

Ağqala (kənd) – 110.

Ağqoşa çayı – 103.

Ağqoyunlu dövləti – 31.

Ağörən – 68.

Ağrı dağı – 80.

Ağrıdağ – 165-166.

Ağsu (kənd) – 47.

Ağuran – 68.

Axalkələk (qəza) – 163.

Axalsıx (qəza) – 163.
 Axıncı (nahiyə) – 38, 41, 47.
 Axstav (nahiyə) – 62, 63.
 Axtaçı – 31.
 Axtala (kənd) – 48.
 Axtəxan (kənd) – 113.
 Axtin mülkü – 89.
 Akuri (kənd) – 166.
 Akuşa (mahal) – 186.
 Aqismeyl (kənd) – 113.
 Alabaş (kənd) – 185.
 Alaca – 150.
 Alan (nahiyə) – 31.
 Alar (nahiyə, mahal, dağ) – 220, 221, 222, 223, 257.
 Alazan (çay, dərə) – 82, 183, 184, 185, 191.
 Albaniya – 65, 192, 231.
 Alban-Xaçın knyazlığı – 46.
 Aletli (kənd) – 167.
 Aletrlu (kənd) – 167.
 Almalı (kənd) – 189.
 Alpaut (mahal, kənd) – 175, 176, 213.
 Amasxari (kənd) – 188.
 Amir (kənd) – 64.
 Anadolu – 54, 58, 161.
 Anaqdərə (mahal) – 193, 194.
 Anbaras (məhəllə) – 52.
 Anurdərə – 68.
 Aparan (mahal) – 161.
 Aralıq (nahiyə, məhəllə) – 52, 56, 57, 71.
 Arazbar (sancaq, nahiyə) – 38, 39, 43, 45, 48.
 Araz (çay, düzənlik) – 52, 73, 74, 75, 76, 77, 115, 124, 152.
 Arazkənarı (mahal) – 74.
 Arxvəli – 67.
 Arinc (Arinç) – 166.
 Ark-uri (kənd) – 166.

Arpaçay – 150.
 Asiya – 86.
 Aslanbəyli (kənd) – 213.
 Astara (mahal, şəhər, vilayət) – 18, 65, 69, 219, 222, 223, 225.
 Astrabad – 17.
 Aşağı Ayıblı (kənd) – 211.
 Aşağı Xəlfəli (kənd) – 110.
 Aşağı Kaxetiya – 187.
 Aşağı Kartvel (əyalət) – 80.
 Aşağı Qoşa (kənd) – 110.
 Aşağı Meşkin (mahal) – 108, 109.
 Aşağı (məhəllə) – 51.
 Aşağı Zəyəm (nahiyə) – 38, 41.
 Aşigukes (kənd) – 212.
 Atabəy (məhəllə, yurd) – 32, 33, 48.
 Avacıq(k) (mahal) – 74, 116, 118.
 Avankəndi – 41.
 Avçılar (kənd) – 167.
 Avehcə (məhəllə) – 33, 35.
 Avtavan (kənd) – 113.
 Avuz Başı – 102, 103.
 Ayrım (kənd) – 159, 160, 206, 211, 212.
 Ayrımlı (dairə) – 81, 82, 231.
 Azərbaycan – 1-19, 21-33, 35-38, 45-55, 57-59, 61-82, 84-86, 91-96, 98-105, 107-108, 110-121, 123-125, 127-131, 133-145, 147, 150-153, 157-164, 167-168, 171-175, 177-180, 183, 186, 189-190, 194-197, 199-202, 204-207, 209-210, 215-233, 245, 250, 257-261.
 Azərbaycan Respublikası – 186, 225, 250.

B

Babacığ (mahal) – 116.
 Babacik (mahal) – 74.
 Babalı (kənd) – 189.
 Bağanis Ayrım (kənd) – 213.
 Bağbanlı (məhəllə) – 75, 125.

Bağdacıq – 68.
Bağdad – 178.
Bağdalı – 222, 223.
Bağırdağ (dağ silsiləsi) – 105.
Bağlar (kənd) – 192.
Baxşıkənd (kənd) – 113.
Bakı (xanlığı, əyalət, qala, şəhəri) – 1-4, 15, 17, 89, 94, 95, 96, 100, 196-199, 203-204.
Balaca Xaçmaz – 90, 93.
Balaxanı (kənd) – 94.
Balakak (kənd) – 185.
Balakən (camaatlıq, kənd) – 184, 185, 186, 187, 190.
Balaoğlan (kənd) – 111.
Baldır (kənd) – 189.
Balıqlıçay – 107.
Baltik – 80.
Banagis (kənd) – 212.
Barana (kənd) – 212.
Baratlı (nahiyə) – 62.
Barxudarlı (kənd) – 214.
Barispe (kənd) – 113.
Barmaq (mahalı) – 89.
Baş Qafqaz sıra dağları – 192.
Başxaraba – 68.
Başkeçid (rayon) – 225.
Başkənd – 67.
Bayandırbəy (məhəllə) – 33, 34.
Bayat (nahiyə) – 35, 36, 39, 43, 45.
Baydar (kənd) – 62, 63.
Baydarlı (kənd) – 192.
Bayır şəhər – 94, 95, 151.
Bayrambədən (kənd) – 110.
Bazar (kənd) – 187, 189.
Bazartala (kənd) – 192.
Bazarbaşı (məhəllə) – 28.

Beketey (kənd) – 201.
Benacu – 30.
Bəldə – 27.
Bənapərvazə – 27.
Bənənyar (kənd) – 135.
Bəradost (mahal) – 112.
Bərdə (nahiyə, şəhər) – 17, 38, 39, 42, 43, 45, 228, 229.
Bərdəsur (mahal, kənd, qala) – 111, 112.
Bərgüşad (nahiyə, sancaq) – 38, 39, 43, 45.
Bərkçay (kənd) – 110.
Bərmək (mahal) – 89, 90, 92, 93, 193.
Bəyazid (paşalığı) – 118, 127, 149, 158, 159, 167, 170, 172.
Bəyazidli (kənd) – 211.
Bəykəndi – 62, 67.
Bəykişili (mahal) – 112.
Bicar – 225.
Biləcəri (kənd) – 94.
Binəqədi (kənd) – 95.
Bilev (mahal) – 133, 140.
Bilgəh (kənd) – 95.
Birinci Baraxum (kənd) – 90, 93.
Blur (kənd) – 167.
Boğazkəsən – 67.
Bolqarçay – 103.
Bolnisi (rayon) – 225.
Borçalı (distansiya, mahal, qəza) – 3, 4, 10, 19, 62, 63, 64, 66, 211, 215, 225, 228, 229, 230, 257.
Boyaqçı (kənd) – 110.
Boyəhmədli (kənd) – 189.
Boynak – 82, 185.
Böyük Ceyran (kənd) – 64.
Böyük Xaçmaz – 90, 93.
Böyük Xocatürk – 64.
Böyük Kürəkbasan (nahiyə) – 38, 40, 45, 46.
Böyük Lahıc (kənd) – 189.

Böyüktürk (kənd) – 63.
 Bəni (kənd) – 166.
 Budaqçılar qışlağı – 47.
 Buduq (mahal) – 89, 92, 193.
 Bukan – 31.
 Bulaqcık – 68.
 Bulaqçox – 67.
 Bulaq (kənd) – 64.
 Bum (mahal) – 175, 176.
 Buzgüş dağları – 71.
 Buzovna (kənd) – 94.
 Bülbül (kənd) – 95.
 Büyüqıran – 68.
 Büzgüş dağı – 71.
 Büzük – 67.

C

Camal (kənd) – 113.
 Cənəli (kənd) – 213.
 Car (camaatlıq, mahal, kənd, mülk) – 83, 107, 183-191, 242.
 Car-Balakən camaatlığı – 4, 14, 183-191, 259, 260.
 Cavad (xanlıq, kənd, mülk) – 75, 102, 103.
 Cavanşir – 76.
 Cəbli-Saz bataqlığı – 187.
 Cəfərli (kənd) – 146.
 Cəlali və Milan yaylaqları – 74.
 Cəlayir – 31, 62.
 Cəlayirlər dövləti – 31.
 Cəmədi (kənd) – 110.
 Cənub Atabəyliyi – 47.
 Cənubi Azərbaycan – 7, 29, 68, 113, 225, 233.
 Cənubi Dağıstan – 88, 89.
 Cənubi Qafqaz – 54, 82, 158, 163, 173, 184, 210, 225, 231, 232.
 Cəyirli – 67, 68.
 Cilikənd (kənd) – 98.

Cinax (kənd) – 190.
Cincibaxi (kənd) – 188.
Çinənap (mahal) – 133, 140.
Cinix (camaatlıq, kənd) – 184-188.
Corat (kənd) – 94.

Ç

Çaxmaqlı – 64.
Çakmaklı (kənd) – 214.
Çaldıran (mahal) – 9, 34, 35, 74, 116, 118, 239, 251.
Çalogil (kənd) – 192.
Çapağan (kənd) – 179, 180, 182.
Çar (kənd) – 185.
Çarbağ (kənd) – 166.
Çardaqlı (kənd) – 187.
Çarxaq (kənd) – 214.
Çarminar (məhəllə) – 37.
Çarşı (məhəllə) – 28-30.
Çatqaya (kənd) – 110.
Çavuş (kənd) – 47.
Çaybasar (mahal) – 74.
Çayqutara (kənd) – 167
Çaypara (mahal) – 74.
Çevister – 121, 122.
Çeuster – 121.
Çələbili (kənd) – 62.
Çiçəkli silsiləsi – 108.
Çiləbörd (nahiyə, məliklik) – 39, 44, 46, 47, 76, 231.
Çiləkli (kənd) – 67.
Çinix (kənd) – 185.
Çinikənd – 68.
Çinliha (vadi) – 220.
Çobangirməz – 68.
Çobanqulu (kənd) – 189.
Çors (mahal, şəhər) – 9, 17, 34, 35, 116, 119, 228, 229, 239, 251.

Çölməkçi (kənd) – 166.
Çuxursəd – 161.
Çuxursəd (bəylərbəylik, mahal) – 5, 6, 52, 55.
Çukurlu (kənd) – 211.
Çuləndər (sancaq, liva) – 38, 39, 43, 45.
Çuvar (nahiyə) – 62-63.

D

Dağıstan (ərəzi, vilayət, əyalət, respublika) – 17, 65, 83, 88, 89, 100, 178, 199, 200, 225, 232, 244.
Dağkəsəmən (kənd) – 213.
Damcılı (kənd) – 166, 167.
Damlı (kənd) – 192.
Danqı (nahiyə) – 38, 40, 45.
Darvaza (məhəllə) – 22-25, 32-33.
Darvaza-i Dik (məhəllə) – 37.
Darvaza-i Sərd (məhəllə) – 37.
Daşbulaq (kənd) – 47.
Daşkənd (kənd) – 191.
Daşkəndləri (mahal) – 74.
Daşməmmədli (kənd) – 213.
Daşsalahlı (kənd) – 213.
Daştıca (kənd) – 110.
Denyaçal (mahal) – 103.
Deykerxan – 137.
Deyləqəm – 33.
Dədəbəyli (kənd) – 108.
Dəlican (kənd) – 214.
Dəlilər (kənd) – 62.
Dəlidanalı (kənd) – 192.
Dəlitanalı (kənd) – 192.
Dəlmə (kənd) – 152.
Dəmirbulaq (hissə, məhəllə) – 59-61, 152-157.
Dəmirçihəsənli (nahiyə, mahal) – 62-63.
Dəmirçilər (kənd) – 213.

Dəmirdaş (kənd) – 67.
 Dərbənd (xanlıq, əyalət, qəza, şəhər, qala, bölgə) – 3-4, 15, 17, 67, 82, 84, 87-92, 96-100, 185, 199-204, 225, 232, 246, 258.
 Dərə (məhəllə) – 33, 34, 35.
 Dərəbağ (məhəllə) – 152.
 Dərəçiçək (nahiyə, mahal) – 13, 52, 54, 56, 149, 161-162, 256.
 Dərəkənd – 59-60, 67.
 Dərəkənd-Parçenis (mahal) – 13, 148, 257.
 Dərələyəz (mahal) – 132, 136-137, 139.
 Dərəşam (kənd) – 121.
 Dərgah (mahal) – 116, 118.
 Dərvaze-i Sərd (məhəllə) – 37.
 Dəryaz (nahiyə) – 31.
 Dəstin (mahal) – 132, 140.
 Dəşt (kənd) – 112.
 Dəvəci (məhəllə) – 37.
 Dəvəli (mahal) – 161.
 Didi Lahıç (kənd) – 190.
 Digah (kənd) – 95.
 Dilağarda (nahiyə) – 219-222.
 Dilman (şəhər) – 118.
 Dimdim – 33.
 Dirətop (kənd) – 47.
 Dizaq (nahiyə, mahal, məliklik) – 39, 43, 47, 76, 231.
 Dmanisi (rayon) – 225.
 Docağ (Docaq) çayı – 105, 108.
 Doxs (kənd) – 166.
 Dolusəng (məhəllə) – 37.
 Dostlar (kənd) – 111.
 Dostulu (kənd) – 212.
 Döl (mahal) – 27, 112.
 Dövlətabad (kənd) – 110.
 Driğ (nahiyə, mahal) – 220-221.
 Duqarlı (kənd) – 211.
 Durnagötür (kənd) – 47.

Duvaq Ayrım (kənd) – 213.
Duzkəndülya (kənd) – 67.
Duzqışlaq (kənd) – 213.
Duztəpə (kənd) – 68.
Dürrə (kənd) – 47.

E

Elar (kənd) – 166.
Ermaşlı (kənd) – 211.
Erməni (məhəllə) – 32-33, 73.
“Erməni vilayəti” – 77, 82, 138, 160-162, 231, 233.
Ermənistan – 8, 13, 145, 151, 225.
Erm. Əskipara (kənd) – 212.
Evcilər (kənd) – 167-168.

Ə

Əbaqiyyə Şərur (mahal) – 74.
Əbni (kənd) – 111.
Əcri (nahiyə) – 31.
Ədirnə – 160, 232.
Əfşar imperiyası (dövləti) – 6, 17, 64, 225.
Əhər çayı – 74, 124.
Əhər (şəhər) – 75, 124-125.
Əhərrə (məhəllə) – 71.
Əhmədli (kənd) – 62.
Əkərək (kənd) – 166-167.
Əkərtü (nahiyə) – 31.
Ələm Bəraquş – 71.
Ələnd (mahal) – 74, 116, 118.
Əliabad (kənd) – 185.
Əlibəyli (kənd) – 191, 211.
Əlican (kənd) – 109.
Əlifəna (kənd) – 67.
Əlikiçik (kənd) – 67.
Əlikli (kənd) – 67.

Əli Kürkü (məhəllə) – 28-29.
 Əliqoça (kənd) – 166-167.
 Əliqoçaq (kənd) – 166.
 Əli məzrəəsi – 40.
 Əlincəçay (mahal) – 132, 139.
 Əlisu gədiyi – 109.
 Əmincan (kənd) – 192.
 Əmircan (kənd) – 94, 192.
 Əmirgöz (kənd) – 47.
 Əmirli (kənd) – 211.
 Ənzab (mahal) – 115, 116, 117, 120, 121, 122, 233, 260.
 Ənzəl (mahal) – 28, 112.
 Ənzəli – 218.
 Ərami-Kəbirli (məhəllə) – 34-35.
 Ərazin (kənd) – 135.
 Ərdəbil (xanlıq, əyalət, liva, sancaq, qəza, şəhər, qala, mülk, düzənlik, ostan) – 3, 10, 19-25, 69-71, 105-109, 116, 218, 225-226, 228-230, 256, 260.
 Ərəbəli (kənd) – 64.
 Ərəş (mahal) – 83, 175, 176.
 Ərikli – 76.
 Ərinc (kənd) – 134.
 Ərkivan (mahal, sahə) – 219, 222, 223.
 Ərmə (kənd) – 67.
 Ərşaq (mahal) – 69, 105, 109, 110.
 Ərşəq – 103.
 Ərtik (kənd) – 67.
 Ərvənək (mahal) – 121.
 Ərzin (kənd) – 111.
 Ərzurum – 162.
 Əski Nuxa – 86.
 Əskipara tatar (kənd) – 214.
 Əsrədür (kənd) – 67.
 Əsrik (nahiyə) – 38, 41, 47.
 Əşki (kənd) – 111.

Əştərək (kənd) – 167.
Əvi (kənd) – 111.
Əylis (mahal) – 132, 140, 141.
Əyriboyun (kənd) – 64.
Əzdəkin (nahiyə) – 27.
Əzvaq (kənd) – 47.

F

Fatmayı (kənd) – 95.
Fəxrəli (kənd) – 213.
Fərəhli (kənd) – 213.
Fərzəli (kənd) – 41.
Fətibəyli (kənd) – 110.
Fıstıqlı (kənd) – 192.
Fitdağı (qala) – 101
Franqanots (kənd) – 166.

G

Gavdul (nahiyə) – 31.
Gedərgəl (kənd) – 167.
Germi (nahiyə) – 221.
“Gələsən, görəsən” (qala) – 83, 185.
Gəncə (xanlıq, əyalət, qəza, şəhər, qala) – 3-4, 9, 15, 17-18, 30, 38-42, 45-49, 55, 65, 99-100, 204-211, 227-230, 232.
Gəncəbasan (qəza) – 38, 40, 47.
Gəncə-Qarabağ (əyalət) – 3, 9, 17, 30, 38-42, 45-49, 227-230,
Gərgənrud (mahal) – 18, 218.
Gərməli (mahal) – 71.
Gərmərud (mahal) – 105.
Gərmrud (nahiyə, qəza) – 20, 110.
Gərni (nahiyə) – 52, 56, 57.
Gərnibasar (mahal) – 13, 148.
Gərniçay (mahal) – 161, 256.
Gərzəküçə (məhəllə) – 22, 24.
Gəz (kənd) – 110.

Gilan – 96, 225.
 Gilas (nahiyə) – 31.
 Goradil (kənd) – 94.
 Goran çayı – 75.
 Gödəklik – 64.
 Gökuran (kənd) – 67.
 Göyçə (mahal, göl) – 13, 55, 81, 145, 149, 162, 163, 256.
 Göyçəli (kənd) – 211.
 Göyərçinli (kənd) – 68.
 Göyərçinliülya (kənd) – 68.
 Göy Qızıl (kənd) – 166.
 Göylərəni (kənd) – 190.
 Göyörən (kənd) – 67.
 Göytəpə (vadi) – 220.
 Gözəldərə (kənd) – 64.
 Gumbalan (məhəllə) – 22, 24.
 Gülablı (kənd) – 68.
 Gülkəndi (kənd) – 68.
 Güllü (məhəllə) – 33-34.
 Gülüstan (nahiyə, məliklik) – 7, 38, 40, 47, 69, 76, 218, 223-224, 231-233.
 Gümrü (kənd) – 68, 152.
 Günbəzli (kənd) – 68.
 Güney (nahiyə, mahal) – 39, 44, 116-117, 120-122, 171, 233, 260.
 Guniyan (kənd) – 213.
 Güntan (kənd) – 134-135.
 Gürcüstan – 8, 17, 46-47, 66, 81, 225.
 Güzdək (kənd) – 94.
 Güznüt (kənd) – 135.

H

Hacı Həsən (kənd) – 94.
 Hacı Mirağa (məhəllə) – 71.
 Hacıtürk (kənd) – 63.
 Haruran (kənd) – 111.

Haştara (kənd) – 212.
 Hayrumlu (kənd) – 213.
 Heydərşanlı (məhəllə) – 25.
 Heydərli (kənd) – 30, 64.
 Həkəri (nahiyə) – 39, 45.
 Həmədan – 17, 30, 225.
 Həməşərə çayı – 220.
 Həmzə (kənd) – 64.
 Həni (kənd) – 111.
 Həsənkəndi (kənd) – 68.
 Həsənli (kənd) – 62.
 Həsənsuyu (nahiyə) – 38, 41.
 Həşt (məhəllə) – 33, 34, 35,
 Həştərxan (şəhər) – 201.
 Həştrud (nahiyə, qəza) – 19-20.
 Hızıran (məhəllə) – 28.
 Hindu (məhəllə) – 28-29.
 Horum (kənd) – 67.
 Hökməli (kənd) – 94.
 Hövsan (kənd) – 95.
 Hun beli aşırımı – 193.
 Hürqala (kənd) – 68.
 Hüseynbəyli (kənd) – 213.

X

Xaçın (mahal) – 46, 48, 76.
 Xaçın Sığnaq (nahiyə) – 39, 44, 47.
 Xaçmaz (mahal, kənd) – 175, 193.
 Xalainallı (kənd) – 211.
 Xalxal (sancaq, mahal, şəhər) – 3, 26-28, 30, 105, 238, 261.
 Xalqverdi (kənd) – 68.
 Xalıqverdi (kənd) – 68.
 Xambutayın mülkü – 88.
 Xançobanı – 222-223.
 Xan kəndi – 63.

Xanəndbil (nahiyə) – 27.
 Xanık (kənd) – 117.
 Xanuxlar (kənd) – 213.
 Xarçəkəsən (kənd) – 67.
 Xasmənli (kənd) – 68.
 Xəlfəbəyi (məhəllə) – 71.
 Xəlfəli (kənd) – 110, 213.
 Xəmsə (məliklər) – 66.
 Xəzər (dənizi, dayazı) – 5, 17, 75, 82, 88-89, 94-96, 103-104, 185, 232.
 Xəzəryanı vilayətlər – 225.
 Xırdalan (kənd) – 94.
 Xılxına (sancaq, şəhər) – 228, 229.
 Xınalıq (mahalı) – 89-90, 92, 193-194.
 Xilxana (kənd) – 213.
 Xinəki (kənd) – 111.
 Xiyaban (məhəllə) – 37.
 Xiyan (kənd) – 192.
 Xocabazar (kənd) – 64.
 Xok (mahal) – 132, 137, 139, 141.
 Xoyk – 137.
 Xorasan – 66-67, 99.
 Xosadar (kənd) – 211.
 Xosrov (kənd) – 113.
 Xoşab (mahal) – 74.
 Xoy (xanlıq, sancaq, əyalət, mahal, şəhər) – 3-4, 18, 26, 33-35, 72-74, 113, 115-121, 127, 137, 150, 161, 177, 179, 228-229, 233, 239, 260.
 Xudafərin körpüsü – 75.
 Xuruş – Rüstəm (nahiyə) – 27.

İ

İbaxlı (kənd) – 191.
 İbrahim Hacı (kənd) – 211.
 İğdır (nahiyə) – 57, 225.
 İkinci Baraxum (kənd) – 90, 93.
 İlanlı (kənd) – 67.

İlanlı Muğanlı (kənd) – 67.
 İlisu (sultanlıq, kənd) – 4, 15, 184-185, 190-193, 248.
 İllar (kənd) – 166.
 İllezu (kənd) – 185.
 İncə (nahiyə) – 62, 63.
 İncərud (nahiyə) – 39, 43, 45.
 İnciçay – 219.
 İnci dərəsi – 219.
 İnulin – 222.
 İnnqnux (kənd) – 185.
 İoqanna-vank (kənd) – 166.
 İotemiş – 186.
 İraq – 71-72, 167.
 İravas (kənd) – 212.
 İran – 9, 20, 22, 26, 29-31, 34, 58, 69, 73, 81, 85-86, 94, 100-111, 114-116, 123, 136, 145-146, 150, 159, 162-164, 172, 178, 205, 219, 225, 232-233, 238, 251, 259, 262-263, 273.
 İran İraqı – 71.
 İrəvan (xanlıq, vilayət, əyalət, quberniya, qəza, dairə, şəhər, qala) – 3-4, 9, 13-14, 30, 35-36, 49, 52-55, 57-62, 66-67, 80-82, 113, 138, 145-166, 168-174, 206, 228-233, 235, 247, 256-257, 260.
 İrəvan-Naxçıvan rayonu – 174.
 İsaxanlı (kənd) – 68.
 İshaq (kənd) – 67.
 İsmibulaq (kənd) – 64.
 İstanbul – 5, 17, 34, 54, 57, 61, 107, 114-115, 117, 181-182, 204, 232, 262-263.
 İştərəngə (məhəllə) – 52.
 İstibulaq (kənd) – 212.
 İyirmidörd (mahal) – 76.

K

Kaçkaça (kənd) – 191.
 Kadı (məhəllə) – 33, 35.
 Kaxeti (kənd) – 184, 186.

Kaxetiya – 82, 184-186, 187, 190, 206.
Kaxi (kənd) – 191.
Kaiçkənd (kənd) – 212.
Kainli-Kebi çayı – 187.
Kalali (kənd) – 166.
Kalandərə (kənd) – 110.
Kalara (kənd) – 166.
Kamilan (məhəllə) – 22-24.
Kanakaner (kənd) – 166.
Kanakir (kənd) – 166.
Kankurau (kənd) – 185.
Karapalduri (kənd) – 190.
Karqaya (kənd) – 64.
Karmirvank (kənd) – 167.
Karrah-i küçə (məhəllə) – 22-24.
Kartli-Kaxetiya (çarlık) – 231.
Kartubani – 190.
Karvansaray (kənd) – 212.
Kasarlı (kənd) – 192.
Kaspi (vilayət) – 222.
Katalparax (kənd) – 189.
Katexi (kənd) – 188, 190.
Kavakert (kənd) – 166.
Keçili (kənd) – 167.
Keqartavank (kənd) – 167.
Keşişkənd – 41.
Keşlə (kənd) – 95.
Keştəsf (nahiyə) – 39, 43, 48.
Keştək (nahiyə) – 39, 44, 47.
Ketarkel (kənd) – 167.
Keymuri (kənd) – 189.
Keyvan (mahal) – 122.
Kəbirli (mahal) – 76.
Kəclərat (mahal) – 74.
Kəhriz (kənd) – 113.

Kəmərli (kənd) – 213.
Kəndivan (nahiyə) – 19-20.
Kəndümə (kənd) – 68.
Kənəkir (kənd) – 67, 167.
Kəngərli (kənd) – 109.
Kəpənəkçi (kənd) – 48, 187.
Kərəm (nahiyə) – 19-20.
Kərəmşallı (kənd) – 110.
KIZIX çayı – 184.
Kızılhacılı (kənd) – 213.
Kiçik Asiya – 145.
Kiçik Ceyran (kənd) – 64.
Kiçik Xocatürk (kənd) – 64.
Kiçik Kürəkbasan (nahiyə) – 38, 40, 45.
Kiçik Lahıc (kənd) – 190.
Kilçuk (kənd) – 192.
Kilgits (kənd) – 192.
Kiliç qışlağı (kənd) – 110.
Kilisə (məhəllə) – 34-35.
Kilsə kəndi – 38-39.
Kılvar (kənd) – 90, 193.
Kinçax (kənd) – 191.
Kinderqalo (kənd) – 189.
Kırixli (kənd) – 211.
Kırmanşah – 17.
Kiş çayı – 175, 178.
Kişmiştəpə (kənd) – 121.
Kob (kənd) – 167.
Kolagir (kənd) – 213.
Korhəsən (kənd) – 68.
Kosalar (kənd) – 213.
Koyzu çayı – 186.
Köçəz (nahiyə) – 39, 43.
Köhnə Şamaxı – 88, 100, 217.
Körpübasar (mahal) – 149, 162.

Köşəkli (məhəllə) – 152.
 Kötüklü (kənd) – 191.
 Kulp (kənd) – 167.
 Kurdamuri (kənd) – 190.
 Kusur (kənd) – 188.
 Kuldur (kənd) – 192.
 Kurdur (kənd) – 192.
 Küləy Mahmud (kənd) – 94.
 Külqat (qəsəbə, kənd) – 90, 93.
 Kür çayı – 75, 99.
 Kürdəxanı (kənd) – 94.
 Kürdəmir (kənd) – 190.
 Kürdqıran (nahiyə) – 28.
 Kürdşəhər (məhəllə) – 28.
 Kürdüstan (ostan) – 225.
 Kürəkbasan (nahiyə) – 38, 40, 45.
 Kürəkçay – 174.
 Kürin (xanlıq, əyalət) – 88-89, 191.
 Kürkübulaq (kənd) – 68.
 Küşbək – 76.
 Kütüxlü (kənd) – 191.
 Kvemo-Kartli (quberniya) – 225.

Q

Qabad (məhəllə) – 34-35.
 Qabaqtəpə – 68.
 Qacarlar dövləti – 29, 62, 69, 89, 113, 116, 118-119, 123, 125-126, 130, 135, 138-141, 143-144, 147, 150, 154, 159-162, 165, 168-169, 171, 218-219, 224, 231-233.
 Qacar (kənd) – 62.
 Qaçqaça (kənd) – 191.
 Qafqaz – 80-82, 88-89, 147, 175, 178, 192, 205, 210, 214, 231-232.
 Qafqazarxası vilayətlər – 133, 162, 183-185, 194, 196-197, 199, 202, 208, 217.
 Qax (kənd) – 18, 185, 191-192.

Qala (kənd, hissə, məhəllə) – 71, 86, 95.
Qalaça (kənd) – 68.
Qaladərə (mahal) – 74.
Qalat – 33.
Qamışgöl (kənd) – 64.
Qapaça (kənd) – 121.
Qarıçay – 184, 191.
Qarিদərə (kənd) – 188.
Qapılı (kənd) – 67.
Qarabağ (bəylərbəyli, xanlıq, nahiyyə, vilayət, dağ) – 3-6, 9, 13-15, 28, 44-46, 55, 66, 75-76, 113, 125-130, 174, 206, 216, 231-233, 235.
Qarabaldır (kənd) – 190.
Qarabulaq (kənd) – 68.
Qarabulaq Muğanlı (kənd) – 68.
Qaracadağ – 103.
Qaracalı (kənd) – 80, 188.
Qaraçalı (kənd) – 90, 93.
Qaradağ (xanlıq, mahal) – 3-4, 70, 74-75, 108, 122, 124-125.
Qaradaş (kənd) – 212.
Qaraeyinli (kənd) – 118.
Qarağac – 48.
Qarahəməzəli (kənd) – 68.
Qaraxanbəyli (kənd) – 134-135.
Qarakələ (kənd) – 68.
Qarakənd (mahal) – 121.
Qarakilsə (kənd) – 68, 121.
Qaraqaya (nahiyyə, dağ silsiləsi) – 41, 47, 191.
Qaraqaytaq (mahal) – 83.
Qaraqışlaq (kənd) – 68.
Qaraqoyun (mahal) – 74.
Qaraqoyunlu (dövlət, mahal, kənd) – 31, 116, 213, 221.
Qaraqotur (kənd) – 68.
Qaraqsanlı (kənd) – 213.
Qaraqurtlu (kənd) – 90, 93.
Qaralar (kənd) – 127, 213.

Qaramabad (kənd) – 68.
Qaramanlı (kənd) – 62.
Qarameşə (kənd) – 192.
Qaramlı (kənd) – 68.
Qaranlıqdərə (kənd) – 214.
Qarapapaq (kənd) – 213.
Qarapiyaiddin (kənd) – 119.
Qarasubasar – 216.
Qarasu çayı – 108, 109.
Qaratala (kənd) – 192.
Qaratəpə (kənd) – 68.
Qarayar çayı – 219-220.
Qargilə – 187.
Qarmıç (kənd) – 191.
Qars – 150, 159, 162, 231.
Qars paşalığı – 149, 159.
Qat (kənd) – 67.
Qavar (kənd) – 166.
Qavaz (kənd) – 190.
Qayınlı-Gəbi çayı – 187.
Qaymaqlı (kənd) – 213.
Qaysarlı (kənd) – 192.
Qazax (sancaq, şəhər, distansiya, el) – 3-4, 10, 19, 62-64, 66, 75, 99, 159, 204, 206, 211-212, 214-215, 228-230, 257.
Qazaxbəyli (kənd) – 213.
Qazaxlı (kənd) – 213.
Qazançı (kənd) – 135.
Qazıqumuxlu – 88, 96.
Qazma (kənd) – 110.
Qazmalar (kənd) – 191.
Qəbələ – 83.
Qədirli (kənd) – 219.
Qəfəsəli (kənd) – 68.
Qəlbiməli (kənd) – 41.
Qəndax (kənd) – 187.

Qərbi Azərbaycan – 8, 55, 225, 261.
Qərbi (nahiyə) – 52, 56.
Qəribasər (mahal) – 13, 257.
Qəzvin – 225.
Qındırğa (kənd) – 189.
Qırçaq (nahiyə, karye, kənd, qala, yurd) – 31, 47-48, 67-68, 191, 227-230.
Qıraqləsəmən (kənd) – 213.
Qırğıllı (kənd) – 42.
Qırxbulaq (nahiyə, mahal, kənd, çay) – 13, 47, 52, 56-57, 148, 152, 161-162, 256.
Qırxdəgiranlar (kənd) – 68.
Qışlaq (kənd) – 110.
Qızılca (kənd) – 113.
Qızılqala (məhəllə) – 152.
Qızqalası (kənd) – 62.
Qızılğac körfəzi – 103.
Qızılqoç (kənd) – 67.
Qızılüzən (kənd, çay) – 47, 71.
Qızılıyar – 85.
Qızılyoxuş dağı – 105.
Qızlar (qəza, şəhər) – 85, 98, 99, 201.
Qobu (kənd) – 94.
Qobuqışlağı – 62.
Qocabəy (məhəllə) – 42.
Qoca bulağı (kənd) – 110.
Qoçlu (kənd) – 62.
Qoxvele (kənd) – 167.
Qoqamin (kənd) – 186.
Qoqlyərnə (kənd) – 186.
Qonaqpiran (kənd) – 67.
Qorça gölü – 81.
Qotkənd (kənd) – 212.
Qoturbulaq (kənd) – 47.
Qotur (mahal, çay) – 116, 118.

Qoşaçay – 31.
 Qoşayataq (kənd) – 68.
 Qoşkotan (kənd) – 212.
 Qoylarqarı (kənd) – 211.
 Quba (xanlıq, əyalət, mahal, şəhər, mülk) – 3-4, 13-14, 64, 82, 84-95, 98-100, 193-196, 199, 201, 232, 233.
 Qubden – 186.
 Qudyalçay – 89-90.
 Quğumsu (kənd) – 47.
 Quqarlı (kənd) – 67.
 Qulinağa (kənd) – 113.
 Qulp (kənd) – 212.
 Qulubəyli (kənd) – 110.
 Qulucan (kənd) – 67.
 Quluq (kənd) – 185.
 Qum – 17.
 Qumlu (kənd) – 191.
 Qurduqulu (kənd) – 167.
 Quruçay vadisi – 75.
 Qurukənd (kənd) – 68.
 Qurumeli (kənd) – 212.
 Qusar çay – 89, 93.
 Quşçu (kənd) – 211.
 Quşçu Ayrım (kənd) – 213.
 Quşqayası (kənd) – 110.
 Qutqaşen (mahal) – 175-176.
 Quzey (nahiyə) – 39, 44.
 Qürvə (vilayət) – 225

L

Lacan (nahiyə) – 31.
 Laçınqayası (kənd) – 64.
 Lahıc – 217.
 Laqodexi – 184, 190.
 Laləyer (kənd) – 63.

Latexi (kənd) – 185.
Ləhiş (mahal) – 217.
Ləkit (kənd) – 191.
Lələkənd (kənd) – 212.
Lələli (kənd) – 110, 190.
Lələpaşa (kənd) – 188.
Lənbəran (kənd) – 42.
Lənkəran (xanlıq, qəza, şəhər, qala, sahə) – 4, 14, 65-66, 69, 87, 103-105, 108-109, 216, 218-219, 221-224, 232, 258, 260.
Lənkərançay – 104.
Lori (Loru, qəza, qala, mahal) – 9, 39, 44-45, 47-48, 251.
Lulistoa (kənd) – 113.
Luristan dağ silsiləsi – 18.
Lüksemburq (rayon) – 225.

M

Mahmudi (mahal) – 74.
Mahmudlu (kənd) – 62, 219.
Maku (xanlıq, nahiyyə, sancaq, şəhər) – 3-4, 35-36, 52, 57, 73-74, 115, 118, 121, 228-230, 258.
Malahlı (kənd) – 192.
Malkəndi (kənd) – 68.
Marağa (xanlıq, sancaq, şəhər) – 3-4, 17-18, 30-33, 66, 68, 70-73, 114-115, 137, 228-230, 259-260.
Marinkum (mahal) – 222-223.
Marneuli (rayon) – 225.
Marsan (kənd) – 188.
Masazır (kənd) – 94.
Masdərə (kənd) – 167.
Mastar (kənd) – 167.
Maştığa (kənd) – 94, 95-96.
Maştsex (kənd) – 185.
Matsexi (kənd) – 188.
Mazandaran – 96.
Mehdiqulu – 68.

Mehrançay – 71.
Mehranilər – 76, 231.
Mesheti – 47.
Meşəbaşı (kənd) – 191.
Meşkin (xanlıq, vilayət, mahal şəhər) – 69, 74, 105, 108-109, 110, 116, 124.
Meşrexı (kənd) – 188.
Meydan (məhəllə) – 32-33.
Məliki (kənd) – 67.
Məlikkənd (kənd) – 212.
Məlikli (kənd) – 212.
Məhəmmədi (kənd) – 95.
Mərdəkan (kənd) – 94.
Mərənd (xanlıq, mahal, şəhər) – 17-18, 73-74, 116, 121-122, 124.
Mərgəvər (mahal, nahiyyə) – 27, 72, 111-112.
Mərkəzi (ostan) – 225.
Məscidli – 67.
Məvali (məhəllə) – 71.
Məvana (kənd) – 111.
Məvazixatun (mahal) – 132, 139-140.
Məzəkli (kənd) – 213.
Mingis (məhəllə) – 52.
Mirabad (nahiyə) – 31.
Miri (kənd) – 64.
Mirzəxanlı (kənd) – 214.
Mişniş (kənd) – 185.
Mişoy dağı – 121.
Miyandoab – 31, 33.
Miyənə (nahiyə, mahal) – 19-20, 114.
Miyar-miyar (məhəllə) – 37.
Mizar çayı – 108.
Moçaqi (kənd) – 102.
Moqni (kənd) – 167.
Molla Bəyazid (kənd) – 167.
Molla Dursun (kənd) – 166.

Morul (kənd) – 211.
 Muğan (mahal, çöl, düz, sahə) – 18, 67, 71, 74, 87, 90, 103, 109, 216, 220, 222-223.
 Muğanlı (kənd) – 187, 189.
 Muğni (kənd) – 167.
 Muxax (camaatlıq, kənd) – 184, 186-188, 190.
 Muxaxçay – 191.
 Murənküh (nahiyə) – 222.
 Murovdag silsiləsi – 99.
 Mustafa bəyin mülkü – 102.
 Muş – 159.
 Müqəddəs Stefan monastrı – 121.
 Müncisli (kənd) – 68.
 Müşkür (mahal) – 64, 89-90, 92-93, 193.

N

Naçal-Əmir çayı – 184.
 Naxçıvan (xanlıq, sancaq, əyalət, mahal, şəhər, məhəllə) – 3-4, 10, 14, 49-52, 55, 76-80, 113-115, 118, 120, 123, 125, 130-144, 160, 227-233, 235, 240.
 Naxçıvanlı məhəlləsi – 75.
 Nardaran (kənd) – 95.
 Narınqala – 36, 58, 120.
 Navbar (məhəllə) – 37.
 Nazlı (mahal) – 112.
 Nehrəm (kənd) – 134-135.
 Nemətullahxana (məhəllə) – 24-25.
 Nəcəfbulaq (kənd) – 68.
 Nəmin (mahal) – 69, 218.
 Nəzərəlikəndi (kənd) – 68.
 Niyardəbir – 22, 24.
 Niyaz – 22-25.
 Niyazdəbil – 22-25.
 Noraguğ (kənd) – 152.
 Norakavat (kənd) – 166.

Noraqovit (kənd) – 166.
Nörke (kənd) – 166.
Novxanı (kənd) – 95.
Nuxa (əyalət, şəhər, kənd, qala) – 83, 85-86, 175, 177-185, 205.
Nüyədi (kənd) – 109.

O

Oqanavank (kənd) – 166-167.
Oratta – 222.
Ordubad (mahal, dairə, şəhər) – 18, 50, 52, 132-133, 137-141, 144, 228-229.
Ortakilsə – 67.
Osmanlı dövləti – 5-6, 17-20, 27, 30-31, 38, 52, 72-73, 115, 117-118, 138-140, 147, 154, 159-160, 164, 168-169, 172-173, 225-226, 232.
Otuziki (mahal) – 76.
Oyratiya – 221.

Ö

Öksüzlü (kənd) – 211.
Ömər Ağalı (kənd) – 214.
Özdək oğlu Əlirza (məhəllə) – 42.

P

Pacuk (kənd) – 113.
Padar (mahal, kənd) – 175-176, 189.
Padari (kənd) – 189.
Paldarı (kənd) – 187.
Paldaro (kənd) – 189.
Panavənd – 222.
Paraka (kənd) – 166.
Paraqa (kənd) – 166.
Parataş (kənd) – 166-167.
Parbi (kənd) – 166.
Parpi (kənd) – 166.
Partsapi (kənd) – 166.

Patara Lahıc (kənd) – 189.
Paydari (kənd) – 192.
Perimbel – 222.
Peykanlı (kənd) – 213.
Pəmbək (distansiya, dairə, dağ silsiləsi) – 162-163.
Pəmbək-Şürəyel (distansiya) – 163, 231.
Pərvanə (nahiyə) – 19-20.
Pətək (nahiyə) – 62-63.
Pətəkli (kənd) – 47.
Pinar (qala) – 72, 111.
Pipisi (kənd) – 212.
Piraqyan (kənd) – 167.
Pirəlili (kənd) – 64.
Pirəlvən (kənd) – 110.
Pirili (kənd) – 213.
Pirşağı (kənd) – 94.
Pisto (kənd) – 192.
Pogos Kişis (kənd) – 214.
Pornaim (sahə, oymaq) – 219, 220, 222.
Porsuqlu (kənd) – 67.
Poylu (kənd) – 213.
Prankanats (kənd) – 166.
Ptsni (kənd) – 166.
Pukiqıran (kənd) – 68.
Pyürakan (kənd) – 167.

R

Rəbat (məhəllə) – 33-35.
Rəhimbəyli (kənd) – 110.
Rəşt (mahal) – 103.
Rəvan (qala) – 58.
Rəvazlı (kənd) – 212.
Rəzi (kənd) – 110.
Rincame (kənd) – 67.
Romanı (kənd) – 94.

Rozə (mahal) – 112.

Rusiya (imperiya, dövlət, federasiya) – 4, 7, 14, 17, 46, 58, 67, 70, 78, 80, 82, 83, 87, 89-91, 104, 107, 111, 113, 116, 118, 120, 123, 125, 126-127, 130-131, 133, 137, 141-147, 149, 151, 157-162, 168, 174, 177-178, 183, 188, 191, 197, 204-205, 209, 224-226, 231-233, 235.

Rustov (mahalı) – 89-90, 93.

Rudbar – 216.

Rüstü (mahal) – 92.

S

Saat Çuxuru – 161.

Sablovani – 187.

Sabnova (kənd) – 199, 202-203.

Sabuncu (kənd) – 95.

Sadatlı (məhəllə) – 75, 125.

Saf (kənd) – 68.

Saxur (kənd) – 185.

Saqatabad (kənd) – 167.

Saqqız (mahal) – 72, 114.

Saqmasuvank (kənd) – 166-167.

Saqmosa-vank (kənd) – 166.

Saqratluk (kənd) – 212.

Salahlı (kənd) – 213.

Salavat dağları – 108.

Salmas (xanlıq, mahal, şəhər) – 17-18, 26, 28, 30, 72, 116-118, 120-121, 137, 161, 228-229, 233.

Salvartı – 76.

Salyan (şəhər, ada) – 88, 91, 92, 100, 217.

Samur çay – 185, 190-191.

Sancaran (məhəllə) – 37.

Sandrislevi – 187.

Sapınço (kənd) – 188.

Saray (kənd) – 94.

Sarabaş (kənd) – 192.

Sarıbaş (kənd) – 192.
Sarıqala (kənd) – 47.
Sarıqaya (kənd) – 67.
Sarvalli (kənd) – 214.
Sasani imperiyası – 94.
Saşgilan (məhəllə) – 37.
Savalan dağı – 70-71, 105, 107-109.
Savə (vilayət) – 225.
Savra (kənd) – 113.
Savucbulaq – 33, 67.
Sayıngədik – 71, 105.
Sayınqala (mahal) – 73.
Segikegets (kənd) – 212.
Sençen (kənd) – 192.
Senqinux (kənd) – 185.
Serksovil (kənd) – 166-167.
Serqeul (kənd) – 166.
Sevkar (kənd) – 212.
Seyidbaba (kənd) – 47.
Seyidli-Axsaxlı (mahal) – 13, 148, 257.
Səbidəşt (mahal, sahə) – 219.
Sədan (mahalı) – 89, 92-93.
Sədərək (nahiyə) – 49, 52, 57.
Sədin (mahal) – 90.
Sədli (mahal) – 13, 148, 257.
Səfəvilər dövləti – 17, 46, 225-226.
Səfidəşt (nahiyə, mahal, sahə) – 219-220, 222-223.
Səhənd dağı – 74, 114.
Səhrabad – 27.
Səmiyan körpüsü – 105.
Səncəbəd – 27.
Səngən (kənd) – 192.
Sərab (xanlıq, nahiyə, mahal, şəhər) – 3-4, 19-21, 24-25, 70-1, 74, 105, 110-111, 124, 228-230.
Səracu (nahiyə) – 31.

Sərdarabad (mahal, kənd, qala) – 149-150, 161, 165, 167-168.
Sərəxs – 66.
Sərək (kənd) – 67.
Sərxanə (məhəllə) – 32-33.
Sərşəhər (məhəllə) – 52.
Sığnaq (nahiyə, qəza) – 46-47, 184.
Sınıq körpü – 75.
Sırt (mahalı) – 193-194.
Sinabazar çayı – 222.
Sir nahiyyəsi – 42-45.
Sirixçay – 220.
Sivanə (məhəllə) – 33-34.
Sofulu (kənd) – 214.
Soğanlıq kənd – 62.
Soxulcan (kənd) – 222-223.
Somxetiya (əyalət) – 80-81, 215.
Somxit (liva, sancaq) – 62-63.
Soyuqbulaq (nahiyə, qəsəbə) – 30-31, 33, 66, 72, 228, 230, 259.
Sökmənabad (mahal) – 116.
Söyüdlü (məhəllə) – 33-35.
Suqayıtdı çayı – 95.
Sulduz (nahiyə, mahal) – 31, 72, 112, 114.
Sulukənd (kənd) – 67.
Sumay (mahal) – 112.
Sumqayıt – 95.
Sunqurabad (nahiyə) – 38, 40.
Suraxanı (kənd) – 95.
Suvagil (kənd) – 192.
Suvazel (kənd) – 192.
Sürxab (məhəllə) – 37.
Sürməli (nahiyə, mahal) – 13, 52, 56-57, 148, 161-162, 168, 257.
Süskənd (kənd) – 191.
Süsokənd (kənd) – 191.
Svatlı (kənd) – 113.

Ş

- Şabran (mahal) – 64, 89-90, 92-93.
 Şağan (kənd) – 94.
 Şah Arslan (kənd) – 47.
 Şahrud (nahiyə) – 27.
 Şahsevən – 222.
 Şaqab (kənd) – 167.
 Şaqlatük çayı – 220.
 Şamaxı (xanlıq, şəhər) – 4, 15, 18, 87-89, 94, 100-103, 199, 215-218, 257.
 Şaparabad (kənd) – 166.
 Şenakavat (kənd) – 166.
 Şeyban (kənd) – 111.
 Şeyxoğlu (məhəllə) – 42.
 Şəhər (hissə, məhəllə) – 153-157.
 Şəhili (kənd) – 213.
 Şəhri-viran – 31.
 Şəhriyar (kənd) – 167.
 Şəkərabad (kənd) – 67.
 Şəki (xanlıq, vilayət, əyalət, mahal, şəhər, qala) – 3-4, 15, 18, 65, 82-86, 127, 174-184, 187, 191, 216, 232, 235,
 Şəmkirbasan (nahiyə) – 38, 40, 45.
 Şəmşədil (distansiya) – 75, 211-212, 215.
 Şərəbxana – 67.
 Şərifabad (kənd) – 166.
 Şərifbəyli (kənd) – 110.
 Şərqi Azərbaycan – 225.
 Şərqi Gürcüstan – 17.
 Şərur (nahiyə, mahal) – 13, 49, 52, 57, 74, 148, 161, 256.
 Şıxatlı (kənd) – 62.
 Şıxlar (kənd) – 192.
 Şimali Ağrı dağı – 80.
 Şimali Azərbaycan – 14-15, 58, 67, 158, 177-178, 210, 232, 258-259, 261.
 Şimal-qərbi Azərbaycan – 14, 186, 261.

Şinqovit (kənd) – 166.

Şirəli (kənd) – 67.

Şirvan (bəylərbəylik, əyalət, qapı) – 5-6, 17-18, 65, 70, 86, 101-102, 175, 178, 197, 215-217, 222-223, 232, 241, 259.

Şişpara (mahal) – 193.

Şiştəpə (kənd) – 67-68.

Şudullu (kənd) – 188.

Şuşa (şəhər, qala, mülk) – 15, 76, 128-130, 205, 256, 259,

Şürəyel (liva, distansiya) – 52, 55-57, 67, 162-163, 230, 232.

Şütürbasan (nahiyə) – 38, 40, 45.

T

Tabar (məhəllə) – 22, 24.

Tabarasan (mahal) – 83, 96.

Tabtab (nahiyə) – 9, 19-21, 25, 251.

Tağacıq (kənd) – 68.

Taqarbəyli (kənd) – 213.

Tal (camaatlıq, kənd) – 187-188.

Tala (kənd) – 185.

Talahlı (kənd) – 211.

Talakənd (kənd) – 212.

Talıb qışlağı – 109-110.

Talın (mahal) – 13, 148, 162, 257.

Talış (xanlıq, dağ, nahiyə, mahal, məliklik) – 38, 40, 47, 219.

Tamaşalar (mahal) – 74.

Tanqəş (kənd) – 192.

Tatarlı (kənd) – 68.

Tatlı (kənd) – 211.

Taşır (nahiyə) – 62-63.

Tavus (nahiyə) – 38, 41, 45.

Tayxant (kənd) – 192.

Telli (kənd) – 111.

Telyuş (nahiyə) – 31.

Teymuri – 31.

Təbriz (bəylərbəylik, xanlıq, əyalət, sancaq, mahal, şəhər, qala) – 3-6, 17-18, 30, 37-38, 69-70, 72, 74, 114, 121-124, 137, 178, 226, 228-229, 236, 273.
 Təkə məzrəəsi – 47.
 Təklə (kənd) – 222-223.
 Təngin (kənd) – 192.
 Təpəbaşı (hissə, məhəllə) – 59-60, 152-157,
 Təpədölək (kənd) – 68.
 Tərgəvər (mahal, nahiyə) – 27, 111.
 Tərkeş (nahiyə) – 31.
 Təsu (nahiyə mərkəzi) – 122.
 Təsuc (nahiyə) – 121-122.
 Tiflis (əyalət, quberniya, şəhər) – 3, 10, 17, 19, 30, 62-64, 152, 163, 228, 257.
 Timarcan-Çuxur Nohur (məhəllə) – 33, 35.
 Tip (mahal) – 193.
 Toxluca (karye) – 54.
 Toss (kənd) – 166.
 Tsalk (dairə) – 163.
 Tubul (kənd) – 134.
 Tumanis (nahiyə) – 62.
 Tunbul (kənd) – 134.
 Turcan (nahiyə) – 31.
 Tüləkə (kənd) – 111.
 Tüləkli (kənd) – 67.
 Tünkeçi (kənd) – 68.
 Türkan (kənd) – 95.
 Türkənlər (nahiyə) – 38, 41.
 Türk (nahiyə, kənd) – 62-64.
 Türkiyə – 17, 150, 159, 162-163, 225.
 Türkmənçay – 8, 77, 79, 114-115, 118, 120, 123, 130-131, 133-135, 137-138, 140-142, 144, 147, 160-161, 165, 232.
 Türküstan – 101.
 Tütünsüz dağı – 105.

U

Ucan (mahal) – 74, 124.

Ucarçay (mahal) – 69.

Ucarlı (mahal) – 103.

Ucarud (mahalı) – 221-222.

Ulus (mahal) – 88.

Urmiya (xanlıq, sancaq, vilayət, mahal, şəhər, göl) – 3-4, 17-19, 26-30, 71-74, 111-117, 121, 137, 228-229, 238, 260-261, 263,

Ürkməzli (kənd) – 213.

Usminin mülkləri – 88.

Uşi (kənd) – 166-167.

Utamiş – 82, 185.

Uzunəli (kənd) – 64.

Uzunlar (kənd) – 47.

Uzuntala (kənd) – 212.

Uzuntəpə (vadi) – 220.

Ü

Üçağac (məhəllə) – 37.

Üçbulaq (kənd) – 110.

Üçkilsə – 58, 165.

Üçmüəzzin (kilsə) – 167.

Üçtəpə (kənd) – 67.

Uşakan (kənd) – 167.

Üşnü (mahal, qala) – 112.

Üşni (nahiyə) – 27.

Üzümdil sıra dağları – 74.

V

Vaqarşabad (kənd) – 167.

Van – 127.

Varxian (kənd) – 185.

Varxuan (kənd) – 185.

Vatxqar (kənd) – 185.

Vedi (nahiyə) – 52, 56-57.

Vedibasar (mahal) – 13, 148, 256.
 Verpilər (kənd) – 67.
 Vetlye (kənd) – 166.
 Vərəndə (məliklik) – 76, 231.
 Vərəndə Sığnaq (nahiyə) – 39, 44, 46, 47.
 Vicuyu (məhəllə) – 37.
 Viləşçay – 219-220.
 Vilgic (mahal) – 69, 103, 105.
 Vürtemberq – 210.

Y

Yeddioymaq (kənd) – 219.
 Yedditəpə (vadi) – 220.
 Yeqvard (kənd) – 167.
 Yelizavetpol (quberniya, şəhər) – 163, 205, 206-209.
 Yenikənd (kənd) – 38, 40, 67-68.
 Yəniqalaça – 68.
 Yeni Şamaxı (şəhər) – 100.
 Yengicə (kənd) – 166.
 Yenkiçə (kənd) – 166.
 Yevlaxbasan (nahiyə) – 38.
 Yevlax Qaramanlı (nahiyə) – 38, 40, 45.
 Yıl Timur – 31.
 Yolkeçən – 67.
 Yuxarı Ayıblı (kənd) – 211.
 Yuxarıbaş (mahal) – 193-194.
 Yuxarı Günyan (kənd) – 40-41.
 Yuxarı Xəlfəli (kənd) – 110.
 Yuxarı Qoşa (kənd) – 110.
 Yuxarı Meşkin (mahal) – 105, 108-109.
 Yuxarı (məhəllə) – 51.
 Yuxarı Zəyəm (nahiyə) – 38, 41.
 Yuva (kənd) – 67.
 Yuvamlı (kənd) – 68.

Z

- Zabrat (kənd) – 95.
Zakir dağ silsiləsi – 108.
Zaqatala (vilayət, rayon, kənd) – 55, 184, 186.
Zarıs (nahiyə) – 39, 43.
Zarna (kənd) – 191.
Zarzəmin (nahiyə) – 53.
Zəncan (xanlıq, mahal) – 71, 225.
Zəngi (çay, mahal) – 150, 152, 161.
Zəngibasar (mahal, körpü) – 13, 148, 152, 256.
Zərnə (kənd) – 191.
Zərgər Əbülqasım (məhəllə) – 42.
Zığ (kənd) – 94.
Zıngırov (kənd) – 110.
Zirə (kənd) – 95.
Zunuz (qala) – 18.
Zuvand (mahal, dağ) – 103, 218-219, 220, 222-223.
Zülfüqarlı (kənd) – 62.

TAYFA, XALQ VƏ MİLLƏT ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ

A

Adınabazar qrupu – 219.

Alar (icma) – 220-222.

Alban – 39, 46-49, 76, 90, 94, 127-130, 186, 190, 193, 227-231, 234.

Alman – 8, 58, 210, 226, 232.

Altaylı – 221.

Ağabəyli – 80.

Ağqoyunlu – 31.

Ağlamlışlı – 30.

Arıq(x)lı camaatı – 41, 62.

Arus qrupu – 219.

Avar – 186, 188-190.

Ayırım – 159-160, 206.

Ayırımlı (Ayrumlu) – 82, 146.

Aysor – 26-27, 34-35, 73, 111-114, 163, 170, 227-230.

Azərbaycan türkü --- 22, 25, 28, 32, 62, 74, 94-95, 115, 118, 131, 138, 142, 163, 179, 194, 196, 200-202, 207, 209, 217, 220-221, 224.

B

Bağdalı – 222-223.

Bayat tayfası – 35-36.

Bayburdu – 75, 124.

Bəluc – 80.

Bor-İmanlı – 30.

Boşa – 52, 55-57, 60-61, 131, 133-149, 154-157, 168-170, 172, 228-230.

Boyəhməd camaatı – 62.

Böyük Çobanqara – 82, 146-147.

Buduq – 91, 92-94.

C

Cahanşahlı – 221.

Cancanlı oymağı – 48.

Canşalin – 219.

Carlılar – 184.
Cavanşirlər – 75, 124.
Cavanşir camaatı (elatı, el) – 41, 44, 66, 230.
Cavanşir Pəhləvanlı camaatı – 62.
Cəfərli – 146.
Cəlali kürdləri – 159.
Cəlayir – 31, 62.
Cəmilli – 146.
Cığallı camaatı – 62.
Cığataylı – 80.
Cürəli – 219.

Ç

Çaxırlı – 146.
Çələbiyanlı – 75.
Çurmutlar – 184, 186, 190.

D

Dağ yəhudisi – 90.
Daşlılar – 190.
Deleqardin – 219.
Dəmirçihəsənli camaatı – 62.
Dəmirçili – 146.
Dərvişbəyli – 219.
Dilağarda – 219-222.
Driğ – 220.

E

Erməni – 4, 20-26, 28, 30-36, 46, 48-51, 54-55, 58-64, 67, 73-77, 79, 82, 90-104, 107-108, 111, 113-115, 117-125, 127-131, 133-144, 147-150, 153-183, 193-210, 214, 216-218, 224, 228-231, 233, 234.

Ə

Əfşar – 29, 66, 72, 112-113.
Əlixanlı – 80.
Əli Şərurlu – 146.

Ərəb – 65, 217.
Ərəbi – 216.
Ərəbli – 29, 30.
Ərəşli-əlibəyli – 30.
Ərkivan qrupu – 219.
Əski Kumanlı oymağı – 48.
Ətyeməzli camaatı – 44.

F

Fakidəkli – 30.

G

Gəl (gelou) – 186, 190, 193.
Gəncəli – 30.
Gödəkli – 146.
Göycəli camaatı – 62.
Güngülü – 30.
Gürcü – 62-64, 99, 131, 133, 177, 180, 182-183, 185-186, 215, 228-230.
Gürgüzlü – 30.

H

Hacı Əlilli – 75, 124.
Hacı Xacəli – 75, 124.
Heydərlı – 30.

X

Xançobanı tayfası – 100-101, 222-223.
Xınalıq – 91-94.
Xoylu – 30, 177.
Xulafələr – 75.

İ

İmanlı – 29.
İnallı – 66.
İngiloy – 186, 188-189, 190-193.

İnulin – 222.
İranlılar – 58, 91, 94-95, 101-102, 217.
İsa-musalı – 30.
İskit – 188.

K

Kalallar – 184, 186.
Kalalilər – 190.
Keseruxlar – 184, 186, 190.
Kəbirli – 44, 66, 76, 230.
Kəbirli camaatı – 44.
Kəngərli camaatı – 44, 77-78, 109.
Kəngərlilər – 51, 78-80.
Kəngərli türk tayfası – 77-78.
Kəpənəkçi oymağı – 48.
Kərimbəyli – 146.
Kimmer – 188.
Kırqallı oymağı – 48.
Kobılu oymağı – 48.
Kusurlar – 184, 186, 190.
Kürd – 35, 39, 45-46, 48, 74, 77, 82, 112, 116-117, 145-147, 149, 159-160, 170, 227, 229.
Kürkübaşı – 146.

Q

Qacar – 62, 75, 146, 216.
Qacarlı camaatı – 62.
Qafarlı – 146.
Qahirli – 30.
Qalaman-İmanlı – 29.
Qarabağ elləri – 66, 230.
Qarabağlı – 146.
Qaracalı – 80.
Qaraçorlu – 75, 124.
Qaraçorlu kürdləri – 44.
Qaraçı – 59, 61, 82, 146, 149, 157, 170, 172, 217-218.

Qaradağ qacarları – 75, 124.
Qaradağ şahsevənləri – 75.
Qaradolaq – 80.
Qarahəsənli – 30.
Qaraqoyunlu – 66, 221.
Qaralı-İmanlı – 30.
Qaramanlı – 29, 30.
Qarapapaq (qarapapaqlı) – 82, 146-147, 159-160, 215.
Qasımlı-İmanlı – 29.
Qəmərli camaatı – 62.
Qəmərli oymağı – 48.
Qıpçaq – 39, 46-50, 52, 54-55, 57, 60-63, 68, 188, 227-230, 258.
Qızılhacılı – 30.
Qluxodarlar – 186.
Qorçubaşı camaatı – 62.
Qumıq – 65, 84.
Quzdun – 30.

L

Ləzgi – 65, 84, 86, 89-90, 185-186, 204.
Lahıclar – 218.

M

Mahmudlu – 219.
Mahmudu kürdləri – 35.
Mansur – 30.
Məhəmmədxanlı – 75, 124.
Mircanlı – 30.
Mişmişlər – 184, 186, 190.
Molla Abdulla oğlu Mustafa camaatı – 62.
Molla Əhməd camaatı – 62.
Mordva – 170.
Müqəddəm – 66, 230.
Müqəddəm türkməni – 32.
Muğal – 186, 188-192.

Muğanlı – 66, 82, 146-147.
Muğanlı camaatı – 62.

O

Oğuz – 188.
Oratta – 220-222.
Orucoğlu camaatı – 62.
Otuziki elatı – 66, 230.
Otuzikili – 66.
Oyrat – 220, 221.

Ö

Öksüzlü camaatı – 41.

P

Padar oymağı – 48.
Panavand – 219.
Perimbel – 219-222.
Piranlı – 220.
Pornaim – 220, 222.
Püsyen kürdləri – 44.

R

Rus – 6-8, 10-11, 13, 46, 67, 69, 76, 78, 98, 101, 106, 109, 113-114, 116, 120, 125, 157-160, 170, 174, 210, 224, 226, 231-232, 235.

S

Saxur – 186, 188-190, 192.
Sak – 65, 188, 190, 192.
Saraşlı – 146.
Sarvan – 80.
Sarıbəyli – 30.
Saricalı oymağı – 48.
Seyidli-axsaqlı – 82, 146-147.
Səbidəşt (Səfidəşt) qrupu – 219-222.

Sədərəkli – 136, 146-147.
Səfidəştli – 220.
Səədli – 82, 146.
Səfəvi – 17, 58, 225.
Səidli – 30.
Səhradabad (icma) – 220.
Səlcikli camaatı – 62.
Sədərəkli – 136, 146-147.
Soxulcan – 222-223.
Sulduz – 66.

Ş

Şahbanlı – 80.
Şahdilli – 146.
Şahsevən – 20, 66, 70, 75, 87, 105-106, 108-109, 124, 189, 219-220, 222.
Şamlı – 66.
Şeyxlər – 146.
Şəqaqi – 20, 71, 110-112.

T

Tabellər – 190.
Talış – 103, 218-219, 220-221, 219-223.
Tat – 89-90, 93-94, 194, 227.
Tatar – 25, 67, 78-79, 81-82, 84-86, 94, 116-120, 128, 131, 134-136, 138-144, 146, 148-150, 153-160, 163, 169, 174-176, 179, 182-183, 185-186, 189, 194-195, 197, 199, 201-202, 204-207, 209, 211-212, 214-215, 217, 219, 220, 222-224, 231, 233.
Taşanlı – 146.
Teymuri – 31.
Təklə – 222-223.
Türk – 7-8, 17-18, 21-26, 28-29, 31-35, 37, 42, 46-55, 58-63, 65-66, 73, 75, 77, 80-81, 83-85, 88-90, 92-93, 96-98, 101-103, 108, 111-114, 121, 123-124, 146, 159-160, 162, 172, 178, 186, 188, 190, 192-193, 220-221, 223, 226, 228-231, 233, 234-235.
Türkmən tatarları – 82, 85-86.

Türkmən tayfaları – 20.

U

Udi – 177-178, 180-183.

Uluxanlı – 82, 159-160.

Ustaclı – 66.

Uzunqollular sülaləsi – 47.

Ü

Üzərli – 30.

Y

Yeni Kumanlı oymağı – 48.

Yezid – 82.

Yezidi kürd – 149, 160, 170, 172,

Yəhudi – 26-29, 31-33, 37, 70, 72-73, 90-91, 93-94, 107, 114-115, 177, 180, 182-183, 193-195, 197-204, 217-218, 227-229.

Yunan – 112, 170, 215.

Yüzbaşı tayfası – 62.

Z

Zirmanlı – 30.

Zuvand (zuvandlılar) – 220.

İRADƏ MALİK QIZI MƏMMƏDOVA

**XVIII-XIX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ**

Elmi nəşr

Formatı: 60*84 1/16. Tirajı: 150.
Buraxılışa məsul: **Ədilə Ağabəyova**
Kompüter dizaynı: **Esmira Kərimova**
Bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzəliyeva**

“İdeal – Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZE 1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şosesi, 2-ci km.